

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Greek Journal of Sport
and Social Sciences

Τεύχος 1 - Φεβρουάριος 2023

ISSN: 2945-0608

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ:

- Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης
- Τομέα Νεοελληνικής Κοινωνίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου
- Μεταπτυχιακού Προγράμματος: Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Αθλητισμός και Κοινωνικές Επιστήμες

τεύχος 1

Φεβρουάριος 2023

Αθλητισμός και Κοινωνικές Επιστήμες

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ζαϊμάκης Γιάννης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Βάββος Ανδρέας, University of Saint Andrews (Scotland) & Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Κοταρίδης Νίκος, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μαστρογιαννάκης Διαμαντής, Ε.Α.Π.

Νικολακάκης Μιχάλης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Οικονομάκης Λεωνίδα, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Πατεράκη Μιμήνα, Ε.Α.Π.

Πατρικίου Αλεξάνδρα, Ε.Α.Π.

Σπύρος Θεόδωρος, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τζανάκης Μανώλης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τζούκας Βαγγέλης, Ε.Α.Π.

Τσούμας Αθανάσιος, Ε.Α.Π.

Χουμεριανός Μανώλης, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αλμπανίδης Ευάγγελος, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Bromberger Christian, University of Provence, France

Γεωργούλας Στράτος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Καρδάσης Βασίλης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Kitroeff Alexander, Haverford College, USA

Κουλούρη Χριστίνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κυπριανός Παντελής, Πανεπιστήμιο Πάτρας

Liodakis Nikolaos, Wilfrid Laurier University of Canada

Παπαγεωργίου Δημήτρης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Παπαπολυβίου Πέτρος, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Πατσαντάρας Νικόλος, ΕΚΠΑ

Σαματάς Μηνάς, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τσιγγίλης Νικόλαος, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσιώλης Γιώργος, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τσουκαλά Αναστασία, Université Paris-Saclay

Φουρναράκη Ελένη, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χατζηευσταθίου Δικαία, Canterbury Christ Church University.

Υπεύθυνος ηλεκτρονικών περιοδικών Βιβλιοθήκης Π.Κ.: Μανόλης Κουκουράκης

Γραφιστική επιμέλεια: Άννα Αρκουλάκη

Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: sport-soc@social.soc.uoc.gr, zaimakis@uoc.gr

Διευτυακός τόπος: <https://ejournals.lib.uoc.gr/sport/>

ISSN: 2945-0608

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ

- Εργαστηρίου Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης
- Τομέα Νεοελληνικής Κοινωνίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου
- Μεταπτυχιακού Προγράμματος: Αθλητικές Σπουδές: Κοινωνιολογία, Ιστορία, Ανθρωπολογία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Σκοπός του περιοδικού είναι η διάδοση της έρευνας για τον αθλητισμό και τη φυσική αγωγή μέσα από κριτικές προσεγγίσεις που ενισχύουν τον διεπιστημονικό διάλογο και την επικοινωνία μεταξύ ερευνητών διαφορετικών κλάδων από όλους τους κλάδους των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Σε αυτήν την κατεύθυνση φιλοδοξεί να αναδείξει προσεγγίσεις και ερευνητικά εγχειρήματα που καλλιεργούν την κριτική σκέψη και συμβάλουν στην κατανόησή ζητημάτων που αφορούν την φυσική άσκηση, την γυμναστική και τα σπορ· τους μετασχηματισμούς των αθλητικών θεσμών και πρακτικών· τη σχέση του αθλητισμού με τις ταυτότητες νέων, τα κοινωνικά κινήματα, τους τρόπους ζωής και τον ελεύθερο χρόνο· το ρόλο των σπορ στις πρακτικές κοινωνικής ένταξης αλλά και διαιώνισης κοινωνικών ανισοτήτων και διακρίσεων· την πολιτική οικονομία του αθλητισμού στο περιβάλλον των νέων τεχνολογιών και της καταναλωτικής κοινωνίας της ύστερης νεωτερικότητας.

Το περιοδικό Αθλητισμός και Κοινωνικές Επιστήμες εκδίδεται περιοδικά, έχει έδρα το Ρέθυμνο στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και δημοσιεύει πρωτότυπα ερευνητικά και θεωρητικά άρθρα και μικρότερες εργασίες που αφορούν μελέτες περίπτωσης και κριτικές βιβλίων. Δέχεται κείμενα από ποικίλα επιστημονικά πεδία και θεωρητικές κατευθύνσεις που φέρνουν κοντά μελέτες του αθλητισμού από τη οπτική της κοινωνιολογίας, την ιστορίας, την ανθρωπολογία, των επιστημών φυσικής αγωγής, των πολιτισμικών σπουδών, των πολιτικών επιστημών, των μελετών φύλου και των σπουδών επικοινωνίας.

Περιεχόμενα

Αναπνέοντας υποβρυχίως: ήχος, τεχνολογία και σώμα στην αυτόνομη κατάδυση	11
Μανόλης Τζανάκης	
Το «παιχνίδι» στο έργο του Norbert Elias	29
Μιχάλης Νικολακάκης	
Ο Μανόλης Αναγνωστάκης και το ποδόσφαιρο	53
Δημήτρης Κόκορης	
Τελετουργικές, συμβολικές πρακτικές στις κοινότητες οπαδών: η εικονοποίηση νεκρών οπαδών σε πανό των ελληνικών γηπέδων.	65
Μανώλης Χουμεριανός	
Αθλητισμός και Κακοποιητικές Συμπεριφορές: Η περίπτωση ανήλικων αθλητών και αθλητριών της ενόργανης γυμναστικής στην Ελλάδα	85
Σοφία Τασσοπούλου	
‘It Was the Jest for the Athletes’: Memory, Humor and Gender in Oral Testimonies about the Arkadian Races	109
Andreas Vavvos	
Βιβλιοκριτική	131
Μανόλης Τζανάκης	

Εισαγωγικό σημείωμα της Συντακτικής Επιτροπής

Ο αθλητισμός ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο βρίσκεται στο επίκεντρο της σύγχρονης κοινωνικής ζωής. Γέννημα της νεωτερικότητας, της αξιακής παράδοσης του διαφωτισμού, εξελίχτηκε και διαμορφώθηκε ιστορικά ως συστατικό μέρος της κοινωνικής δομής και οργάνωσής των σύγχρονων κοινωνιών. Η κατανόηση του αθλητισμού είναι αδύνατη χωρίς τη συγκρότησή του σε διακριτό αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών, ισοδύναμο με άλλα μείζονα αντικείμενα έρευνας και θεωρητικής αναζήτησης, συνδεδεμένο με την ευρύτερη κοινωνία, την κοινωνική οργάνωση, τις συγκρούσεις και τις εντάσεις της. Σε διεθνές επίπεδο το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για τον αθλητισμό έχει φέρει στο προσκήνιο νέα πεδία κοινωνικών μελετών: την πολιτική οικονομία του αθλητισμού, το ρόλο των ΜΜΕ και των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και διακίνηση εικόνων και λόγων για τα δημοφιλή σπορ· τους μετασχηματισμούς των αθλητικών θεσμών και πρακτικών και την ενσωμάτωσή τους στην πολιτιστική λογική του καπιταλισμού της ύστερης νεωτερικότητας· τις περιφερειακές αντιστάσεις κοινωνικών ομάδων και κινημάτων· τους αθλητικούς βίκοσμούς και τις διαδικασίες παραγωγής και διαπραγμάτευσης ταυτότητας και νοήματος· τη σχέση του αθλητισμού με τους σύγχρονους τρόπους ζωής και τον «ελεύθερο» χρόνο· τη βία στους αθλητικούς χώρους και τις συνδέσεις της με ευρύτερες κοινωνικές αντιπαλότητες και διακρίσεις.

Παρά τη χρονική υστέρηση σε σχέση με τη διεθνή ερευνητική παραγωγή, τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα μας παρατηρείται μια αξιοπρόσεκτη κινητικότητα στην παραγωγή κειμένων και ερευνητικών προγραμμάτων για τη φυσική αγωγή και τα σπορ που συνοδεύεται από έντονο ενδιαφέρον για μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στο εν λόγω πεδίο και τη συγκρότηση μιας μικρής ερευνητικής κοινότητας που επιδιώκει να συνομιλήσει με ευρύτερα ρεύματα μελέτης του αθλητισμού στο εξωτερικό. Το περιοδικό *Αθλητισμός και Κοινωνικές Επιστήμες* γεννήθηκε μέσα στην κονίστρα αυτών των αναζητήσεων φιλοδοξώντας να δώσει βήμα διαλόγου σε κοινωνικούς επιστήμονες από διαφορετικούς κλάδους των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών ώστε να παρουσιάσουν και να κοινοποιήσουν πρωτότυπες θεωρητικές προσεγγίσεις και ερευνητικά εγχειρήματα που καλλιεργούν την κριτική σκέψη και συμβάλουν στην κατανόησή κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών όψεων του αθλητισμού.

Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού αποτελούν ένα πρώτο δείγμα των ετερόκλητων εμπειρικών και θεωρητικών προσεγγίσεων που απασχολούν την ερευνητική κοινότητα στην Ελλάδα. Κείμενα που πραγματεύονται τη

σύνθετη σχέση ήχου, τεχνολογίας και σώματος στην πρακτική της αυτόνομης κατάδυσης (Μανόλης Τζανάκης)· την έννοια του παιχνιδιού στο έργο του Νόμπερτ Ελίας για τη διαδικασία εκπολιτισμού και αθληματοποίησης (Μιχάλης Νικολακάκης)· τις συμβολικές και τελετουργικές διαστάσεις της πρακτικής της εικονοποίησης νεκρών οπαδών σε πανό στα ελληνικά γήπεδα (Μανώλης Χουμεριανός)· τη σχέση του ποιητή Μανόλη Αναγνωστάκη με το λαϊκό ποδόσφαιρο και τις κοινωνικές προεκτάσεις του (Δημήτρης Κόκορης)· τις σχέσεις κυριαρχίας και τις κακοποιητικές συμπεριφορές σε ανήλικους αθλητές και αθλήτριες της ενόργανης γυμναστικής (Σοφία Τασσοπούλου) και το ρόλο της μνήμης και του χιούμορ σε προφορικές μαρτυρίες αθλητών του κλασσικού αθλητισμού σε ένα τοπικό αθλητικό θεσμό, τους Αρχάδιους αγώνες (Ανδρέας Βάββος). Με αυτά τα κείμενα εγκαινιάζουμε ένα βήμα διαλόγου και κριτικού προβληματισμού το οποίο ευελπιστούμε να συμβάλει στην εμπέδωση του αθλητισμού ως πεδίου έρευνας και γόνιμου θεωρητικού στοχασμού.

Αναπνέοντας υποβρυχίως: ήχος, τεχνολογία και σώμα στην αυτόνομη κατάδυση

Μανώλης Τζανάκης

Περίληψη

Το ερώτημα στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει το παρόν άρθρο είναι ο τρόπος με τον οποίο συναρθρώνεται τεχνολογία και σώμα στην περίπτωση της αυτόνομης κατάδυσης αναψυχής, δίνοντας έμφαση στην υποβρύχια αναπνοή. Με ποιο τρόπο η τεχνολογικές εφαρμογές μεταλλάσσουν την εμπειρία της αναπνοής, εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, μετατρέποντας μια «φυσική» λειτουργία σε μέρος ενός ηχοτοπίου, μορφοποιώντας ιδιάζουσες ενσώματες εμπειρίες ως τεχνοεμπειρίες; Στην αυτόνομη κατάδυση η αναπνοή διαμεσολαβείται από τον ρυθμιστή πίεσης, ο οποίος παρέχει στον αυτοδύτη αέρα υπό πίεση ίση με αυτή του περιβάλλοντος, έτσι ώστε να εξισορροπηθούν οι αυξημένες και διαρκώς μεταβαλλόμενες και εξαρτώμενες από το βάθος πιέσεις που ασκούνται στο σώμα. Η πίεση δεν είναι αισθητή στην αναπνοή. Αισθητή είναι ωστόσο η ροή του παρεχόμενου, μέσω του ρυθμιστή πίεσης, αέρα. Η αναπνοή γίνεται επίσης αισθητή και αντιληπτή και μέσω της ακοής, αποτελώντας έτσι αναπόσπαστο μέρος του υποβρύχιου ηχοτοπίου των αυτοδυτών. Η πολυαισθητηριακή ενσώματη εμπειρία της εμπύθισης επικουρείται στην περίπτωσή μας από την ακουστική διάσταση της αναπνοής, αποτέλεσμα αφενός τεχνολογικών και αφετέρου ιστορικοκοινωνικών διεργασιών που θεσμοποιούν την αυτόνομη κατάδυση ως χόμπυ του ελεύθερου χρόνου, τα τελευταία χρόνια ως τουριστική πρακτική. Η ακουστική της αναπνοής ενισχύει την αίσθηση του ταξιδιού σε έναν «ανοίχιο κόσμο», στη μεθόριο αφενός του φυσικού και του κοινωνικού-πολιτισμικού και αφετέρου του τεχνολογικού και του βιολογικού, συνδράμοντας σε μια εμπειρία μετάβασης, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως εμπορευματοποιημένη πρακτική εαυτού στην καπιταλιστική ύστερη νεωτερικότητα.

Λέξεις κλειδιά: Αυτόνομη κατάδυση, εξατομίκευση, ηχοτοπίο, τεχνολογία, σώμα, ύστερη νεωτερικότητα.

1. Εισαγωγή: Η αυτόνομη κατάδυση ως ακουστική εμπειρία

Στην ταινία *The silent world* του 1956, ένα ντοκιμαντέρ σημείο αναφοράς στην ιστορία των καταδύσεων, αποτέλεσμα συνεργασίας του Jacques-Yves Cousteau και του Louis Malle, βλέπουμε στην πρώτη σκηνή μια ομάδα αυτοδυτών να κατευθύνεται από την επιφάνεια της θάλασσας προς το βυθό κρατώντας αναμμένους πυρσούς, ωσάν σύγχρονοι κατακτητές. Η εν λόγω σκηνή είναι εξαιρετικά θορυβώδης. Η πηγή του «θορύβου» είναι οι φυσαλίδες, προϊόν της αναπνοής των αυτοδυτών. Οι φυσαλίδες ακολουθούν αντίθετη φορά από τους αυτοδύτες: ενώ αυτοί κατευθύνονται στο βυθό, το θορυβώδες αποτέλεσμα της υποβρύχιας αναπνοής κατευθύνεται προς την επιφάνεια της θάλασσας. Ο υποβρύχιος εικονολήπτης, ο οποίος προφανώς βρίσκεται πίσω τους, κινηματογραφεί την πορεία προς το φαινομενικά απύθμενο μπλε. Η υποβρύχια κάμερα διαπερνά ένα «σύννεφο» από φυσαλίδες αέρα, καταγράφοντας τη φασαριόζικη επιστροφή του αέρα στην επιφάνεια. Πηγή τους είναι η υποβρύχια αναπνοή και ο ήχος τους αποτελεί βασική συνιστώσα του ηχοτοπίου των αυτοδυτών αναψυχής μέχρι της μέρες μας. Η πρώτη αυτή σκηνή, μιας ταινίας σταθμού στην ιστορία του σύγχρονου φαντασιακού του βυθού, μας φέρνει σε επαφή με ένα «κόσμο της σιωπής» εξαιρετικά θορυβώδη (βλ. επίσης Cousteau and Dumas 1953).

Ο βυθός εν γένει δεν είναι ένας σιωπηλός κόσμος. Ήχοι διαπερνούν την επιφάνεια του νερού και ταξιδεύουν, παραλλαγμένοι, έως τους ακουστικούς πόρους των δυτών. Ήχοι δημιουργούνται και από τον ίδιο τον υποβρύχιο κόσμο: θαλάσσια ρεύματα μετακινούν την άμμο και συχνά τα κύματα συγκρούονται με ορμή στα βράχια, έμβια όντα που ζουν στη θάλασσα, ψάρια και θηλαστικά, βγάζουν ήχους, προκειμένου να επικοινωνήσουν μεταξύ τους ή για να τρομάξουν τους εχθρούς τους. Το υποβρύχιο ηχοτοπίο είναι πλούσιο σε ήχους, κατά κανόνα πολύ διαφορετικούς για το ανθρώπινο σύστημα ακοής από αυτούς της επιφάνειας. Η εμβύθιση του ανθρώπου στο νερό είναι μια «μεταφορά» σε έναν ανοίκειο τόπο, καθώς το περιβάλλον του αέρα αντικαθίσταται από το υγρό στοιχείο της θάλασσας ή του γλυκού νερού των ποταμών και των λιμνών. Το υποβρύχιο ηχοτοπίο υπογραμμίζει αυτή την ξενότητα.

Ο ήχος μεταφέρεται πιο γρήγορα μέσω του υγρού στοιχείου απ' ό,τι μέσω του αέρα. Ένα σημαντικό αποτέλεσμα, όσον αφορά στην υποβρύχια εμπειρία, είναι ότι ο καταδυόμενος άνθρωπος δεν μπορεί να διακρίνει την κατεύθυνση του ήχου και να εντοπίσει την πηγή του μόνο διά της ακοής: η διάκριση της κατεύθυνσης είναι αποτέλεσμα της διαφοράς άφιξης του ήχου στους δύο ακουστικούς πόρους. Για το λόγο αυτό οι δύτες, όπως και οι κωφοί από το ένα αυτί, δεν είναι ικανοί να αντιληφθούν την κατεύθυνση του ήχου. Επίσης, επειδή ο ήχος ως μορφή κύματος ταξιδεύει πολύ πιο γρήγορα στο βυθό απ' ό,τι στον αέρα, η αίσθηση της έντασης και της απόστασης της πηγής του ήχου είναι πολύ διαφορετικές στο βυθό.

Για το λόγο αυτό οι αρχάριοι δύτες δεν είναι συνήθως ικανοί να εκτιμήσουν την απόσταση της πηγής του ήχου, να ερμηνεύσουν την έντασή του και να τη συσχετίσουν αξιόπιστα με την ακριβή τοποθεσία της πηγής του. Ως ένα βαθμό, την ικανότητα αυτή μπορούν να την αποκτήσουν, πάντοτε κατά προσέγγιση, μετά από συστηματική ενασχόληση και μακρά υποβρύχια εμπειρία. Η κατεύθυνση των υποβρυχίων ήχων δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί ούτε από τους έμπειρους δύτες.

Ωστόσο, ο ήχος στον οποίο επικεντρώνεται το παρόν κείμενο, και ο οποίος κυριαρχεί στο υποβρύχιο ηχοτοπίο του αυτοδύτη είναι αυτός της αναπνοής του. Εξετάζουμε την εν λόγω αναπνοή ως υποβρύχια κατά Marcel Mauss (2004) τεχνική του σώματος, προκειμένου να αναδείξουμε τα κοινωνικά συμφραζόμενα του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε κάτω από το νερό το ότι αναπνέουμε, σε ένα διαφορετικό περιβάλλον, με διαφορετικό τρόπο. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η θέση ότι η αναπνοή παράγει ήχους αλλά και συναφείς ενσώματες εμπειρίες οι οποίες έχουν κομβικής σημασίας συμβολισμούς στην αυτόνομη κατάδυση,¹ νοούμενη ως δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου και ως χόμπυ.

Προϋπόθεση για μια τέτοια ανάλυση συνιστά:

(α) Η θεώρηση του υποβρυχίου ηχοτοπίου (Helmeich 2007) των αυτοδυτών αναψυχής ως ένα ιδιαίτερο, κοινωνικά-πολιτισμικά και ιστορικά διαμεσολαβημένο καθεστώς αισθήσεων και βίωσης συναισθημάτων.

(β) Η ένταξη της αυτόνομης κατάδυσης αναψυχής στη γενικότερη ιστορία της αυτόνομης κατάδυσης, μιας πρακτικής που αναπτύχθηκε μεταπολεμικά και γρήγορα εντάχθηκε στο πεδίο αρχικά του αθλητισμού, αργότερα του ελεύθερου χρόνου και του τουρισμού, ως αποτέλεσμα της τελειοποίησης και της επιτυχούς εμπορευματοποίησης μιας τεχνολογικής εφαρμογής, αυτής του ρυθμιστή πίεσης.

(γ) Η θεώρηση της αυτόνομης κατάδυσης ως μιας κοινωνικής πρακτικής, η οποία βασίζεται σε ένα σύνολο τεχνικών σώματος (Mauss 2004) που θέτουν υπό διακύβευση διαιρέσεις μεταξύ του κοινωνικού και του φυσικού καθώς και μεταξύ του τεχνολογικού και του βιολογικού, εντός της συνθήκης της ύστερης νεωτερικότητας και των συναφών διαδικασιών εμπορευματοποίησης της αναψυχής (Graver 1989, Holzapfel 1982).

2. Μέθοδος

Το άρθρο βασίζεται σε ένα συνδυασμό μεθόδων και μια ποικιλία ερευνητικών εργαλείων. Καταρχάς, βασίζεται στην αναδρομική αυτοεθνογραφία, δηλαδή στην εκ των υστέρων ανάλυση μιας μακροχρόνιας εμπειρίας καταδύσεων του συγγραφέα ως ερασιτέχνη δύτη

1. Ως αυτόνομη κατάδυση ορίζεται η δυνατότητα κατάδυσης με αυτόνομη καταδυτική συσκευή. Ο όρος που έχει κυριαρχήσει διεθνώς είναι SCUBA diving (Self-Contained Underwater Breathing Apparatus).

αλλά ειδικότερα και ως βοηθού εκπαιδευτή καταδύσεων στην Ελλάδα για περισσότερα από δέκα χρόνια, το διάστημα μεταξύ 1987 και 1999 (περίπου 300 καταδύσεις). Η εν λόγω προσωπική εμπειρία αξιοποιήθηκε ως εθνογραφική ύλη για την ανάλυση της κατάδυσης ως κοινωνικής πρακτικής, υιοθετώντας μια εκδοχή αναστοχαστικής αυτοεθνογραφίας (Denzin 2006· Ellis and Bochner 2006). Αν και θέτει σημαντικά ζητήματα ηθικής και αξιοπιστίας (Denshire 2014· Dyson 2007· Richardson 2000), η αυτοεθνογραφία επιτρέπει τη συστηματική ανάλυση των κοινωνικών εμπειριών που διαφορετικά θα παρέμεναν ανεκμετάλλευτες κατά τη διάρκεια της επιστημονικής έρευνας (Hayano 1979).

Προκειμένου η υιοθέτηση μιας τέτοιας μεθοδολογίας να μην περιοριστεί στην αναδρομική ανάλυση των εμπειριών που βίωσε ο ίδιος ο ερευνητής, υπό ένα αναστοχαστικό πρίσμα, στην μνημονική και μόνο προσέγγιση της επιτέλεσης της υπό διερεύνηση πρακτικής (Spry 2001· Sykes, Chapman and Swedberg 2005), η αυτοεθνογραφική ύλη νοείται εδώ ως αξιοποιήσιμο επιμέρους εμπειρικό υλικό (Reed-Danahay 1997). Στην περίπτωση μας, η εθνογραφική αυτή ύλη εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα ιστορικής-κοινωνιολογικής μελέτης της αυτόνομης κατάδυσης στην Ελλάδα την περίοδο 1952-2006, το διάστημα δηλαδή μεταξύ της θεσμοθέτησης της Ελληνικής Ομοσπονδίας Υποβρύχιας Δραστηριότητας (ΕΟΥΔΑ, ιδρυτικό μέλος και της παγκόσμιας ομοσπονδίας CMASS και της C.I.P.S -Confédération Internationale de la Peche Sportive), έως τη πλήρη σχεδόν ένταξη της αυτόνομης κατάδυσης στο πεδίο της αναψυχής και του τουρισμού. Η ιστορική έρευνα βασίζεται σε τεκμήρια τα οποία έχουν ως πηγή την Ελληνική Ομοσπονδία Υποβρύχιας Δραστηριότητας και Αθλητικής Αλιείας (ΕΟΥΔΑ), τον ειδικό τύπο της περιόδου (το περιοδικό *Ωρίων* και τον *Υποβρύχιο Κόσμο*) και αρχεία ιδιωτών. Η κοινωνιολογική έρευνα βασίζεται, εκτός της εμπειρίας του ερευνητή ως αυτοδύτη και ως ελεύθερου δύτη σε αφηγηματικές συνεντεύξεις των εν ζωή πρωταγωνιστών της αυτόνομης κατάδυσης στην Ελλάδα.

Η εν λόγω πολυπρισματική ανάλυση τη υποβρύχιας ακουστικής εμπειρίας στην αυτόνομη κατάδυση, νοούμενης ως κοινωνικής πρακτικής, βασίζεται εν πολλοίς στην έννοια των *πρακτικών εαυτού*, ένα αναλυτικό εργαλείο που πηγάζει από το ύστερο έργο του Michel Foucault. Αυτή η θεωρητική προοπτική, με επίκεντρο τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης, αποτελεί μια στέρεη θεωρητική κληρονομιά για την ανάλυση των κοινωνικών μετασηματισμών στο πεδίο της καθημερινότητας και της σχέσης με τον εαυτό. Η έμφαση δίνεται στις τεχνικές στις οποίες το άτομο υιοθετεί καθοδηγούμενο από μια έγνοια «αυτορρύθμισης», προκειμένου να εκπληρώσει συγκεκριμένα ηθικά κριτήρια (Foucault 1984a, 1984b, 2001, 2009· Rose 1990· 2007· Vigarello 2001). Η αυτόνομη κατάδυση και οι σχετικές πολυαισθητηριακές εμπειρίες που συνάδουν με αυτήν (Allen-Conllinson 2010· Bonnet et al 2008· Cater 2008b· Griffiths and Mack 2007· Paterson 2007· Strang 2005· Straughan 2007) εξετάζονται ως πρακτικές εαυτού, εντός ενός ιστορικά

καθορισμένου πλαισίου σημασιών και ηθικού τύπου προτροπών. Έτσι, εξετάζουμε την αυτόνομη κατάδυση ως πρακτική του εαυτού η οποία συνάδει με τις, εν μέρει αντιφατικές, διαδικασίες εξατομίκευσης των μεταπολεμικών δυτικών κοινωνιών και του πολιτισμού στον οποίο αυτές ριζώνουν. Έναν πολιτισμό που εξαπλώνεται σε όλον τον πλανήτη μέσω κοινωνικών μηχανισμών και ροών, όπως η εμπορευματοποιημένη αναψυχή και ο τουρισμός (Νικολακάκης 2017· Foret and Martin-Razi 2007· Foret and Torres 2012).

Οι αναλύσεις του Norbert Elias για την εξέλιξη του πολιτισμού αποτελούν επίσης ένα γόνιμο θεωρητικό πρίσμα σε αυτή την προσπάθεια αποκωδικοποίησης της υποβρυχίας εμπειρίας, ιδίως σε ότι αφορά στη σχέση του ατόμου με το σώμα του και τη μορφοποίηση της υποκειμενικότητας (Elias 1991· Elias and Dunning 2010). Θεωρούμε αυτές τις απόψεις ως κλειδί για μια κατανόηση ιστορικά πλαισιωμένη, η οποία θα αναδεικνύει θεμελιώδεις όψεις της συνύφανσης (Hodder 2014) υποβρυχίας τεχνολογίας και υποβρυχίας εμπειρίας.

3. Η υποβρύχια αναπνοή ως πολυαισθητηριακή εμπειρία

Η αναπνοή, αυτή η αδιόρατη πηγή θορύβου με την οποία συμβιώνουμε από τη στιγμή της γέννησης έως το θάνατό μας, σε «ομαλές» συνθήκες τοποθετείται στο χώρο των «αυτονόητων ήχων», τους οποίους δεν «ακούμε», στους οποίους δεν δίνουμε προσοχή, δεν τους θεματοποιούμε. Η αναπνοή αποτελεί μια φυσική λειτουργία αλλά, όπως μας έχει διδάξει ο Marcel Mauss (2004), αποτελεί μέρος οργανωμένων κοινωνικά τεχνικών του σώματος.²

Η αναπνοή αποκτά ένα ιδιαίζων νόημα στον βυθό, στην περίπτωση της αυτόνομης κατάδυσης. Καταρχάς, η υποβρύχια αναπνοή θεματοποιείται ως πεδίο διακινδύνευσης, καθώς μετασηματίζεται σε ορθολογικά σχεδιασμένη τεχνική σώματος, σε λελογισμένη πρακτική. Επίσης, η υποβρύχια αναπνοή συνιστά κάτι πέραν του «φυσικού», καθώς προϋποθέτει τις τεχνολογικές εφαρμογές που την καθιστούν εφικτή. Επιπλέον, όμως, η τεχνολογικά διαμεσολαβημένη υποβρύχια αναπνοή συνάδει με την ακουστική εμπειρία καθαυτής της εισπνοής και της εκπνοής, καθώς και του θορύβου της ανόδου των φυσαλίδων που προκύπτει από την εκπνοή προς την επιφάνεια της θάλασσας. Η υπόθεση που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι στην αυτόνομη κατάδυση αναψυχής η αναπνοή αποσπάται από τον κόσμο του αυτονόητου και τείνει να συμβολίσει το σύνολο των υποβρυχίων ενσώματων εμπειριών, κατά κανόνα πολυαισθητηριακών, όπως αυτή της επαφής επιδερμίδας και νερού (αίσθηση της υγρασίας και της θερμοκρασίας), της κίνησης του σώματος (κίνηση και στις τρεις διαστάσεις και αίσθηση «πετάγματος»), της επηρεασμένης από το υγρό στοιχείο και

2. Ενδεικτικά βλ. το παράδειγμα της Γιόγκα και της έλλογης διαχείρισης της αναπνοής, στις δυτικές healthy εφαρμογές της, τις ιατρικές παρεμβάσεις και οδηγίες για τη «σωστή αναπνοή» και τη διαχείριση του άγχους (stress management), τις τεχνικές αναπνοής στον αθλητισμό, ανάλογες με τα εκάστοτε αθλήματα, κ.ά.

από τη μάσκα όρασης κ.ά. Στις σχετικές ταινίες, στα ντοκιμαντέρ που είναι αφιερωμένα στην υποβρύχια ζωή αλλά και στις αναρτήσεις στα κοινωνικά δίκτυα ο ήχος της αναπνοής και ο θόρυβος των φυσαλίδων είναι το μουσικό χαλί του υποβρύχιου κόσμου της αναψυχής.

Η αναπνοή εν γένει συνιστά μια από τις σημαντικότερες πολυαισθητηριακές εμπειρίες, με κοινωνικά, πολιτισμικά και ιστορικά συμφραζόμενα. Είναι δύσκολο να διαχωριστεί από την ευρύτερη αίσθηση εμπύθισης και κίνησης στο υγρό στοιχείο. Η εμπύθιση, στην περίπτωσή μας, όπως κάθε ανάλογο πεδίο εμπειριών, δεν είναι μόνο ένα φυσικό φαινόμενο, αλλά η μετάβαση σε ένα πολύπλοκο σύστημα σημείων, αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών διεργασιών, μια πρακτική που διεγείρει με ένα συμβολικά καθορισμένο τρόπο τις αισθήσεις. Η υποβρύχια αναπνοή τείνει να καθορίσει την υποβρύχια πολυαισθητηριακή εμπειρία, αναπαριστώντας τον τρόπο με τον οποίο ο υποβρύχιος κόσμος εν γένει είναι δυνατόν να βιωθεί στο πλαίσιο της αναψυχής.

Η υποβρύχια αναπνοή είναι και μια τεχνολογικά διαμεσολαβημένη ακουστική εμπειρία του «φυσικού» υποβρύχιου τοπίου, καθώς συνδέεται με παραγωγή ήχων που την καθιστούν κυρίαρχο στοιχείο του υποβρύχιου ηχοτοπίου. Πρόκειται για ένα ηχοτοπίο χαρακτηριστικό της αυτόνομης κατάδυσης, στην ιστορική της μορφή, από τη δεκαετία του 1950 έως σήμερα, μια εμπειρία η οποία βασίζεται σε συγκεκριμένες τεχνολογικές εφαρμογές. Επιπλέον, η αίσθηση της αναπνοής στο βυθό, με τη μεσολάβηση τεχνικών μέσων, τροποποιείται ριζικά από αυτήν της επιφάνειας, επειδή συνιστά ταυτόχρονα καινοφανή απτική εμπειρία, καθώς καθίσταται δυνατή μόνο μέσω μηχανικών μέσων που αλλάζουν την κίνηση του προσώπου (επιστόμιο του ρυθμιστή πίεσης). Η αναπνοή συναρμόζεται με τον ρυθμιστή πίεσης αέρα: ο αυτοδύτης ακούει την εισπνοή του ως έναν ξηρό μηχανικό ήχο, και την εκπνοή του επίσης, συνοδευόμενο από ένα ελαφρύ τρέμουλο του ρυθμιστή, καθώς ο εκπνεόμενος αέρας διαπερνά τις αεροφόρους οδούς των πνευμόνων, της στοματικής και λαρυγγικής κοιλότητας, της σιλικονούχας κοιλότητας του ρυθμιστή, πριν μετατραπεί σε θορυβώδεις φυσαλίδες που αναζητούν την επιφάνεια, διαστελλόμενες ανεβαίνοντας.

Έτσι, η ενσώματη εμπειρία της αυτόνομης κατάδυσης είναι αναπόδραστα συνδεδεμένη με τους ήχους που παράγονται από τη «μη φυσική» λειτουργία της αναπνοής με τη χρήση τεχνικών μέσων, εντός του υγρού στοιχείου.

Συγκεκριμένα:

(α) Η χρήση επιστομίου συνδέει το σώμα και συγκεκριμένα τη στοματική κοιλότητα με την υπόλοιπη αναπνευστική συσκευή.

(β) Η εισπνοή γίνεται ακουστικά αισθητή, καθώς ο υπό πίεση αέρας διέρχεται μέσα από το ρυθμιστή πίεσης.

(γ) Η εκπνοή γίνεται ιδιαιτέρως αισθητή, καθώς παράγονται φυσαλίδες που παράγουν οι ίδιες ήχους, καθώς εξέρχονται του ρυθμιστή (ανάλογα με τον τύπο του, κάτω από το

στόμα, από το πλάι ή, παλαιότερα, στην πλάτη, από το στόμιο της φιάλης συμπιεσμένου αέρα) και στη συνέχεια οδεύοντας προς την επιφάνεια.

Ως εκ τούτου, πρόκειται για μια εμπειρία η οποία διαμεσολαβείται από τις ειδικές τεχνολογικές εφαρμογές που την καθιστούν εφικτή, και οι οποίες τροποποιούνται με το πέρασμα του χρόνου, τροποποιώντας την εν λόγω εμπειρία αναλόγως. Αναφερόμαστε στον ρυθμιστή πίεση του εισπνεόμενου αέρα, αυτή τη θαυμαστή ανακάλυψη που τελειοποίησαν οι Jacques-Yves Cousteau και Émile Gagnan η οποία επιτρέπει την υποβρύχια αναπνοή διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την ανεξαρτησία του δύτη τόσο από την επιφάνεια όσο και από άλλα υποβρύχια τεχνικά μέσα, όπως η κατάδυση με το σύστημα «ναργιλέ» (αναπνοή μέσω σωλήνα που διοχετεύει συμπιεσμένο αέρα από την επιφάνεια), οι κώδινες κορεσμένων καταδύσεων κ.ά.

Καθίσταται έτσι δυνατή μια πρακτική η οποία εντάσσεται σταδιακά στο πεδίο του ελεύθερου χρόνου, καθώς γίνεται αντιληπτή ως πρόσκαιρη διαφυγή, περιστασιακή είσοδος σε έναν «εξωτικό κόσμο», τις ιδιομορφίες του οποίου υποτίθεται ότι οι αυτοδύτες οφείλουν να σεβαστούν. Για να εξετάσουμε την ενσώματη πολυαισθητηριακή εμπειρία που προκύπτει από το υποβρύχιο ηχοτόπιο θα πρέπει πρώτα να προβούμε σε μια αδρή περιγραφή της αυτόνομης κατάδυσης ως κοινωνικής πρακτικής της αναψυχής.

4. Η αυτόνομη κατάδυση ως δραστηριότητα αναψυχής

Ο ήχος της αναπνοής, ως κυρίαρχος ήχος της αυτόνομης κατάδυσης του τύπου που προαναφέρθηκε, αποκτά τη μείζονα κοινωνική σημασία του όταν συνάδει με μια «φυγή» από τον κόσμο της οικειότητας, με ένα ταξίδι σε τόπους «εξωτικούς», σε θεωρούμενες ως απολεσθέντες εξαιτίας του πολιτισμού «φυσικούς» τόπους όπου θεωρούμε ότι «επιστρέφουμε», μετακινήσεις οι οποίες υπογραμμίζουν την ατομικότητά του αυτοδύτη. Σαφώς υπάρχουν πολλές μορφές κατάδυσης και αντίστοιχες τεχνολογικές εφαρμογές. Εδώ επικεντρωνόμαστε την κυρίαρχη μορφή αυτόνομης κατάδυσης την περίοδο που εξετάζουμε, η οποία βασίζεται στη χρήση ρυθμιστή πίεσης, που ολοκληρώθηκε από τους Cousteau και Gagnan, και στη συνέχεια εμπορευματοποιήθηκε, μια συσκευή η οποία απελευθερώνει τον αέρα της εκπνοής στο νερό, παράγοντας φυσαλίδες, διαμορφώνοντας την ακουστική εμπειρία της, όπου και κυριαρχεί ο ήχος της αναπνοής.³ Η εμπορευματοποίηση της

3. Στην παρούσα μελέτη δεν εξετάζονται ειδικές μορφές κατάδυσης, όπως αυτές στις οποίες χρησιμοποιούνται ειδικά μείγματα αερίων, διαφορετικά από τον ατμοσφαιρικό αέρα, καταδύσεις σε λίμνες, ποτάμια, σπηλιές, κάτω από τον πάγο, νυχτερινές κλπ. Επιπλέον, άλλες χρήσεις της αυτόνομης κατάδυσης, από επαγγελματίες σε χώρους δραστηριοτήτων όπως η συντήρηση πλοίων και κάθε είδους υποβρύχιων υποδομών, υποβρυχιάς κινηματογράφησης ή φωτογράφησης, ιχθυοκαλλιέργειας ή σπογγαλιείας, επιστημονικής έρευνας των υποβρύχιων οικοσυστημάτων, για στρατιωτικούς σκοπούς κλπ. Βεβαίως, ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, η σύγκριση αυτόνομης κατάδυσης και σπογγαλιείας είναι από μόνη της ένα ξεχωριστό ερευνητικό πρόγραμμα με μεγάλο

υποβρύχιας αναπνευστικής συσκευής επέτρεψε την ένταξη της αυτόνομης κατάδυσης στον κόσμο του τουρισμού, αφού προηγουμένως οργανώθηκε ως σπορ, ως οιονεί αθλητική δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου (Γεωργούλας 2010). Ο βυθός, μορφοποιήθηκε έτσι ως τόπος κατανάλωσης πολυαισθητηριακών εμπειριών, καλλιεργήθηκε το υποβρύχιο φαντασιακό και οι ανάλογες προσδοκίες. Συνεπώς, το ηχοτοπίο του αυτοδύτη αποκτά σε αυτό το περιορισμένο πλαίσιο της αναψυχής μια ιδιαίτερη συμβολική και ιδεολογική σημασία.

Η οπτική με την οποία αναλύουμε την αυτόνομη κατάδυση ως κοινωνική πρακτική βασίζεται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στην ερμηνεία των κοινωνικών εξελίξεων στον δυτικό κόσμο, όπως σχηματοποιήθηκε από κοινωνιολόγους όπως ο Ulrich Beck, ο Antony Giddens, ο Zigmund Bauman και ο Christopher Lash, καθώς και άλλων που αναγνωρίζουν μια ένταση στις διαδικασίες εξατομίκευσης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και την αφομοίωση ναρκισσιστικών-ηδονιστικών κανόνων συμπεριφοράς από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού που ανήκουν κυρίως στα μεσαία κοινωνικά στρώματα των πόλεων (Bauman 1997, 2004· Beck 1999, 2015· Giddens 1990, 1991· Lash 1984, 1991). Αυτές οι πολιτιστικές εξελίξεις, βασισμένες στην επέκταση της μισθωτής εργασίας και στην εμπορευματοποίηση των πρακτικών αναψυχής, είναι εκείνες που εν τέλει καθορίζουν την υποβρύχια συναισθηματική οικονομία και το αντίστοιχο αισθητηριακό καθεστώς στην περίπτωση της αυτόνομης κατάδυσης. Ο τρόπος με τον οποίο η αυτόνομη κατάδυση εντάσσεται στο ρεπερτόριο των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων των μεσαίων στρωμάτων σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο το ελεγχόμενο ρίσκο, ειδικά αυτό που συνάδει με μια «επιστροφή» στους θεωρούμενους ως εναπομείναντες «φυσικούς κόσμους», τείνει να αποτελέσει ένα δομικό στοιχείο των κυρίαρχων τρόπων με τους οποίους αυτές οι κοινωνίες στοχάζονται τους εαυτούς τους και επεξεργάζονται μηχανισμούς ενσωμάτωσης των ατόμων και των πρακτικών τους (Defrance 2011· Jallat 2011). Στο ευρύτερο αυτό κοινωνικό πλαίσιο, η ζωή αποκτά στοιχεία πειραματισμού και αυτοσχεδιασμού που επεκτείνονται στο πεδίο της διαχείρισης της ατομικής ταυτότητας, κατανοητής ως μια διάσταση της πραγματικότητας που δύναται να υποβληθεί σε παρεμβάσεις και οποίες θεωρείται ότι μπορούν να πραγματοποιηθούν από το ίδιο το άτομο (Ehrenberg 1991· Kaufman 2001, 2004). Ο αθλητισμός-περιπέτεια μετατρέπεται στις κοινωνίες αυτές ως ένα μέσο επεξεργασίας του εαυτού, ως ενός εγχειρήματος αυτοπροσδιορισμού. Η περιπέτεια γίνεται συνώνυμη με την ανακάλυψη της υποτιθέμενης βαθύτερης ύπαρξης (Ehrenberg 1995· Fischer-Rosenthal 2000).

ενδιαφέρον, καθώς η δεύτερη βασίζεται σε διαφορετικού τύπου κοινωνική οργάνωση σε νησιά με παρόμοιες θαλάσσιες παραδόσεις (βλ. ενδεικτικά Kalafatas 2003, Russel 1965, 1967, 1976, Ολυμπίτου 2014).

Ο υπό διαρκή ερμηνεία εαυτός συνδέεται άμεσα με τις μεταπολεμικές εξελίξεις οι οποίες προαναφέρθηκαν, με τη διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων, με την ένταση της εξατομίκευσης και την αναζήτηση του ηδονισμού (Turner 1995). Περισσότερο από ποτέ η ταυτότητα τίθεται σε εξίσωση με το άτομο, την εμφάνισή του, το σώμα του (Defrance 1995, Travailot, 1998). Αυτές οι εξελίξεις οδήγησαν στη σύλληψη ενός σώματος νοούμενο ως πεδίο δοκιμών και ανάπτυξης. Όπως ορθά υποστηρίζει ο Schwartz (2011), το ατομικό σώμα θεωρείται μέσα από τέτοιου τύπου πρακτικές ότι ανακτά την ακεραιότητά του, τη στιγμή που μεταβαίνει διαρκώς από το βιολογικό (το σώμα που δίνεται κατά τη γέννηση), στο ιστορικό (τα πρότυπα ζωής) και το ατομικό, καθώς διαπλάθεται ως οντότητα στην οποία αποτυπώνονται οι εμπειρίες ζωής, διαρκώς υποκείμενη σε εκπαίδευση βάσει δοκιμών και δοκιμασιών. Έτσι, μπορούμε να δούμε την πρακτική της αυτόνομης κατάδυσης αναψυχής ως μια ενσώματη δοκιμασία οι σκοποί της οποίας αντανακλώνται στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η υποβρύχια πολυαισθητηριακή ενσώματη εμπειρία της οποίας καθοριστική διάσταση συνιστά η αναπνοή. Το κοινωνικό πρόταγμα της έλλογης διαχείρισης του ρίσκου υλοποιείται εδώ μέσω μιας απολαυστικής άσκησης ανασχοχαστικής εμπύθισης στο βυθό και στην ίδια την υποκειμενικότητα.⁴

Πρόκειται φυσικά για μια δοκιμασία η οποία καθορίζεται από τις διαδικασίες τυποποίησης (standartisation), οικείες σε πολλές μορφές αθλητικών δραστηριοτήτων. Η αυτόνομη κατάδυση προϋποθέτει πιστοποιημένη εκμάθηση πρακτικών δεξιοτήτων, μεταξύ των οποίων χρήσης του τεχνολογικού εξοπλισμού, καθώς και απόκτησης φυσικών και ιατρικών γνώσεων, ένας σύνθετος μηχανισμός ιατρικοποίησης του σώματος (Michaud 2006, Moulin 2006· Vigarello 2005, 2006). Η τυποποιημένη εκπαίδευση, η οποία καταλήγει σε πιστοποίηση αντίστοιχων δεξιοτήτων, παίζει καθοριστικό ρόλο στην πρακτική της κατάδυσης, διότι χρησιμεύει ως οδηγός διαπραγμάτευσης της σχέσης του αυτοδύτη με τον βυθό και τη θαλάσσια ζωή: συνιστά καθοριστική πτυχή της σχέσης με τον υποβρύχιο εαυτό (Bachrach and Egstrom 1987· Musa et al 2010).

Στη συνέχεια, προκειμένου να εμβαθύνουμε στην ανάλυση της σχέσης αυτόνομης κατάδυσης και επεξεργασίας της υποκειμενικότητας, παραπέμπουμε σε μια καλλιτεχνική αξιοποίηση αυτής της ιστορικά διαμορφωμένης σύνδεσης υποβρύχιας ακουστικής

---

4. Μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια δομική αναλογία της ορθολογικής διαχείρισης των υποβρυχίων ρίσκων, με τα προτάγματα της κοινωνίας της διακινδύνευσης, για να δανειστούμε τον όρο του Beck (2015). Το αίτημα της ασφαλούς κατάδυσης, νοούμενης ως επιτυχημένης διαχείρισης των ρίσκων, η φυσικοποίηση και η ιατρικοποίηση του υποβρυχίου σώματος, συνάδουν με μια τεχνική σχέση με τον εαυτό, η οποία διαμεσολαβεί την αναζήτηση των εξωτικών καταδυτικών εμπειριών. Η επιτυχής διαχείριση των ρίσκων τονώνει την αυτοπεποίθηση, επιβεβαιώνει μια έξη σχεδιασμού και επεξεργασίας των αισθήσεων. Η αίσθηση της υποβρύχιας αναπνοής παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εμπειρία, της οποίας ο τόπος είναι το ιστορικά διαμορφωμένο τεχνοσώμα του αυτοδύτη/τριας. Βλ. ενδεικτικά Cater 2008a· Chowdhury 2000· Dimmock and Ghazali 2013· Dimmock and Wilson 2011· Dimmock 2009· Dimmock 2010· Dimmock and Wilson 2009· Hunt 1995· Kler and Tribe 2012· Piantadosi 2003.

εμπειρίας της αναπνοής με τα πολιτισμικά της συμφραζόμενα: τη διαφυγή, την βύθιση στην ατομικότητα, στην αναζήτηση ενός υποτιθέμενου γνήσιου εσώτερου εαυτού.

5. Η υποβρύχια αναπνοή ως μεταφορά

Στην διάσημη ταινία *Ο Πρωτάρης* (The Graduate), παραγωγής 1967, σε σκηνοθεσία Mike Nichols και πρωταγωνιστές τον Dustin Hoffman, την Anne Bancroft και την Katharine Ross, αξιοποιείται κατά κόρον, ως μεταφορά, η αναστοχαστική εμπειρία της αυτόνομης κατάδυσης δια της ακουστικής εμπειρίας του ήχου της αναπνοής. Ο πρωταγωνιστής, ένας νεαρός απόφοιτος, υιός μιας μεσοαστικής οικογένειας, προβληματίζεται περιπλανώμενος για το μέλλον του, αρνούμενος να κοινοποιήσει στην οικογένεια και στους οικογενειακούς φίλους τα σχέδιά του. Όσο αρνείται να αποδεχτεί τον ρόλο του διαδόχου στην οικογενειακή επιχείρηση τόσο η ανησυχία του περίγυρου αυξάνεται και μια περίπλοκη και σκανδαλώδης ερωτική ιστορία αποκαλύπτει ένοχα μυστικά, απιστίες και «νόθες» γεννήσεις που θέτουν εμπόδια στον αναδυόμενο έρωτα του Hoffman με τη νεαρή συμπρωταγωνίστρια του, τον οποίο ωστόσο θα διεκδικήσει μέχρι τέλους, εν τέλει επιτυχώς.

Η αυτόνομη κατάδυση χρησιμοποιείται προκειμένου να εκφραστεί μεταφορικά αυτή η απόκλιση μεταξύ ενός υποτιθέμενου βαθιά διεφθαρμένου, ανειλικρινούς και υποκριτικού περιβάλλοντος και της αναζήτησης μιας αυθεντικής ζωής, μιας ειλικρινούς και απελευθερωμένης σχέσης με τον εαυτό και με τους άλλους. Η εμπύθιση νοείται εδώ ως δύναμη διαφυγή, συνδεδεμένη με τη δυνατότητα αναπνοής καθαυτής, με τη διττή σημασία αφενός της επιβίωσης και αφετέρου της βίωσης μιας μη καταπιεσμένης σχέσης με τους άλλους. Όταν στα γενέθλιά του ο πατέρας του κάνει δώρο μια συσκευή αυτόνομης κατάδυσης, μαζί με ένα ψαροντούφεκο (δεν έχει ακόμα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 επιτευχθεί ο συμβολικός διαχωρισμός αυτόνομης κατάδυσης και υποβρύχιου κυνηγιού), ο πρωταγωνιστής αναγκάζεται να φορέσει πλήρη καταδυτικό εξοπλισμό και να τον δοκιμάσει στην οικογενειακή πισίνα, μπροστά σε όλους τους προσκεκλημένους. Εδώ ο ήχος της υποβρύχιας αναπνοής, ο ήχος δια του ρυθμιστή πίεσης, ο ήχος που ακούει ο ίδιος ο αυτοδύτης και όχι οι παριστάμενοι/ες όπως στην προαναφερθείσα ταινία των Cousteau Malle, καταγράφεται με ακρίβεια.

Η ακοή της αναπνοής γίνεται το μεταφορικό ισοδύναμο της απομόνωσης από τον ενοχλητικό «θόρυβο» των κοινωνικών συμβάσεων και καταναγκασμών, στην περίπτωση αυτή των παραινήσεων των γονιών και των φίλων: στο υποβρύχιο ηχοτοπίο της μεσοαστικής πισίνας το στόμα των παρείσακτων κάνει πια μόνο μορφασμούς, δεν παράγει ήχους, η δύναμη κοινωνική καταπίεση έχει βυθιστεί στη σιωπή. Οι ενοχλητικές φωνές-προτροπές (μεταφορικά οι κοινωνικοί εξαναγκασμοί, οι πιέσεις να αναλάβει την οικογενειακή επιχείρηση,

να συμμορφωθεί, να γίνει «καθώς πρέπει», να σκεφτεί το μέλλον...) εξακολουθούν να υφίστανται αλλά η εμπειρία της κατάδυσης τους καθιστά προσωρινά ανίσχυρους, καθώς λειτουργεί ως ένα κέλυφος όπου το μόνο που είναι δυνατό να ακουστεί πλέον είναι ο ήχος της αναπνοής, ένας ήχος που ταξιδεύει τον εξαναγκασμένο σε κατάδυση πρωταγωνιστή σε ένα πρόσκαιρο ταξίδι στον εσώτερο εαυτό. Είναι αυτός, προσωρινά απομονωμένος, που αναπνέει, απομακρυσμένος, έστω λίγο και για λίγο, από τους καταπιεστικούς άλλους.

Σε μια άλλη σκηνή, βλέπουμε τον πρωταγωνιστή, χαμένο στις σκέψεις του, μέσα από το ενυδρείο του επάνω ορόφου, όταν στον κάτω όροφο βρίσκονται συγγενείς και φίλοι που αναμένουν από αυτόν μια επιβεβαίωση της αισιοδοξίας για το μέλλον. Στο εσωτερικό του ενυδρίου δεσπόζει ένα μελαγχολικό ομοίωμα αυτοδύτη, οι φυσαλίδες του οποίου, βγαίνοντας από τον ρυθμιστή πίεσής του, ανεβαίνουν προς την επιφάνεια, με σκοπό να οξυγονωνόσουν τον υδάτινο όγκο του. Το μελαγχολικό και απομακρυσμένο βλέμμα του πρωταγωνιστή αντανακλάται στο βυθισμένο ομοίωμα, και στο μονότονο ήχο των φυσαλίδων του.

Ακόμα και το soundtrack της ταινίας είναι ένα σχόλιο στη σχέση ήχου και σχέσης με τον εαυτό. Αφορά στο πολύ γνωστό τραγούδι των Paul Simon και Art Garfunkel με τον τίτλο “The sound of silence” (Ο ήχος της σιωπής), θέλοντας ενδεχομένως να αξιοποιήσει αυτή τη μεταφορά θορύβου-διεφθαρμένης και καταπιεστικής κοινωνικότητας και ανάγκης ατομικής διαφυγής, κανονιστικότητας η οποία γίνεται αντιληπτή ως τέτοια, όταν μελαγχολικά το άτομο αναζητά μια σιωπηλή διέξοδο έκφρασης που εν τέλει το οδηγεί στην προσωπική εξέγερση. Πρόκειται για ένα τραγούδι που είχε ήδη εμφανιστεί στη δισκογραφία 1964, στο άλμπουμ *Wednesday Morning, 3 AM*. αλλά έγινε διάσημο μέσω της ταινίας σε αυτή την εμπλουτισμένη εκδοχή. Στο επίσημο trailer κυριαρχεί, ταινία η οποία ολοκληρώνεται όταν «επιτέλους» ο πρωταγωνιστής εξεγείρεται και αποφασίζει να κάνει αυτό που θέλει, να εκπληρώσει τον έρωτά του, που το διεφθαρμένο μεσοαστικό περιβάλλον του προσπαθεί με κάθε τρόπο να εμποδίσει την υλοποίησή του. Στο τέλος της ταινίας η παραπάνω μεταφορά αξιοποιείται εκ νέου, όταν από τα οργισμένα πρόσωπα των συγγενών απουσιάζουν οι ήχοι. Μένουν μόνο οι μορφασμοί που αποτυπώνουν την οργή για τον ανυπότακτο νεαρό.

6. Εμβυθίσεις: Το τεχνοσώμα του αυτοδύτη και η υποβρύχια ακουστική εμπειρία

Που πραγματικά βυθίζεται ο αυτοδύτης, όταν εγκαταλείπει την επιφάνεια της θάλασσας και περιπλανιέται στο βυθό, σαν ένα υποβρύχιο βιοτεχνολογικό πλάσμα; Ποιες είναι οι αφετηρίες αυτής της πρόσκαιρης, χωροχρονικά καθορισμένης και κοινωνικά οργανωμένης περιπλάνησης, κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Ποιο το τέλος της; Στο υποθαλάσσιο φυσικό περιβάλλον; Η εμβύθιση στο νερό είναι πρωτίστως βουτιά στον εαυτό, μιας

εμβύθιση δευτέρας τάξης (Tzanakis 2016· Τζανάκης 2015)· Μήπως η «υποβρύχια εμπειρία» περιορίζεται στο βίωμα εμπορευματοποιημένων συναισθημάτων και βλέπει μόνο ότι του επιτρέπει το μορφοποιημένο κοινωνικά υποβρύχιο «τουριστικό βλέμμα» (Kaufman 1997· Urry 1990)· Η ακοή της υποβρύχιας αναπνοής τι ρόλο παίζει στ' αλήθεια, πόσο σημαντική είναι για τη διαμόρφωση της υποβρύχιας πολυαισθητηριακής εμπειρίας, και ποιος ο ειδικός ρόλος της τεχνολογίας σε αυτήν; Προκύπτει κάποιου είδους πολιτικό συγκείμενο από την εμπύθιση στο θαλάσσιο μπλε, χρώμα που κυριαρχεί στα διαφημιστικά φυλλάδια των ανά τον κόσμο καταδυτικών κέντρων και των σχολών αυτόνομης κατάδυσης; Πολλά και διαφορετικού τύπου ερωτήματα για να απαντηθούν σε ένα σύντομο κείμενο. Ας ξεκινήσουμε από το ζήτημα της τεχνολογίας.

Η χρήση τεχνολογίας στην αυτόνομη κατάδυση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συμβάλει σε μια *αίσθηση εξημέρωσής της*, μέσω της οικειοποίησης των πλέον τεχνολογικά αναπτυγμένων τεχνοβιολογικών εφαρμογών της επιστήμης. Όχι μόνο μέσω της χρησιμοποίησής της, όπως η παρακολούθηση των ενδείξεων του βάθους (μέσω του βυθόμετρου), της πίεσης του αέρα της φιάλης (μέσω του μανόμετρου) και της διάχυσης του αζώτου στο σώμα (μέσω του υποβρύχιου υπολογιστή), χρήσης η οποία ενεργοποιεί μια σειρά από γνώσεις για την υποβρύχια φυσική και τη φυσιολογία του σώματος σε συνθήκες αυξημένης πίεσης. Αλλά επιπλέον με την συνολική ενσώματη εμπειρία της συναρμογής κίνησης, αναπνοής και τεχνολογικών εφαρμογών, δηλαδή την καθαυτή εμπειρία ενός τεχνοσώματος. Ενός υβριδίου (Αλεξιάς 2006· Haraway 2014· Featherstone and Burrows 1995) που για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα συνενώνει σε μια ενιαία συναρμογή τεχνολογία και σώμα, οδηγώντας σε μια *ιδιόζουσα αίσθηση μερικής αυτονομίας*, αλλά και περιήγησης σε ανοίκεια τοπία και εξωτικούς κόσμους. Η αυτόνομη κατάδυση, στην ψυχαγωγική της εκδοχή, είναι ταυτόχρονα εμπύθιση στο νερό και στον εαυτό, είναι όμως και κάτι παραπάνω: *μια σύντομη περιήγηση στη μεθόριο του κοινωνικού*.⁵

Η εμπειρία της ρευστότητας του υποβρύχιου κόσμου, οι υγρές στρωματώσεις που λειτουργούν ως διαρκώς παραβιαζόμενα σύνορα της περιήγησης, από τον πολύχρωμο γεμάτο με ψάρια και φύκια βυθό στις σκοτεινές χαράδρες, το διαρκές άκουσμα της αναπνοής και των φυσαλίδων που υπενθυμίζουν το πρόσκαιρο της εμπύθισης, *σφυρηλατούν μια εμπειρία*

5. Μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια δομική αναλογία της ορθολογικής διαχείρισης των υποβρύχιων ρίσκων, με τα προτάγματα της κοινωνίας της διακινδύνευσης, για να δανειστούμε τον όρο του Beck (2015). Το αίτημα της ασφαλούς κατάδυσης, νοούμενης ως επιτυχημένης διαχείρισης των ρίσκων, η φυσικοποίηση και η ιατρικοποίηση του υποβρύχιου σώματος, συνάδουν με μια τεχνική σχέση με τον εαυτό, η οποία διαμεσολαβεί την αναζήτηση των εξωτικών καταδυτικών εμπειριών. Η επιτυχής διαχείριση των ρίσκων τονώνει την αυτοπεποίθηση, επιβεβαιώνει μια έξη σχεδιασμού και επεξεργασίας των αισθήσεων. Η αίσθηση της υποβρύχιας αναπνοής παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εμπειρία, της οποίας ο τόπος είναι το ιστορικά διαμορφωμένο τεχνοσώμα του αυτοδύτη/τριας. Βλ. ενδεικτικά Cater 2008a· Chowdhury 2000· Dimmock and Ghazali 2013· Dimmock and Wilson 2011· Dimmock 2009· Dimmock 2010· Dimmock and Wilson 2009· Hunt 1995· Kler and Tribe 2012· Piantadosi 2003.

ταξιδιού στο μεταίχμιο αφενός του φυσικού και του πολιτισμικού, και αφετέρου του τεχνικού και του βιολογικού. Όταν ο αυτοδύτης αιωρείται στο νερό βρίσκεται στο διάμεσο αυτών των μη επαρκώς προσδιορισμένων επιστρώσεων.

Η εμπύθιση στον εαυτό, την οποία ο ήχος της υποβρύχιας αναπνοής συνεχώς υπενθυμίζει, συνοδεύεται από τη μεθοριακή εμπειρία της κίνησης του τεχνοσώματος του αυτοδύτη/τριας, όχι μόνο στις τρεις διαστάσεις αλλά, πολύ περισσότερο, μεταξύ των θεμελιωδών διαστάσεων από τις οποίες συντίθεται ο καταγωγικός κοινωνικός κόσμος, η αφετηρία του υποβρύχιου ταξιδιού. Το ακριβές περιεχόμενο αυτής της πολυαισθητηριακής εμπειρίας περιήγησης μένει να ιχνηλατηθεί. Ωστόσο, το τεχνοσώμα του αυτοδύτη, μέσα από την εμπειρία εξημέρωσης της τεχνικής, μέσω κυρίως της χρήσης της για αναψυχή, φαίνεται να συνιστά μια κατάφαση στον τεχνοπολιτισμό της ύστερης νεωτερικότητας. Μια συναίνεση η οποία αντιμάχεται την σφυρηλάτηση ενδεχόμενων οικολογικών ανησυχιών, μέσω της ευαισθητοποίησης για τις συνέπειες της ανθρώπινης δραστηριότητας στα υποβρύχια οικοσυστήματα. Έτσι, το σημαίνον «φύση» μπαίνει στη φαινομενολογική παρένθεση της υποβρύχιας τεχνο-εμπειρίας, συναινώντας εν τοις πράγμασι στο αξιακό υπόβαθρο του πολιτισμού καταγωγής της καπιταλιστικής ύστερης νεωτερικότητας (Νικολακάκης 2017).

Η σύζευξη σχέσης με τον εαυτό και χρήσης της τεχνολογίας, και οι συνακόλουθες τεχνοεμπειρίες, δεν είναι φυσικά ίδιον της αυτόνομης κατάδυσης. Μια σειρά από σπορ αναψυχής προϋποθέτουν μια τέτοιου τύπου χρήση της τεχνολογίας έτσι ώστε να υποθέτουμε ότι υπάρχουν συνάφειες μεταξύ του τεχνοσώματος του αυτοδύτη/τριας, και αυτού του αλπινιστή/τριας, του αναρριχητή/τριας κλπ. Αυτό που διακρίνει ωστόσο, έστω μερικώς, την υποβρύχια τεχνοεμπειρία είναι η υποβρύχια αναπνοή και η συνεισφορά αυτής στο υποβρύχιο ηχοτοπίο, το οποίο λειτουργεί ως πλαίσιο των υποβρύχιων δραστηριοτήτων, του υποβρύχιου αισθητηριακού καθεστώτος και της συναισθηματικής οικονομίας με την οποία αυτό συνάδει. Η βίωση της αναπνοής ως τεχνοεμπειρίας με δύναμη υπαρξιακές συνδηλώσεις, ως σημαίνουσας ακουστικής εμπειρίας του ταξιδιού στη μεθόριο του πολιτισμού και της φύσης, της ανθρώπινης βιολογίας και της τεχνολογίας, είναι ριζωμένη στο περιβάλλον της αναψυχής. Η εμπύθιση στον «εαυτό ταξιδευτή» είναι αποτέλεσμα της χρήσης της αυτόνομης κατάδυσης στην κατανάλωση του ελεύθερου χρόνου και στην αναζήτηση του well being, όπου η δραστηριότητα και η απόλαυσή της είναι ο κύριος στόχος, όπου δεν υπάρχει καμία άλλη στοχοθεσία πέραν της μετακίνησης και της εμπύθισης και των παρεπόμενων πολυαισθητηριακών εμπειριών, όπου ο στόχος είναι η ίδια η πρακτική και όχι κάτι το οποίο αυτή θα πρέπει να υπηρετήσει. Ο ήχος της υποβρύχιας αναπνοής αντηχεί αυτούς τους κοινωνικούς σκοπούς, οι δονήσεις της εκπνοής και των φυσαλίδων που αναδύονται λειτουργούν ως ένα παράδοξο πολιτισμικό σόναρ στην υποβρύχια τεχνοεμπειρία, προσανατολίζοντας την περιήγηση προς πιο συμβατικά βιώματα.

Η αντήχηση είναι σαφής, μένει να διερευνηθούν οι παρηγήσεις, οι θόρυβοι πίσω από τις καλά οργανωμένες συγχορδίες, οι σιωπές και οι μετατοπίσεις του νοήματος της ίδιας της αναπνοής, εν τέλει οι δυνατότητες των εναλλακτικών βιωμάτων, είναι και αυτά συστατικά της εμπειρίας. Έτσι, ενώ η πολυαισθητηριακή εμπειρία σε αυτή τη μορφή εμπύθισης, δηλαδή της αυτόνομης κατάδυσης αναψυχής, διαχωρίζει τους δύτες από αυτό με το οποίο υποτίθεται ότι έρχονται σε επαφή, το «φυσικό», παράγεται, διαμέσου και του ηχοτοπίου, ένα ιδιαίτερο πεδίο εμπειριών μετάβασης. Στο βαθμό έστω που επιτυγχάνεται μια κάποια απόσταση μεταξύ εμπορευματοποιημένων σκοπών και υποβρύχιας εμπειρίας, υλοποιείται, ως παράπλευρο βίωμα, μια λανθάνουσα αίσθηση μεταίχμιακού εαυτού, όχι με την ψυχοπαθολογική έννοια αλλά ως ευαισθησία επί των ορίων φυσικού και πολιτισμικού, τεχνολογικού και βιολογικού. Η τεχνολογία εδώ δεν νοείται μόνο ως κάτι που μπορεί να εξημερωθεί, τιθέμενη στην υπηρεσία του ατόμου για αναψυχή. Η ίδια η χρήση της παράγει ένα πλέγμα υποβρύχιων τεχνοεμπειριών, οι οποίες προστίθενται στο μάγμα που συνέχει, ως υπόστρωμα, στα όρια της συνείδησης, τις επιμέρους κοινωνικές επικράτειες αναφοράς του εαυτού. Οι εμπειρίες μετάβασης αυτού του τύπου, ως εμπειρίες οντολογικών συνόρων, συνιστούν από μόνες τους ένα δυναμικό πλαίσιο εξέλιξης της ατομικής συνείδησης, η ακριβής σημασία του οποίου μένει να διερευνηθεί, ειδικά στο πεδίο της αναψυχής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξιάς, Γ. (2006). *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεάντερταλ» στον «Εξολοθρευτή»*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπεκ, Ου. (2015). *Κοινωνία της διακινδύνευσης. Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Γεωργούλας, Σ. (2010). *Η κοινωνία του ελεύθερου χρόνου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ελίας, Ν. και Ντάνινγκ, Ε. (2010). *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*. Επιστημονική επιμέλεια: Π. Κυπριανός. Αθήνα: Κατάρτι.
- Νικολακάκης Μ. (2017), *Μοντέρνα Κίρκη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χάραγουέη, Ντ.. (2014), *Αθρωποειδή, κυβόργια και γυναίκες. Η επανεπίνοηση της φύσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χόντερ, Ι. (2012), *Συνύφανση. Μια αρχαιολογία των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.
- Ολυμπίτου Ε. (2014), *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19ος-20ός αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών.
- Μως, Μ. (2004), *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου.
- Νάζου, Δ. (2022). *Κληρονομιά, αρχαιότητες και διαπολιτισμικές «συνοριακές ζώνες» στο Αιγαίο*.

Η Δήλος και οι τουριστικές γενεαλογίες της. Στο Δ. Νάζου Μ. Νικολακάκης και Μ. Τζανάκης (επιμ.), *Ταξίδια χωρίς προορισμό. Κριτικές προσεγγίσεις στις τουριστικές σπουδές*. Αθήνα: Νήσος, 2022 (υπό έκδοση).

Τζανάκης, Μ. (2015). Σώμα και εαυτός στην αυτόνομη κατάδυση. Στο Γ. Ζαϊμάκης, Ε. Φουρναράκη, *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα* (σελ. 289-324). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Allen-Conllinson, J. (2010). Feeling the way: Notes toward a haptic phenomenology of distance running and scuba diving. *International Review for the Sociology of Sport*, 13: 330-345.
- Bachrach, A. and Egstrom, G. (1987). *Stress and performance in diving*. San Pedro: Best Publishing.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2004). *Wasted lives: Modernity and its outcasts*. Oxford: Polity Press.
- Beck, U. (1999). *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Bonnet, A., Fernandez, L., Piolat, A., and Pedinielli, J.-L. (2008). Changes in emotional states before and after risk taking in scuba diving. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 2: 25-40.
- Cater, C. (2008a). The life aquatic: Scuba Diving and the experiential imperative. *Tourism in Marine Environments*, 5: 233-244.
- Cater, C. (2008b). Perceptions of and interactions with marine environments: Diving attractions from great whites to pygmy seahorses. In B. Garrob and S. Gossling (Eds.), *New frontiers in marine tourism* (pp. 44-66). Oxford: Elsevier.
- Chowdhury, B. (2000). *The last dive: A father and son's fatal descent into the ocean's depths*. New York: Harper Collins.
- Cousteau, J. and Dumas F. (1953). *The silent world*. New York: Harperand Brothers.
- Defrance, J. (1995). *Sociologie du sport*. Paris: La Découverte.
- Defrance, J. (2011). Sociologiser les transformations des pratiques sportives des années 1970. *Sciences Sociales et Sport*, 4: 7-10.
- Denshire, S. (2014). On auto-ethnography. *Current Sociology*, 62(6): 831-850.
- Denzin, N.K. (2006). Analytic autoethnography, or déjà vu all over again. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4): 419-428.
- Dimmock, K. and Ghazali, M. (Eds). (2013). *Scuba diving tourism*. London: Routledge.
- Dimmock, K. and Wilson, E. (2011). "Take a deep breath": How recreational scuba divers negotiate in-water constraints. *Leisure*, 35: 283-297.
- Dimmock, K. (2009). Finding comfort in adventure: Experiences of recreational SCUBA divers. *Leisure Studies*, 28: 279-295.
- Dimmock, K. (2010). Towards a model of comfort, constraints and negotiation in recreational SCUBA diving. *Tourism in Marine Environments*, 6: 145-160.
- Dimmock, K. and Wilson, E. (2009). Risking comfort? The impact of in-water constraints on recreational scuba diving. *Annals of Leisure Research*, 12: 173-194.
- Dyson, M. (2007). My story in a profession of stories: Autoethnography – an empowering methodology for educators. *Australian Journal of Teacher Education*, 32(1): 36-48.

- Ehremberg, A. (1991). *Le culte de la performance*. Paris: Calmann-Lévy.
- Ehremberg, A. (1995). *L'individu incertain*. Paris: Calmann-Lévy.
- Elias, N. (1991). *La société des individus*. Paris: Fayard.
- Ellis, C. and Bochner, A. (2006). Analyzing analytic autoethnography. An autopsy. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35(4): 429-449.
- Featherstone, M. and Burrows, R. (eds) (1995). *Cyberspace, cyerbodies, cyberpunk. Cultures of technological embodiment*. London: Sage.
- Fischer-Rosenthal, W. (2000). Biographical work and biography structuring in present-day societies. In P. Chamberlayne, J. Bornat and T. Wengraf (Eds.), *The turn to biographical methods in social science. Comparative issues and examples* (pp. 109-125). London: Routledge.
- Foret, A. and Martin-Razi, P. (2007). *Une histoire de la plongée et des sports subaquatiques*. Paris : Subaqua.
- Foret, A., and Torres, P. (2012). *Plongée plaisir niveaux 1 à 2*. Paris: Gap.
- Foucault, M. (1984a). *Histoire de la sexualité. 3. Le souci de soi*. Paris: Gallimard
- Foucault, M. (1984b). *Histoire de la sexualité. 2. L'usage des plaisirs*. Paris : Gallimard.
- Foucault, M. (2001). *L'herméneutique du sujet (cours au Collège de France 1981-1982)*. Paris: Gallimard-Seuil.
- Foucault, M. (2009). *Le gouvernement de soi et des autres (cours au collège de France 1983-1984)*. Paris: Gallimard-Seuil.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. London: Polity Press.
- Graver, D. (Ed.). (1989). *Advanced diving. Technology and techniques*. California: N.A.U.I.
- Griffiths, J. and Mack, K. (2007). Going to sea: Co-creating the aesthetic dimension of shipboard organizational life. *Culture and Organization*, 13 (4): 267-281.
- Hayano, D. (1979). Auto-ethnography: paradigms, problems and prospects. *Human Organization*, 38(1): 99-104.
- Helmeich, S. (2007). An anthropologist underwater: Immersive soundscapes, submarine cyborgs, and transductive ethnography. *American Ethnologist*, 34 (4): 621-641.
- Holzappel, R. (1982). *Richtig tauchen*. München-Vienne-Zürich: BLV-Verlagsgesellschaft.
- Hunt, J. (1995). 'Divers' accounts of normal risk. *Symbolic Interaction*, 18 (4): 439-462.
- Jallat, D. (2011). La construction d'une identité de la planche à voile dans les années 1970-1980 : représentations, jeux et enjeu. *Sciences Sociales et Sport*, 4: 65- 91.
- Kalafatas, M. (2003). *The bellstone. The Greek sponge divers of the Aegean*. Boston: Brandeis University Press.
- Kaufman, J.-C. (1997). *Corps de femmes regards d'hommes. Sociologie des seins nus*. Paris: Nathan.
- Kaufman, J.-C. (2001). *Ego. Pour une sociologie de l'individu*. Paris: Nathan.
- Kaufman, J.-C. (2004). *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*. Paris: Armand Colin.
- Kler, B.-K., and Tribe, J. (2012). Flourishing through scuba: Understanding the pursuit of dive experiences. *Tourism in marine environments*, 8: 19-32.
- Lash, C. (1984). *The minimal self: Psychic Survival in troubled times*. New York, Norton.

- Lash, C. (1991) [1979]. *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing of expectations*. New York: Norton.
- Michaud, Y. (2006). Visualisations. In J.-J. Courtine (Ed.), *Histoire du corps. 3. Les mutations du regard* (pp. 417-436). Paris: Seuil.
- Moulin, A.-M. (2006). Le corps face à la médecine, In J.-J. Courtine (Ed.), *Histoire du corps. 3. Les mutations du regard* (pp. 15-69). Paris: Seuil.
- Musa, G., Seng, W.-T., Thirumoorthi, T. and Abessi, M. (2010). The influence of scuba divers' personality, experience, and demographic profile on their underwater behaviour. *Tourism in Marine Environments*, 7: 1-14.
- Paterson, M. (2007). *The senses of touch: Haptics, affects, technologies*. Oxford: Berg.
- Piantadosi, C. (2003). *The biology of human survival: Life and death in extreme environments*. Oxford: Oxford University Press.
- Reed-Danahay, D. (1997). *Auto/ethnography : Rewriting the self and the social*. Berg: Oxford.
- Richardson, L. (2000). New writing practices in qualitative research. *Sociology of sport journal*, 17(1): 5-19.
- Rose, N. (1990). *Governing the soul. The shaping of the private self*. London: Routledge.
- Rose, N. (2007). *The politics of life itself. Biomedicine, power and subjectivity in the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
- Russel, B. (1965). Greek sponge boats in Florida. *Anthropological Quarterly*, 38 (2): 41-54.
- Russel, B. (1967). Kalymnian sponge diving. *Human Biology*, 39 (2): 103-130.
- Russel, B. (1976). Sponge markets of kalymnos. *Anthropologica*, 18 (1): 81-96.
- Schwartz, Y. (2011). Pourquoi le concept de corps-soi ? Corps-soi, activité, expérience. *Travail et Apprentissage*, 7: 148-177.
- Spry, T. (2001). Performing autoethnography : An embodied methodological praxis. *Qualitative Inquiry*, 7: 706-732.
- Strang, V. (2005). Common senses: Water, sensory experiences and the generation of meaning. *Journal of Material Culture*, 10(1): 92-120.
- Straughan, E. (2007). Touched by water: The body in scuba diving. *Emotion, Space and Society*, 5: 19-26.
- Sykes, H., Chapman, J., & Swedberg, A. (2005). Performed ethnography. In Andrews, D., Mason, D., & Silk M. *Qualitative methods in sports studies* (pp. 185-202). Oxford-New York: Berg.
- Travailot, Y. (1998). *Sociologie des pratiques d'entretien du corps*. Paris: P.U.F.
- Tzanakis, M. (2016). Nature, corps et soi sous la surface de la mer. La plongée sous-marine comme pratique de soi, *Loisir et Société/Society & Leisure*, 39(3): 451-466, 2016
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage
- Vigarello, G. (2001) [1978]. *Le corps redressé. Histoire d'un pouvoir pédagogique*. Paris: Armand Colin.
- Vigarello, G. (2005). Hygiène du corps et travail des apparences, In A. Corbin (Ed.), *Histoire du corps. 2. De la Révolution à la Grande Guerre* (pp. 299-312). Paris: Seuil.
- Vigarello, G. (2006). S'entraîner. Le corps face à la médecine. In J.-J. Courtine (Ed.), *Histoire du corps. 3. Les mutations du regard* (pp. 163-197). Paris: Seuil.

Abstract

This article attempts to answer the question how technology and body are articulated in the case of recreational scuba diving, emphasizing underwater breathing. How do technological applications mutate the experience of breathing, within a specific historical and social context, turning a “natural” function into part of a soundscape, shaping particular embodied experiences as techno-experiences? Scuba diving breathing is mediated by the regulator, which supplies the diver with air at a pressure equal to that of the environment, so as to equalize the increased and constantly changing and depth-dependent pressures exerted on the body. Pressure is not felt in breathing. However, the flow of air supplied through the pressure regulator is perceptible. Breathing is also felt and perceived through hearing, thus forming an integral part of the underwater soundscape of scuba divers. The multi-sensory embodied experience of immersion is assisted in our case by the acoustic dimension of breathing, the result of technological and historical-social processes on the one hand that institutionalize scuba diving as a leisure hobby, in recent years as a tourist practice. The acoustics of the breath enhance the sense of travel in an “other world”, at the border of the physical and the socio-cultural on the one hand and the technological and the biological on the other, contributing to an experience of transition while simultaneously functioning as a normal practice of the self in capitalist late modernity.

Key Words: Scuba diving, individualization, soundscape, technology, body, late modernity.

Το «παιχνίδι» στο έργο του Norbert Elias

Μιχάλης Νικολακάκης

Περίληψη

Η συμβολή του Norbert Elias στις κοινωνικές επιστήμες και συγκεκριμένα στην έρευνα στο υποπεδίο του αθλητισμού είναι σήμερα πολλαπλώς αναγνωρισμένη και τεκμηριωμένη. Στο έργο του, το οποίο διαχρονικά παρουσίαζε μια αξιοσημείωτη εννοιολογική σταθερότητα, η έννοια του παιχνιδιού εμφανίζεται με ποικίλες σημασίες και λειτουργεί ως μεταφορά σε διαφορετικά συμφραζόμενα.

Στο παρόν κείμενο θα παρουσιαστούν οι μετατοπίσεις της έννοιας του παιχνιδιού από το πρώιμο στο ύστερο έργο του γερμανόφωνου στοχαστή. Εκκινώντας από τη θέση του παιχνιδιού στη γενική θεωρία του εκπολιτισμού και τα γραπτά του αναφορικά με τη συγκρότηση των σύγχρονων αθλημάτων θα προσπαθήσουμε να συνδέσουμε τις πλέον διαδεδομένες αναγνώσεις του έργου του με τη γενική θεωρία των σχηματισμών όπως αυτή περιγράφεται στο βιβλίο του *What is Sociology*.

Με τον τρόπο αυτό ελπίζουμε να αναδείξουμε από την μια τον τρόπο με τον οποίο η ενασχόληση του Elias με τον αθλητισμό εγγράφεται στο συνολικό του θεωρητικό εγχείρημα και από την άλλη τη σύνδεση του έργου του με άλλες κομβικές έννοιες της κοινωνιολογικής παράδοσης μέσα από τις οποίες δομεί το εννοιολογικό του οπλοστάσιο, όπως η εξουσία και η γνώση, κρίσιμες στη μελέτη του σύγχρονου αθλητικού φαινομένου, αλλά και κεντρικές στην μελέτη των μεταβολών των φαινομένων της μαζικής κουλτούρας και του ελεύθερου χρόνου.

Λέξεις κλειδιά: Elias, Παιχνίδι, Εξουσία, Κράτος, Διαδικασία εκπολιτισμού, Αθληματοποίηση, Έλεγχος παρορμήσεων, Μιμητικές πρακτικές.

1. Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η κριτική αναψηλάφηση του έργου του Norbert Elias υπό την οπτική της κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου και του αθλητισμού.¹ Οι νέες μορφές εξατομικευμένων σωματικών δραστηριοτήτων, η άρση των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στον αθλητισμό και στο παιχνίδι μέσα από τη γιγάντωση του χώρου του ηλεκτρονικού αθλητισμού, αλλά και η ανάδυση των νέων πεδίων σωματικής άσκησης πέρα και έξω από τις παραδεδομένες μορφές του αθλητισμού με το ιδεολογικό φορτίο που αυτές φέρουν, μας επιβάλλουν είτε να αναζητήσουμε νέα εργαλεία για να εξετάσουμε τα αναδυόμενα φαινόμενα είτε να επαναπροσεγγίσουμε τα παλαιότερα με νέες μεθοδολογίες. Για τον παραπάνω σκοπό στο παρόν κείμενο έχουμε επιλέξει την έννοια του παιχνιδιού, όχι μόνο ως μια κομβική εννοιολογική κατηγορία για την κατανόηση του έργου του Elias, αλλά κυρίως ως όχημα για να διατρέξουμε τα διαφορετικά στάδια της διανοητικής του διαδρομής φωτίζοντας έτσι περιοχές της που μπορούν να μας βοηθήσουν να προσεγγίσουμε ευρύτερες πτυχές του κόσμου της οργανωμένηςσχόλης με νέα εργαλεία.

Ποιο συγκεκριμένα, το παρόν κείμενο επιχειρεί μια κριτική παρουσίαση του έργου του Elias με τρόπο ώστε να υπογραμμισθούν όψεις του έργου του οι οποίες εστιάζουν στις έννοιες του παιχνιδιού και των διαφορετικών μιμητικών πρακτικών, πέρα από την παραδεδομένη έμφαση στον αθλητισμό ως κεκαλυμμένη βία εντός της διαδικασίας του εκπολιτισμού. Η παρουσίασή μας, λοιπόν, εγγράφεται στις αναγνώσεις εκείνες του Elias, σύμφωνα με τις οποίες το έργο του γίνεται αντιληπτό ως ιστορικοποίηση των κατηγοριών των μηχανισμών αυτοάμυνας του Freud, από το οποίο αντλεί και εμπνέεται (Elias 1997: 321· Lahire 2013), αλλά και συνομιλεί με αυτές τις μελέτες που προσπαθούν να αναδείξουν τις συνάψεις μεταξύ του έργου του και εκείνου του Michel Foucault και την αντίληψη αναφορικά με την εξουσία που και σε μεγάλο βαθμό μοιράζονταν οι δύο στοχαστές (Van Krieken 1989· Van Krieken 1990· Spierenburg 1984· Hughes 2010).

Ένα παρόμοιο εγχείρημα απαιτεί, ασφαλώς, μια προσεκτική ανάγνωση των ποικίλων χρήσεων της έννοιας του παιχνιδιού στις διαφορετικές πτυχές και όψεις των θεωρητικών επεξεργασιών του Elias. Πιο συγκεκριμένα, θα ακολουθήσουμε την ιστορική διαδρομή του έργου του εστιάζοντας στα τρία βασικά σώματα κειμένων, όπου εμφανίζεται η έννοια του παιχνιδιού. Αρχικά, στα πρώιμα και κλασικά κείμενα που αναφέρονται στις διαδικασίες του εκπολιτισμού. Στη συνέχεια, στα κείμενα των χρόνων του Leicester, δηλαδή της περιόδου

---

1. Μια πρώτη εκδοχή της εργασίας αυτής παρουσιάστηκε στο εργαστήριο Τοπικά Ιζ': Παιχνίδι το οποίο διοργάνωσε η Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου στο Λεωνίδιο, Αρκαδίας στις 28-30 Αυγούστου του 2016 καθώς και σε μια δεύτερη εκδοχή, με προεκτάσεις αναφορικά με το ύστερο έργο του Elias, στο 24ο Πανελλήνιο Μεταπτυχιακό Εντατικό Σεμινάριο-Συνέδριο, Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες, που διοργανώθηκε από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο στις 2-4 Νοεμβρίου του 2018.

κατά την οποία, όντας ενταγμένος σε οργανωμένους ακαδημαϊκούς θεσμούς, αναζητούσε «χώρο» για τη θεωρία του και επιχειρούσε μέσα από την επίδραση της γενικής θεωρίας του να θεμελιώσει νέες ακαδημαϊκές πειθαρχίες, με προεξέχουσα την κοινωνιολογία του αθλητισμού, όπως και, τέλος, στο κείμενο *What is Sociology*. Στο τελευταίο αυτό έργο του Elias, συναντάμε αφενός μεν την πλέον συνεκτική τοποθέτησή του γύρω από το ζήτημα της «κοινωνιολογίας των διαδικασιών»² και, αφετέρου, μια από τις πιο συστηματικά οργανωμένες αντιπαραθέσεις του με τους κλασικούς της κοινωνιολογικής γραμματείας.

2. Ο Norbert Elias στην εποχή του

Ο Elias γεννήθηκε το 1897 στο Breslau της Γερμανίας, από γονείς εβραϊκής και πολωνικής καταγωγής (Korte 2017: 68-69). Από το 1930 διετέλεσε βοηθός του καθηγητή Karl Mannheim στο πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, ενώ το 1933, όταν έκλεισε η σχολή κοινωνιολογίας της Φρανκφούρτης, έφυγε για το Παρίσι και στη συνέχεια, το 1935, για τη Μεγάλη Βρετανία (Dunning 1992: 95-99· Korte 2017: 130, 134-135). Μέχρι το 1939, θα επεξεργαστεί το *Opus Magnum* του, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, που στηρίζεται στη μεταδιδακτορική του έρευνα που αργότερα θα εκδοθεί υπό τον τίτλο *Η αυλική κοινωνία* (Korte 2017: 142-143· Mennell 1992: 79-88). Κατά τη διάρκεια του Πολέμου θα εργαστεί ως βοηθός ερευνητή στο LSE και στο Cambridge, ενώ θα παραμείνει 8 μήνες στο Isle of Man ως κρατούμενος πολέμου από τις Βρετανικές αρχές (Korte 2017: 209, 212-213) Έπειτα και καθώς ο πόλεμος συνεχίζεται, θα συνεργαστεί με τις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες. Το 1954, στα 57 του χρόνια, καταλαμβάνει την πρώτη του πανεπιστημιακή έδρα, στο Leicester (Korte 2017: 216). Ωστόσο, γίνεται ευρύτερα γνωστός μόνο μετά το 1969, όταν δημοσιεύεται στα αγγλικά ο πρώτος τόμος της *Εξέλιξης του πολιτισμού*, ενώ ο δεύτερος τόμος δεν θα εκδοθεί στα αγγλικά παρά μόνο το 1982. Το 1990 πεθαίνει σε ηλικία 93 ετών, έχοντας εκδώσει κατά τα τελευταία 20 χρόνια της ζωής του άλλα 15 βιβλία και περισσότερα από 150 άρθρα (Mennell 1992: 24-26· Giulianotti 2004: 146), δίνοντας έτσι, την εικόνα ενός στοχαστή που συνομίλησε με την εν εξελίξει κοινωνική θεωρία της εποχής του μόνο κατά το στάδιο της επιστημονικής του ωριμότητας (Dunning & Hughes 2013· Kilminster 2011).

Η ακαδημαϊκή του διαδρομή χαρακτηρίστηκε από την ελλιπή αναγνώριση του έργου του αλλά και από την απόσταση που κράτησε σε σχέση με τις παραδεδεγμένες ακαδημαϊκές πειθαρχίες της αγγλοσαξωνικής κοινωνιολογίας (Mennell 1992: 270). Μέσα σε αυτό το

---

2. Ο όρος «κοινωνιολογία των σχηματισμών» (figurational sociology) χρησιμοποιούταν από τις αρχές της δεκαετίας του '80 από επικριτές κυρίως του έργου του Elias και στην συνέχεια μόνο από τους μαθητές και συνεχιστές του. Ο ίδιος, αν και δυσφορούσε με τις προσπάθειες συρρίκνωσης της συνεισφοράς του σε μεμονωμένες έννοιες, προτιμούσε τον όρο «κοινωνιολογία των διαδικασιών» (process sociology) που έδινε έμφαση στην κοινωνική μεταβολή και στην έννοια του χρόνου ως κεντρικές συνιστώσες του κοινωνιολογικού στοχασμού (Mennell 1992: 251-252).

πλαίσιο πρέπει να γίνεται και αντιληπτή και η συμβολή του στην κοινωνιολογία των σπορ αλλά και σε άλλα πεδία, όπως η κοινωνιολογία του πολιτισμού (χαρακτηριστικό παράδειγμα το εκδομένο μετά το θάνατο του έργου του για τον Μότσαρτ) ή η κοινωνιολογία της γνώσης (με έργα όπως η *Θεωρία του συμβόλου* ή η μελέτη του για τον χρόνο). Το μεταπολεμικό του έργο, δηλαδή, μπορεί να νοηθεί ως μια προσπάθεια προσαρμογής του θεωρητικού του σχήματος αναφορικά με τις διαδικασίες του εκπολιτισμού, στις αναγκαιότητες και στις μέριμνες διεύρυνσής των αντικειμένων έρευνας εντός της επιστήμης της κοινωνιολογίας (Reicher et al. 2018: 13).

3. Η εξέλιξη του πολιτισμού

Η εξέλιξη του πολιτισμού εκκινεί από την ιστορική διερεύνηση των διαφορετικών ιστορικών διαδρομών που διέρχεται η έννοια του πολιτισμού στα συμφραζόμενα της γαλλικής και της αγγλοσαξωνικής παράδοσης σε σχέση με τις ιστορικές συνδηλώσεις της έννοιας στους γερμανόφωνους πληθυσμούς. Στη πρώτη περίπτωση, η έννοια του πολιτισμού (civilization) αναφέρεται σε μια οικουμενικού τύπου αυτοσυνειδησία της Δύσης και στους όρους τεχνολογικής, επιστημονικής και στρατιωτικής υπεροχής κοινωνιών που νομιμοποιούσαν μέσα από αυτή την έννοια τις υπό διαμόρφωση αποικιακές κτήσεις τους. Για τους Γερμανικούς λαούς η ίδια έννοια ήταν δηλωτική της γαλλικής πολιτικής ηγεμονίας μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και της πρόσδεσης των εγχώριων αριστοκρατικών κοινωνικών στρωμάτων στο βιοτικό ύφος των όμορων γαλλικών ελίτ. Στο πλαίσιο αυτό εντός της γερμανικής διανοητικής παράδοσης αναπτύσσεται κατ' αντιδιαστολή με την έννοια του πολιτισμού αυτή της κουλτούρας (Kultur ή culture) η οποία έτεινε να αφορά τις ειδικές συνθήκες της αυτοσυνειδησίας της γερμανικής αστικής τάξης, η οποία από τον 17ο αιώνα ήταν αποκλεισμένη τόσο από την πολιτική εξουσία όσο και από τη γαλλικού τύπου κοσμοπολίτικη παιδεία. Η κουλτούρα στο παραπάνω πλαίσιο δεν σημασιοδοτούσε τα καθολικά ανθρώπινα επιτεύγματα την εποχή του Διαφωτισμού και της Βιομηχανικής Επανάστασης αλλά τα διακριτά χαρακτηριστικά επιμέρους κοινοτήτων, όπως η γλώσσα, οι παραδόσεις, η θρησκεία κοκ. στο πλαίσιο της αναγκαιότητας παραγωγής νομιμοποιητικού λόγου για την συγκρότηση τους ως εθνικές αυτοδιοικούμενες πολιτικές κοινότητες (Elias 1997a: 71-72, 123-124).

Το βασικό, ωστόσο, ερώτημα που αποπειράται να απαντήσει ο Elias στην *Εξέλιξη του πολιτισμού* αφορά τις διαδικασίες που οδήγησαν στην ανάδυση του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού μέσα από τη φεουδαρχική κοινωνία την περίοδο που ακολούθησε τις επιδρομές των Ούγγρων, των Νορμανδών και των Σαρακηνών, κατά την περίοδο, δηλαδή, μετά τον 9ο αιώνα. Το μακροϊστορικό αυτό ερώτημα ο Elias επιχειρεί να το απαντήσει μελετώντας εκείνες τις όψεις της καθημερινής ζωής που συγκροτούσαν στην εποχή του τον κοινό νο

αναφορικά με το σε τι συνίσταται η έννοια του πολιτισμού ενός λαού. Εκκινεί, δηλαδή, από τις μορφές καθημερινής συμπεριφοράς, τις καθημερινές έξεις, τις εκδοχές της αποστροφής, της αιδούς, όπως και τις πλέον πρωταρχικές συστολές που παρατηρούνται στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ακολουθώντας αυτόν τον προβληματισμό, παρατηρεί παράλληλες διαδικασίες εξέλιξης και δια αυτών κατασκευάζει έναν ισομορφισμό ανάμεσα στην εξέλιξη της ψυχορμητικής συμπεριφοράς -της ιστορικοποίησης, δηλαδή, των φροϋδικών κατηγοριών ανάλυσης που επιχειρεί- και τις μορφές οργάνωσης της εξουσίας και της κοινωνικής αλληλεξάρτησης (Elias 1997b: 65· Landini T.S. and Depelteau 2017: 22-24). Έτσι, ο δεύτερος τόμος της *Εξέλιξης του πολιτισμού* αφιερώνεται σε όψεις της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους, εκκινώντας από την απολυταρχική του μορφή και δίνοντας έμφαση στη δημιουργία διαφορετικών μονοπωλίων, όπως εκείνων της φορολογίας, των μέσων φυσικής βίας, της συγκέντρωσης των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς κ.ο.κ. (Elias 1997b: 124).

Για την κατανόηση της εξελικτικής αυτής διαδικασίας ο Elias εστιάζει στην έννοια της επέκτασης των αλυσίδων αλληλεξάρτησης των ατόμων, ως προέκταση της κλασικής αναλυτικής κατηγορίας του καταμερισμού εργασίας στον Durkheim (Elias 1997b: 65· Elias & Scotson 1994: 162· Passiani 2013), και ερμηνεύει τη διαδικασία αυτή, όχι ως αναπόφευκτη ή ευθύγραμμη, αλλά ως απορρέουσα από τις αναγκαιότητες και τους καταναγκασμούς που θέτουν στα κοινωνικά υποκείμενα οι αμοιβαίες τους σχέσεις (Elias 1997b: 358). «Η αλλαγή της συμπεριφοράς και της ψυχορμητικής ζωής, αλλαγή που ονομάζουμε 'πολιτισμό', συναρτάται στενότατα με την εντονότερη διαπλοκή των ανθρώπων και με την προϊούσα μεταξύ τους εξάρτηση» (Elias 1997b: 65). Έτσι στο έργο του Elias η συγκρότηση του νεωτερικού κράτους είναι ταυτόχρονα αποτέλεσμα και συγκροτητικός παράγοντας αυτού που ο ίδιος ονομάζει επιμήκυνση των μορφών κοινωνικής αλληλεξάρτησης ως μια ιστορικόγεννητική διαδικασία.

Σε αυτό το σημείο εντοπίζει και τις διαφοροποιήσεις στο κόσμο τηςσχόλης, οι δραστηριότητες του οποίου θα μας απασχολήσουν στην εργασία αυτή. Για τον Elias η συγκρότηση σύνθετων μορφών πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης αλλά και η διάδοση του καταμερισμού εργασίας, προϋποθέτουν την άρση της δυνατότητας άσκησης φυσικής βίας μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, εξέλιξη που καθιστά εφικτό αυτό το ανώτερο επίπεδο καταμερισμού εργασίας, ο οποίος εκτείνεται, εν τέλει, και πέρα από τα όρια της κλειστής κοινότητας (Landini and Depelteau 2017: 16-18). Η μονοπώληση της χρήσης φυσικής βίας από το κράτος και η μεταμόρφωση των ηθών του κυρίαρχου στρώματος των ανδρών των δυτικών ευρωπαϊκών κοινωνιών, οι οποίοι από πολεμιστές μετατράπηκαν σε αυλικούς, διαπαιδαγωγημένων με ένα σύνθετο πλέγμα τελετουργικών συμπεριφορών, καταναγκασμών στην καθημερινή τους συμπεριφορά ή απλώς «καλών τρόπων» όπως συχνά

αναφέρει ο συγγραφέας (Elias 1997b: 85-99), επιτελούσε ακριβώς αυτή τη λειτουργία, τη δέσμευση, δηλαδή, των παρορμήσεων, η οποία επέφερε και τη μείωση του ρίσκου από τυχόν εκδηλώσεις βίας στον καθημερινό βίο (Elias 1997b: 266).

Οι διεργασίες αυτές, σε επίπεδο ατομικής ψυχολογίας, παρουσιάζονται να έχουν εξαιρετικά κρίσιμες συνέπειες. Για τον Elias, ο μηχανισμός αυτός, που οδηγεί ιστορικά στον έλεγχο των παρορμητικών συμπεριφορών, εμφανίζεται ως η διαδικασία μέσω της οποίας η βία και η σεξουαλικότητα³ καθίστανται πλέον ελεγχόμενες κοινωνικά. Πρόκειται δε για την ίδια διαδικασία που, στο επίπεδο της συγκρότησης του ψυχισμού των κοινωνικών υποκειμένων, οδηγεί στη διαμόρφωση του φροϋδικού υπερεγώ, έννοια που στον Elias συνιστά μια μακροϊστορική διεργασία εσωτερίκευσης των μηχανισμών αυτοελέγχου (Elias 1997a: 306).

4. Κράτος και κοινωνικός ανταγωνισμός

Σύμφωνα με τον Elias (1997b: 134), η εντατικοποίηση των μορφών κοινωνικής αλληλεξάρτησης οδήγησε στον μετασχηματισμό των ιδιωτικών μονοπωλίων σε δημόσια και θεσμικά μονοπώλια. Έτσι, το φεουδαρχικό δικαίωμα στη φορολόγηση αποτελεί το πρόπλασμα των δημόσιων οικονομικών, όπως και ο ιδιωτικός στρατός του φεουδάρχη, ο οποίος αξιώνει την αποκλειστική χρήση φυσικής βίας, αποτελεί το πρόπλασμα του εθνικού στρατού (Elias 1997b: 18). Στις δύο αυτές περιπτώσεις, ο εξευγενισμός των τεχνικών άσκησης της εξουσίας καθιστά εφικτή και προωθεί την καθολική χρήση των θεσμών αυτών, μέσα από τη δημιουργία «αποτελεσματικών», εξειδικευμένων ομάδων γραφειοκρατών και ειδικών. Με αυτό τον τρόπο ο Elias αναφέρεται στην ιδιαίτερη μορφή διεύρυνσης των συμφερόντων των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, στην περίπτωση της γαλλικής κοινωνίας κατά την προεπαναστατική περίοδο (Elias 1997b: 136). Η συγκέντρωση της εξουσίας ενισχύεται από τη διάδοση των πυροβόλων όπλων, τα οποία μπορούν πλέον να χρησιμοποιηθούν από τις μάζες, καθιστώντας, έτσι, την τάξη των ειδικών-ευγενών όλο και λιγότερο απαραίτητη, όσον αφορά, τουλάχιστον, την ιδιότητα των μελών της ως πολεμιστών (Elias 1997b: 18· Elias 2018: 202-204).

Στο πλαίσιο αυτό, η εξουσία είναι πάντα σχετικοποιημένη και συναρτάται με

3. Η υπόθεση ότι η θεωρία του Elias συνεπάγεται και ισχυρότερες μορφές αυτοδέσμευσης της σεξουαλικής συμπεριφοράς είχε ήδη τις αρχές της δεκαετίας του '80 ξεκινήσει ένα έντονο κύκλο συζητήσεων υπό την σκιά των διαφορετικών μορφών μετασχηματισμού της ερωτικής συμπεριφοράς στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής από τα τέλη της δεκαετίας του '60. Η συζήτηση σχηματοποιήθηκε γύρω από τοποθετήσεις που διέκριναν στις μεταπολεμικές μορφές «σεξουαλικής απελευθέρωσης» μια αμφισβήτηση της κεντρικής θέσης του Elias και αυτών που διέκριναν στην απομείωση των κοινωνικά αποδεκτών ορίων στην τυποποίηση των ερωτικών σχέσεων (informalization) ως ενδεικτική τάσεων αύξησης της εσωτερίκευσης των ψυχικών καταναγκασμών των υποκειμένων (Mennell 1992: 241-246). Οι πλέον κλασσικές συμβολές στον παραπάνω διάλογο αποτέλεσαν αντιστοίχως αυτή της Brinkgreve (1982) και του Wouters (1986).

την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών δρώντων, όπως αυτή διαμορφώνεται δια των κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων (Murphy et al. 2008: 92). Ωστόσο, η κατοχύρωση του μονοπωλίου φυσικής βίας οδηγεί επίσης σε μετασχηματισμό της ίδιας της μορφής του κοινωνικού ανταγωνισμού. Στην προοπτική αυτή, «αντικείμενο των κοινωνικών αγώνων δεν είναι πιά η εξάλειψη του μονοπωλίου της εξουσίας, αλλά το ποιος έχει τον έλεγχο του μονοπωλιακού μηχανισμού...» (Elias 1997b: 125· Elias 2016: 49). Ο Elias περιγράφει τη δυναμική αυτή διεργασία ως θεσμικό εκδημοκρατισμό των νεωτερικών κοινωνιών και τη διακρίνει από τον μετασχηματισμό του ιππότη σε αυλικό κατά την ύστερη μεσαιωνική περίοδο (Elias 1997a: 338).⁴ Το σημείο δε αυτό αποτελεί ουσιαστικά και τη γέφυρα ανάμεσα στο πρώιμο έργο του και στα μεταγενέστερα κείμενά του για τον αθλητισμό.

Για τον Elias το μονοπώλιο στη χρήση της φυσικής βίας είναι το καθοριστικό μέσο άσκησης πίεσης προς τα κοινωνικά υποκείμενα στην κατεύθυνση αυτοσυγκράτησης και ελέγχου των παρορμήσεων τους. Η απόλαυση που περιγράφει ο συγγραφέας ότι αντλούν οι άνθρωποι από την άσκηση φυσικής βίας δεν είναι πλέον δυνατόν να εκφραστεί με κοινωνικά νόμιμους τρόπους και στο πλαίσιο αυτό εκκινεί μια διαδικασία εσωτερίκευσης των ψυχόρμητων παρορμήσεων που ομοιάζει με αυτό που ο Φρόιντ περιέγραφε ως τους μηχανισμούς απώθησης (Elias 1997a: 277). Από αυτό το σημείο πηγάζουν και μια πλειάδα συνεπαγωγών για τη θεωρία της συγκρότησης του υποκειμένου στο έργο του Elias. Πρώτα απ' όλα, η εσωτερίκευση των παρορμητικών συμπεριφορών ιστορικά συνεπάγεται (α) πως στις νεωτερικές κοινωνίες τα κοινωνικά υποκείμενα δεν μπορούν πλέον να συσσωρεύουν κοινωνικό κύρος από την ωμή επίδειξη σωματικής ρώμης (Elias and Dunning 2010: 52, 176). (β) Επίσης, η αναγκαιότητα δημιουργίας θεσμών εσωτερίκευσης των καταναγκασμών των παρορμήσεων ενισχύει ταυτόχρονα και θεσμούς, επιφορτισμένους με αυτή λειτουργία, όπως η οικογένεια (Elias 1997a: 236 and Elias 1997b: 308, 366-368). (γ) Ακόμη, στην παραπάνω αξίωση ενέχεται η διαδικασία ενδυνάμωσης του ρόλου των γυναικών που, σύμφωνα με τον Elias, εντοπίζεται στις κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης ήδη από τον 17ο

4. Στο ύστερο έργο του ο Ελίας επανέρχεται συχνά στην ιδέα των «κύκλων βίας» από τους οποίους διέρχονται οι διαφορετικές ευρωπαϊκές κοινωνίες μέχρι την σχετική τους ειρήνευση μέσα από μακρές και ανεπανάληπτες ιστορικές διαδρομές για κάθε μια από αυτές και αντλεί συμπεράσματα από τις διαφορετικές τροχιές τους. Υπό αυτό το πρίσμα ολόκληρο το έργο *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας* μπορεί να γίνει κατανοητό ως μια αντιπαραβολή της διαδικασίας συγκρότησης του γερμανικού κράτους με τις διαδικασίες που περιγράφει για τις αντίστοιχες διαδρομές που ακολουθούν η Γαλλία και η Αγγλία, που αποτελούσαν και το πρότυπο του *opus magnum* του συγγραφέα (Mennell 1992: 273-275). Κεντρικό επεξηγηματικό σχήμα για την ερμηνεία της αγγλικής ιδιαιτερότητας που οδήγησε στον πρώιμο εκδημοκρατισμό της αποτελούσε το γεγονός ότι στον πυρήνα των διαφορών των κοινωνικών ομαδοποιήσεων που κινούσαν τους «κύκλους βίας» στην συγκεκριμένη περίπτωση βρίσκονταν μερίδες της γεωκτητικής αριστοκρατίας χωρίς αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα. (Elias, and Dunning 2010: 57-59).

και 18ο αιώνα (Elias 1997a: 298· Elias 1987).⁵ (δ) Επιπλέον, μια ακόμη συνεπαγωγή και μάλιστα με ειδικό βάρος για τα ζητήματα που διαπραγματεύεται το κείμενο αυτό, είναι ότι η ανθρώπινη ευχαρίστηση που πηγάζει από την άσκηση φυσικής βίας, εμφανής κατά τον συγγραφέα σε όλα τα παραδείγματα προνεωτερικών κοινωνιών, περιορίζεται (Elias 1997a: 313).⁶ Το χαρακτηριστικό του σταδιακού περιορισμού της απόλαυσης από την άσκηση φυσικής βίας διαπερνά το σύνολο του έργου του Elias, στην προσπάθειά του να περιγράψει τις συνιστάμενες του «εκπολιτισμού» και να παρουσιάσει τις ομοιότητές της με την αυτοδέσμευση που ιστορικά συνδέεται με άλλες σωματικές απολαύσεις, όπως η σεξουαλικότητα (Elias 1997a: 276-278), το φαγητό (Elias 1997a: 210-211), η αφόδευση (Elias 1997a: 240-241) κ.λπ. Τέλος, (ε) το μονοπώλιο της χρήσης φυσικής βίας οδηγεί και στη δημιουργία ειρηνευμένων χώρων, όπου η βία, παρότι δεν παύει να υφίσταται αυτούσια, μεταμορφώνεται μέσα από νέες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης και μετουσιώνεται σε λιγότερο ή περισσότερο κεκαλυμμένες μορφές (Elias 1997b: 267, 334).

Συμπερασματικά, στις νεωτερικές κοινωνίες η «ηδονή» από την άσκηση φυσικής βίας, μέσα από την διαμεσολάβηση των διαδικασιών εκπολιτισμού, μεταμορφώνεται στην απόλαυση από τη συμμετοχή σε παίγνια, αθλητικές δραστηριότητες και άλλες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Elias:

Η ζωή τώρα γίνεται υπό ορισμένη έποψη πιο ακίνδυνη, αλλά και απαθέστερη και πιο ανηδονική – τουλάχιστον όσον αφορά την άμεση εκδήλωση του αιτήματος για ηδονή. Για ό,τι λείπει από την καθημερινότητα, οι άνθρωποι φτιάχνουν κάποιο υποκατάστατο στα όνειρά τους, στα βιβλία, και στις εικόνες τους: έτσι, οι ευγενείς, καθώς μεταβάλλονται σε αυλικούς, αρχίζουν να διαβάζουν ιπποτικές μυθιστορίες, ενώ οι αστοί βλέπουν τη βία και το ερωτικό πάθος στον κινηματογράφο. [...] Όμως υπό ορισμένη έννοια, το θέατρο του πολέμου μετακινείται προς τα μέσα (Elias 1997b: 274).

5. Έλεγχος των παρορμήσεων και μιμητικές πρακτικές

Πριν από όλα, η διαδικασία του εκπολιτισμού αποτελεί για τον Elias τη βασιλική οδό για την κατανόηση της ίδιας παράδοσης και της κοινωνικής συγκρότησης της δυτικοευρωπαϊκής

5. Για μια παρουσίαση των κριτικών της θέσης του Elias αναφορικά με την τάση για αλλαγή στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο φύλων σε μακροϊστορική προοπτική βλέπε: (Featherstone 1987).

6. Η θέση αυτή έχει συναντήσει έντονη κριτική, ιδιαίτερα από μερίδες κοινωνικών ανθρωπολόγων που την κατανοούσαν ως μια κατηγοριοποίηση όλων των προ-κρατικών κοινωνιών ως συλλήβδην περισσότερων βίαιων από ότι οι νεωτερικές κρατικοκεντρικές κοινωνίες, την εξέλιξη των οποίων μελετούσε ο Elias στο κυρίως έργο του (Mennell 1992: 238-240· Van Velzen 1984).

αριστοκρατίας. Ως εκ τούτου, όλες οι μορφές περίοπτης κατανάλωσης, η επιδεικτική σχόλη, οι καλοί τρόποι, ο εκλεπτυσμός των κοινωνικών ηθών κ.λπ., το ειδικό habitus (Elias 1997b: 267, 334, 141-148)⁷ με άλλα λόγια των μελών των αριστοκρατικών στρωμάτων της Ευρώπης του 16ου και 17ου αιώνα, δεν είναι τίποτα άλλο παρά συνέχεια του πολέμου με άλλα μέσα: Μορφές έκφρασης, δηλαδή, του κοινωνικού ανταγωνισμού σε ένα πλαίσιο εντός του οποίου η βία περιστέλλεται καθώς ο ηγεμόνας έχει πλέον το μονοπώλιο στη χρήση της, αλλά και σε ένα περιβάλλον εντός του οποίου ο κανόνας ενάντια στη χρήση της βίας εσωτερικεύεται και προκαλεί αιδώ, αποστροφή και απώλεια κοινωνικού κύρους.

Το συναίσθημα αιδούς είναι μία ψυχική αντίδραση, ένα είδος φόβου, ο οποίος αναπαράγεται στο άτομο αυτοματικά και κατά συνήθεια από ορισμένες αφορμές. Είναι, αν το δει κανείς επιφανειακά, ένας φόβος κοινωνικού υποβιβασμού ή, για να χρησιμοποιήσουμε μία γενικότερη διατύπωση, φόβος μπροστά σε χειρονομίες υπεροχής τρίτων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μία μορφή δυσφορίας ή φόβου, η οποία αναπαράγεται όταν, και χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι, ένας άνθρωπος, ο οποίος αναγκαστικά φοβάται τον υποβιβασμό, δεν μπορεί να αποκρούσει αυτόν τον κίνδυνο ούτε άμεσα, με σωματική επίθεση, ούτε με κάποια άλλη μορφή άμυνας. Αυτή η αδυναμία άμυνας έναντι της υπεροχής τρίτων, αυτή η απόλυτη εξάρτηση από το έλεος των άλλων, δεν πηγάζει άμεσα από την απειλή της φυσικής υπεροχής τρίτων που είναι παρόντες εδώ και τώρα – αν και είναι βέβαιον πως ανάγεται σε φυσικούς καταναγκασμούς, στη σωματική μειονεξία του παιδιού έναντι εκείνων που το διαπλάθουν. Στους ενήλικους, ωστόσο, αυτή η αδυναμία άμυνας πηγάζει από το ότι οι άνθρωποι, των οποίων τις χειρονομίες υπεροχής φοβάται κανείς, βρίσκονται σε αρμονία με το υπερέγώ του ανυπεράσπιστου και φοβισμένου (Elias 1997b: 327).

Αυτή η διαδικασία της μετάθεσης αποτελεί το πρότυπο επί του οποίου στοιχειοθετείται μια ευρύτερη εννοιολογική κατηγορία τμήμα της οποίας αποτελεί και το παιχνίδι. Ο ανταγωνισμός μετουσιώνεται σε δραστηριότητες (μηχανισμός που προσομοιάζει σε αυτόν της φρουδικής απώθησης) (Elias 1997b: 349) που αντιγράφουν τη βία και άλλες παρορμητικές συμπεριφορές αποτελώντας αυτό που ο Elias ονομάζει «μιμητικές πρακτικές» (Elias and Dunning 2010: 82, 90· Reicher 2018: 90). Για παράδειγμα, μια παρτίδα σκάκι συνιστά μίμηση μιας μεγάλης σε έκταση μάχης μεταξύ στρατών, οι αγώνες του κλασικού αθλητισμού αποτελούν μίμηση δεξιοτήτων απαραίτητων στο πεδίο της μάχης αλλά και ένα

7. Για μια αναλυτική παρουσίαση της σχέσης ανάμεσα στο έργο του Elias και στην έννοια του πεδίου στον Bourdieu βλέπε τους Depeltau (2013) και Pickel (2005: 437-461).

ταξίδι αναψυχής αντιστοίχως μίμηση μιας περιπέτειας έξω από τα όρια της οργανωμένης κοινότητας.

Το κλασικό παράδειγμα μιμητικής πρακτικής, που αναφέρεται από τον Elias στην *Εξέλιξη του πολιτισμού*, είναι η συγκρότηση της ρομαντικής ποίησης ως έκφραση της σχέσης ανάμεσα στον «κοινωνικά κατώτερο άνδρα και την κοινωνικά ανώτερη γυναίκα» (Elias 1997b: 99), η οποία θέτοντας τον υποψήφιο καλλιτέχνη υπό την προστασία της του εξασφάλιζε τα προς το ζειν. Είναι ενδιαφέρον ότι στις μεταγενέστερες επεξεργασίες του, όπως για παράδειγμα στο έργο του για τον Μότσαρτ, η έννοια της καλλιτεχνικής δημιουργίας παρουσιάζεται ως μια μορφή ιστορικοποίησης της φροϋδικής μετουσίωσης (sublimation) (Elias 2006: 69-73). Με αυτό τον τρόπο, υπονοείται ότι οι μορφές παιγνιώδους δράσης δεν περιορίζονται στην απώθηση της ενδογενούς τάσης προς τη βία αλλά συμπεριλαμβάνουν όλο το εύρος των παρορμητικών συμπεριφορών του υποκειμένου (Elias 1997a: 320).

Για τον μαθητή του Elias, Eric Dunning, ο δάσκαλός του προσπάθησε, μεταξύ άλλων, να οικοδομήσει τα θεμέλια μιας «κοινωνιολογικής θεωρίας του θυμικού» (Elias and Dunning 2010: 23). Για τον Elias «...οι δραστηριότητες τηςσχόλης αποσκοπούν στην πρόκληση των συναισθημάτων και στη διέγερσή τους...» προσφέροντας έτσι «...ένα φαντασιακό χώρο προορισμένο να προκαλέσει κάποιου είδους συγκίνηση ανάλογη με αυτήν που ελκύεται στην πραγματική ζωή, χωρίς, όμως, τους κινδύνους και τα ρίσκα της» (Elias and Dunning 2010: 61). Ως εκ τούτου, η «διέγερση της μάχης» μεταμορφώνεται, σύμφωνα με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, μεταξύ άλλων μορφών μετουσίωσης, και σε αθλητικές δραστηριότητες, οι οποίες αποτελούν μια μορφή κοινωνικά προσδιορισμένης ευφρόσυνης διέγερσης που προκύπτει από τη σχετική ειρήνευση των κοινωνιών που χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό αλληλεξάρτησης και συγκρότησης κρατικών θεσμών (Elias 1997a: 322· Elias 2004: 190).

Το μιμητικό, λοιπόν, στοιχείο στις δραστηριότητες τηςσχόλης δεν περιορίζεται απλώς στο γεγονός ότι σε πολλές από αυτές αντανακλώνται εκφάνσεις της βίας προερχόμενες από κοινωνίες στις οποίες απουσίαζε το μονοπώλιο της φυσικής βίας, όπως στον αθλητισμό, αλλά αντιθέτως αφορά το σύνολο των δραστηριοτήτων τηςσχόλης και της αναψυχής, καθώς στις δραστηριότητες αυτές, συμπεριλαμβανομένων παιγνίων όπως η ρουλέτα ή το πόκερ, «...τα συναισθήματα –το θυμικό που δημιουργούν— συσχετίζονται με αυτά που βιώνονται στην “πραγματική ζωή” σε καταστάσεις που μεταγράφονται με έναν διαφορετικό τρόπο και αναμειγνύονται με ένα είδος ηδονής» (Elias and Dunning 2010: 107). Η μιμητική αυτή λειτουργία που έχει σκοπό την αναπαραγωγή της συγκίνησης είναι πάντοτε δυναμική. Ένα ανιαρό παιχνίδι χάνει το ενδιαφέρον του, ενώ ένα συναισθηματικά φορτισμένο μπορεί να οδηγήσει τα εμπλεκόμενα μέρη σε βίαιες αντιδράσεις, περνώντας, έτσι, από τη μιμητική στη μη-μιμητική σφαίρα (Elias and Dunning 2010: 117).

6. Αθλήματα και λειτουργικός εκδημοκρατισμός

Στη θεωρία του για τη διάδοση των σύγχρονων σπορ ο Elias υπογραμμίζει τις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες της Αγγλίας του 17ου και 18ου αιώνα θέλοντας να περιγράψει πώς κατέστη εφικτή η εξάπλωση των ανταγωνιστικών παιχνιδιών που δεν αποσκοπούσαν στη φυσική εξόντωση του αντιπάλου. Η κύρια πολιτική αντιπαράθεση της Αγγλίας του 18ου αιώνα ανάμεσα στις αντιτιθέμενες φατρίες γαιοκτημόνων των Τόρους και των Γουίγκς (Elias and Dunning 2010: 46-49) διαμόρφωνε το κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο ώστε η ανώτερη τάξη ευγενών στην Αγγλία να συσσωρεύσει αρκετή δύναμη, σε σχέση με τις αντίστοιχες τάξεις της ηπειρωτικής Ευρώπης,⁸ κατασκευάζοντας, έτσι, την πολιτική δυνατότητα αφενός να θέσει τη μοναρχία υπό τον σχετικό έλεγχο της και αφετέρου να αφανίσει την τάξη των ελεύθερων αγροτών μέσα από το κίνημα των περιφράξεων. Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις αυτής της τάξης, όπως και συνολικότερα ο αγγλικού τύπου πρώιμος κοινοβουλευτισμός, αποτύπωνε την τάση των δύο αυτών πολιτικών ομαδοποιήσεων να υπερβούν τις διαιρέσεις της προηγούμενης περιόδου και να συγκροτήσουν κυβέρνηση ώστε να μην απωλέσουν τα προνόμια που πήγαζαν από τον σχετικό περιορισμό της εξουσίας της μοναρχίας (Elias and Dunning 2010: 50).

Άμεσο επακόλουθο αυτής της τάσης εκδημοκρατισμού της αγγλικής κοινωνίας ήταν η θετική νοηματοδότηση της κοινωνικής δεξιότητας ενός υποκειμένου να ανταγωνίζεται για πολιτικούς, συμβολικούς και οικονομικούς πόρους μέσα από το λέγουν:

Η κοινωνική επιβίωση και ακόμα περισσότερο η κοινωνική επιτυχία στην κοινοβουλευτική κοινωνία εξαρτιόταν από την ικανότητα του μάχεσθαι όχι με το σιλέτο ή το ξίφος αλλά με την δύναμη του επιχειρήματος, τη δεξιότητα της πειθούς, την τέχνη του συμβιβασμού. Όσο μεγάλος και αν ήταν ο πειρασμός στις εκλογικές αναμετρήσεις ή στις κοινοβουλευτικές μάχες, οι κύριοι όφειλαν να μην χάνουν ποτέ την ψυχραιμία τους και να καταφεύγουν στη βία μόνο με την συμφωνημένη μορφή της μονομαχίας (Elias and Dunning 2010: 52).

Έτσι, για τον Elias τα αθλητικά παιχνίδια είναι πάντοτε και ταυτόχρονα «...μια ελεγχόμενη μάχη σε ένα φαντασιακό σκηνικό με αντιπάλους το βουνό, τη θάλασσα,

---

8. Ο ίδιος ο Elias έχει λίγα μόνο χωρία στα οποία συζητάει την ευρετική αξία του ερμηνευτικού σχήματος του σε μη-ευρωπαϊκές κοινωνίες. Μαθητές και στοχαστές επηρεασμένη από το έργο του έχουν προσπαθήσει να ανασυγκροτήσουν την διαδικασία του εκπολιτισμού και σε άλλες χώρες συνδέοντας την με τις ιδιαιτερότητες των έκδηλων και άδηλων μορφών βίας στο εσωτερικό τους. Ιδιαίτερη θέση σε αυτή την προσπάθεια έχει το έργο του Stephen Mennell (2007) αναφορικά με τις Η.Π.Α. και τις ιδιαιτερότητες τους αναφορικά με την οπλοκατοχή και την οπλοχρησία. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζουν έργα που προσπαθούν να εστιάσουν στην περίπτωση της Ιαπωνίας όπως π.χ. του R.S. Garcia (2020).

μία αλεπού ή άλλους ανθρώπους» (Elias and Dunning 2010: 73) αλλά και τμήμα του λειτουργικού εκδημοκρατισμού των νεωτερικών κοινωνιών. Μια σύντομη αναφορά σε δύο από τα παίγνια που χρησιμοποιούσε παραδειγματικά ο Elias θα διευκόλυne την επαρκή κατανόηση του παραπάνω σχήματος. Τα παίγνια αυτά, ήτοι η πυγμαχία και το κυνήγι της αλεπούς, επιλέγονται καθώς δεν αξιοποιήθηκαν συχνά από τις νεότερες κοινωνιολογικές μελέτες των επιγόνων του, όπως έγινε παραδείγματος χάρη από γνωστότερες έρευνες που ανασυγκροτούν την ιστορία του ποδοσφαίρου (Elias and Dunning 2010: 217-234) ή του ράγκμπι (Dunning and Sheard 2005).

7. Πυγμαχία και πολεμικές τέχνες

Στις περισσότερες προνεωτερικές κοινωνίες υφίσταντο, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ατύπως θεσμοθετημένα έθιμα βίαιης τελετουργικής ρύθμισης των διαφορών, κυρίως μεταξύ των αρσενικών μελών τους. Συνήθως, σε αυτές τις, προδρομικές της πυγμαχίας και των σημερινών πολεμικών τεχνών εν γέννει, πρακτικές βίαιης αναμέτρησης δεν υπήρχαν περιορισμοί ως προς τις μορφές και όρια της κοινωνικά αποδεκτής βίας. Η εθιμική αυτή πρακτική αποκτά το χαρακτήρα αθλήματος στην Αγγλία κατά τον 18ο αιώνα.⁹ Η δημιουργία αυστηρού κανονιστικού πλαισίου, με στόχο την ομαλοποίηση της βίας, περιλάμβανε την απαγόρευση των χτυπημάτων που καταφέρονται με τα πόδια καθώς και των παλαιστικών κινήσεων, την υποχρεωτική χρήση γαντιών, που στην πορεία απέκτησαν και επένδυση, και τέλος στη θεσμοθέτηση κατηγοριών με βάση το σωματικό βάρος των συμμετεχόντων (Elias and Dunning 2010: 39).

Για να καταδείξει το καινοφανές στοιχείο αυτής της διαδικασίας, ο Elias συγκρίνει, την κοινωνιογενετική διαδικασία της πυγμαχίας με την αντίστοιχη των μαχητικών αθλημάτων στην αρχαία Ελλάδα. Στην προνεωτερική τους εκδοχή, λόγω χάρη στους αρχαίους Ολυμπιακούς αγώνες, τα μαχητικά αθλήματα, όπως το παγκράτιο, η πυγμαχία και η πάλη, δεν απέκλειαν τον θάνατο του αντιπάλου παρά την ύπαρξη εθιμικών κανόνων που ρύθμιζαν αυτές τις πρακτικές (Elias and Dunning 2010: 166, 169). Τουναντίον μάλιστα, η «ηθική» της πυγμαχίας ή του παγκράτιου καταδίκαιζε τον φονευθέντα αθλητή ως ανίκανο να υπερασπιστεί τον εαυτό του και απροετοίμαστο.¹⁰ Τα αθλήματα αυτά, όμως, εξέφραζαν

9. Υπάρχουν διαφορετικές μελέτες στο πεδίο της κοινωνικής ιστορίας που καταπιάνονται με την εξέλιξη της πυγμαχίας. Ενδεικτικά βλέπε: (Blaisford 1988). Για μια επέκταση των ιδεών που παρουσιάζονται σε αυτό εδώ το κείμενο αναφορικά με την θέση της πυγμαχίας στην γενική θεωρία του εκπολιτισμού, βλέπε Sheard (1997).

10. Το επιχείρημα δεν έχει αξιώσεις γενίκευσης για τον Elias για όλες τις προνεωτερικές κοινωνίες ή για των αρχαίο κόσμο εν γέννει αλλά αναφέρεται στις ιδιαίτερες συνθήκες των ελληνικών πόλεων-κρατών. Για μια προέκταση των επιχειρημάτων του σε άλλες κοινωνίες με γραπτά τεκμήρια και ιδιαίτερος για την αρχαία Ρώμη με τις ιδιαιτερότητες που παρουσίαζε η τελετουργική χρήση της βίας στο πλαίσιο των αγωνισμάτων στις αρένες, βλέπε: (McIntosh 1993).

τα κοινωνικά ήθη μιας «αριστοκρατίας πολεμιστών» (Elias and Dunning 2010: 171) για την οποία «...η αναμέτρηση επικεντρωνόταν στην επιδεικτική προβολή των πολεμικών αρετών που απέφεραν [...] την ύψιστη τιμή μεταξύ των μελών της ομάδας...» (Elias and Dunning 2010: 173). Όπως είναι φυσικό, σε αυτόν τον πολιτισμό, το «φερ πλέι», ο σεβασμός στον κανόνα δηλαδή, δεν είχε καμία θέση καθώς για την κάστα των πολεμιστών κάθε μέσο ήταν ηθικά πρόσφορο έναντι του σκοπού της προστασίας της κοινότητας ή αλλιώς της «μονάδας επιβίωσης» όπως χαρακτήριζε κάθε συλλογική μορφή οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, κρατικής ή μη, στο ύστερο έργο του ο Elias (1991: 206).

Η γέννηση του σύγχρονου αθλήματος της πυγμαχίας αποδίδεται στον James Figg, που το 1719 ίδρυσε την πρώτη πυγμαχική σχολή και δίδασκε την τέχνη σε νεαρούς αριστοκράτες (Green 2001: 45). Η σχολή, και οι δεξιότητες που διδάσκονταν σε αυτήν, δεν αποσκοπούσε εξ αρχής στη διαμόρφωση ενός αθλήματος αλλά περισσότερο σε μια μορφή αναμέτρησης, η οποία, εν αντιθέσει με τη μονομαχία με πυροβόλα όπλα που ήταν διαδεδομένη μεταξύ των Άγγλων ευγενών, δεν θα οδηγούσε στον θάνατο των εμπλεκομένων (Elias 2018: 185). Το κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου έχει αναπτυχθεί συνδέεται από πολλούς συγγραφείς με τις συνθήκες αστικοποίησης στην Αγγλία του 18ου αιώνα και της συνύπαρξης μελών της αριστοκρατίας και των άρτι εκτοπισμένων αγροτικών πληθυσμών σε πόλεις όπως το Λονδίνο ή το Μπρίστολ (Sugden 1996: 17). Η διαδικασία αυτή μάλιστα, σε ορισμένα –δημοσιευμένα μετά θάνατον— κείμενα του Elias, αντιδιαστέλεται με τις αντίστοιχες διεργασίες στην Γαλλία που σχετιζόνταν με την πρακτική του Savate, γνωστή και ως γαλλικό μποξ.¹¹ Η πρακτική αυτή βίαιης αντιπαράθεσης ναυτικών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σύμφωνα με τον Elias, δεν οδηγήθηκε στην αθλητικοποίησή του καθώς δεν υιοθετήθηκε από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα –εξαιτίας της περιορισμένης κοινωνικής κινητικότητας της προεπαναστατικής Γαλλίας— και ως εκ τούτου δεν καθάρθηκε από τα πιο βίαια χαρακτηριστικά του, όπως για παράδειγμα τα λακτίσματα (Elias 2018: 176-179).

Στον αντίποδα, στην Αγγλία, ο διάδοχος και μαθητής του Figg, ο Jack Broughton, είναι ο πρώτος που, το 1741, δημιουργεί μια σειρά κανόνων για το άθλημα, όπως η απαγόρευση χτυπημάτων σε αντίπαλο που έχει πέσει στο έδαφος, η απαγόρευση, επίσης, χτυπημάτων κάτω από τη μέση και η δυνατότητα του αντιπάλου που έχει χάσει τις αισθήσεις του να συνεχίσει τον αγώνα εάν ανακάμψει σε 30 δευτερόλεπτα (Elias 2018: 186-188· Green 2001: 45-46). Οι τροποποιήσεις των κανόνων αυτών κατά το 1838 (London Prize Ring Rules) και κατά το 1853 προηγήθηκαν της απαγόρευσης του αθλήματος το 1866 (Elias 2018: 175). Οι περιορισμοί στην λαϊκή συμμετοχή στο άθλημα αποτελούσαν μέρος ευρύτερων πολιτικών παρεμβάσεων που αποσκοπούσαν στον κοινωνικό εξευγενισμό των «παραβατικών»

11. Για μια ανάλυση εμπνευσμένη από το έργο του Elias των διαφορετικών διαδρομών της κοινωνιογένεσης του Γαλλικού savate σε σχέση με το Αγγλικό μποξ βλέπε: (Loudcher 2007· Loudcher 2001).

κατώτερων στρωμάτων στα αγγλικά αστικά κέντρα (Sugden 1996: 20-21). Σύντομα, όμως, ακολουθούνται από την θεσμοθέτηση του μποξ, το επόμενο έτος περίπου, με τη μορφή που έχει έως και σήμερα (Queensbury rules) από αριστοκράτες που προσπαθούν να διασώσουν την υπόληψη της «γλυκιάς τέχνης» από τις πολιτισμικές της συνδηλώσεις ως κομμάτι των κοινωνικών κόσμων των υποτελών τάξεων του αγγλικού 19ου αιώνα (Sugden 1996: 26). Βασικά χαρακτηριστικά του νέου γύρου θεσμοποίησης του μποξ αποτελούσαν ο αποκλεισμός των παλαιστικών κινήσεων, η χρήση του ρινγκ, οι τρίλεπτοι γύροι και τα μονόλεπτα διαλλείματα, το σύστημα βαθμολόγησης και η χρήση γαντιών προκαθορισμένου βάρους από τους αθλητές (Sugden 1996: 26· Elias 2018: 187· Giulianotti 2016: 161).

Το παράδειγμα της πυγμαχίας μάς δείχνει πώς η διαδικασία της απώθησης της βίας μέσω της μίμησής οδηγεί στη δημιουργία ενός αθλητικού παιχνιδιού, γνωστή πλέον στην κοινωνιολογία του αθλητισμού και ως «αθλητικοποίηση». Οι τεχνικές, οι μέθοδοι και οι ασκήσεις των μαχητικών αθλημάτων, όπως η πυγμαχία, επηρεάστηκαν από την εξέλιξη του κανονιστικού πλαισίου των αγώνων. Έτσι, μια αρρυθμιστη πρακτική, η διάδοση της οποίας στηρίζονταν σε άτυπες τεχνικές, απέκτησε ένα curriculum γνώσεων και εκπαίδευσης που λίγη σχέση είχε με την πρακτική εφαρμογή της ίδιας γνώσης σε συνθήκες αυτοάμυνας ή επιδεικτικής μάχης για την απόκτηση κοινωνικού κύρους. Παραδείγματος χάρη, στην πυγμαχία οι αθλητές, ακολουθώντας την πρακτική της ξιφασκίας του 18ου αιώνα, έμαθαν να διατηρούν σταθερή τη θέση και τη στάση τους, πυγμαχικές τεχνικές, όπως το «χουκ», επικίνδυνες για την υγεία των αθλητών που τις χρησιμοποιούσαν, κατέστησαν σύμβολα του νέου αθλήματος, ενώ οι αθλητές έμαθαν να καμουφλάρουν τις κινήσεις τους, συμπεριφορά που προσιδιάζει στην αντίστοιχη των παικτών χαρτοπαιγνίων (Elias 2018: 187· Green 2001: 47-48). Η δημιουργία κανόνων και εξωτερικών καταναγκασμών μεταμόρφωσε, έτσι, μια μορφή ατύπως θεσμοθετημένης λαϊκής βίας σε άθλημα, γεγονός που εκκίνησε μια αυτοποιητική διαδικασία συγκρότησης νέας γνώσης έλλογης μόνο εντός αυτού του πλαισίου κανόνων και αρχών του νέου παιχνιδιού.

8. Το κυνήγι της αλεπούς

Μια ανάλογη διαδρομή «αθλητικοποίησης» με διαφορετική, όμως, τροχιά παρατηρεί ο Elias και στην περίπτωση του αριστοκρατικού αθλήματος του κυνηγιού της αλεπούς. Εξαρχής, ο αναγνώστης παραξενεύεται από την κατανόηση της πρακτικής αυτής ως άθλημα, όμως για τον Elias αποτελεί το πρότυπο που ενσωματώνει εναργέστερα τις διαδικασίες εκπολιτισμού που περιγράφει και το κατανοεί, μαζί με πλήθος άλλων προνεωτερικών βίαιων θεαμάτων συχνά εις βάρος ζώων, όπως οι κοκορομαχίες ή οι ταυρομαχίες, ως παραδείγματα της διαδικασίας απώθησης της βίαιης παρορμητικής συμπεριφοράς των

κοινωνικών υποκειμένων και της μετουσίωσης τους σε μορφές σχόλης.

Προφανώς, η κυνηγετική πρακτική είναι πανάρχαια και αποτελεί μια από τις παλαιότερες τεχνικές εξεύρεσης τροφής. Πιο συγκεκριμένα, ωστόσο, το κυνήγι της αλεπούς είναι μια πρακτική που στην Μεγάλη Βρετανία του 16ου αιώνα αποτελούσε μια μέθοδο συστηματικής ζωοκτονίας για την υποβοήθηση της αγροτικής παραγωγής (Elias and Dunning 2010: 200). Ως άθλημα διαδίδεται κατά τον 18ο και 19ο αιώνα και τα χαρακτηριστικά του δεν μεταβλήθηκαν καθώς η θεσμοθέτηση αυστηρών κανόνων, υπήρξε κομμάτι της εξάπλωσής του. Το κανονιστικό πλαίσιο, λοιπόν, προέβλεπε πως ο κυνηγός είναι ο οδηγός μια αγέλης σκύλων επιφορτισμένων με τον φόνο του ζώου. Οι συμμετέχοντες απαγορευόταν να σκοτώσουν άλλο ζώο και ταυτόχρονα, εκτός απροόπτου, στο πλαίσιο του αθλήματος όφειλαν να μην χρησιμοποιήσουν όπλο αφού τις αλεπούδες έπρεπε να τις σκοτώσουν τα εκπαιδευμένα κυνηγόσκυλα. Οι κυνηγοί της αλεπούς, δηλαδή, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Elias, «...σκότωναν δια αντιπροσώπου...» (Elias and Dunning 2010: 199-200).

Το ήθος του αγωνίσματος συνάρθρωνε την αποστροφή που αισθάνονταν οι συμμετέχοντες για τον φόνο με την ευφορία και την ηδονή που προκαλούσε η εξόντωση της αλεπούς (Elias and Dunning 2010: 202). Έτσι, η ηδονή της βίας δημιουργούσε μια επίπλαστη αποστροφή προς τον άμεσο φόνο και μια αποδέσμευση επιθετικότητας και «σαδιστικών» συναισθημάτων από τη νόμιμη, εντός του παιχνιδιού, έμμεση βία.

Κοινωνιολογικά η συγκρότησή του συγκεκριμένου αθλήματος συνδέεται με τη μετατόπιση του επίκεντρου του κυνηγιού από τις σωματικές απολαύσεις που προκαλούσε η θανάτωση του ζώου καθαυτή και η βρώση του νεκρού θηράματος (Elias and Dunning 2010: 43· Elias 1997a: 214-215) προς τις σωματικές απολαύσεις που προσέφερε το ίδιο το κυνήγι, ο καλπασμός και, φυσικά, η επιτυχία από το κανονιστικά ρυθμισμένο φόνο του άτυχου ζώου. Άρα, στο εν λόγω παράδειγμα, ο κανόνας του παιχνιδιού, νομιμοποιεί τη βία, της δίνει σχήμα και μορφή και δημιουργεί μια ηθική διαρχία εντός της οποίας το ίδιο γεγονός φορτίζεται ηθικά και συναισθηματικά με τελείως διαφορετικό περιεχόμενο αναλόγως των φυσικών συμφραζομένων εντός των οποίων λαμβάνει χώρα. Εν τέλει, λοιπόν, η πρακτική αυτή ενέχει συμβολικές διαστάσεις καθώς η επιθυμία αφορά την παράταση της εικονικής ευχαρίστησης που προκαλεί η αναμέτρηση με τη φύση και όχι τον καρπό αυτής της προσπάθειας.

Η σημασία του όρου ‘σπορ’ τον 18^ο αιώνα επηρεάστηκε έντονα από την αλλαγή αυτή του τρόπου άντλησης της ευχαρίστησης των ανθρώπων από τα ψυχαγωγικά τους παιχνίδια· αυτή η αλλαγή αντιπροσωπεύει έναν έντονα εξιδανικευμένο μετασχηματισμό των αισθημάτων. Κατά τον Μεσαίωνα, ο όρος ‘σπορ’ είχε πολύ λιγότερη ειδική σημασία· επικάλυπτε πληθώρα διαφορετικών μορφών διασκέδασης

και ψυχαγωγίας. [...]Ίσως το πιο χαρακτηριστικό [...] γνώρισμα [...]αυτής της νέας μορφής διασκέδασης...] ήταν η ένταση και η διέγερση μιας εικονικής μάχης, που προϋπέθετε σωματική άσκηση, και η απόλαυση που προσέφερε στους ανθρώπους ως δρώντες ή ως θεατές (Elias & Dunning 2010: 206).

9. Η κοινωνία ως παιχνίδι

Αν λοιπόν τόσο στο πρώιμο όσο και στο ώριμο στάδιο του έργου του Elias το παιχνίδι αποτελούσε πεδίο ιστοριογραφικής έρευνας για την αναψηλάφιση των συγκεκριμένων μορφών φρουδικών απωθήσεων και τους μετασχηματισμούς τους σε μορφές ψυχαγωγίας, στο έργο *What is Sociology* η έννοια υφίσταται έναν ριζικό μετασχηματισμό. Από αντικείμενο συγκεκριμένης ανάλυσης μεταμορφώνεται σε κατηγορία για την κατανόηση κάθε μορφής κοινωνικής σχέσης και αλληλεπίδρασης (Giulianotti 2016: 158· Giulianotti 2004: 147-148· Κατριβέσης 2003: 83). Το παιχνίδι επιλέγεται κατά την αναζήτηση του συγγραφέα για τις έννοιες που θα εξυπηρετήσουν τη συγκρότηση ενός μοντέλου ατομικών και υποκειμενικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων από το οποίο να μπορούν να εξαχθούν μακροκοινωνιολογικά συμπεράσματα (Elias 1978: 71). Χρησιμοποιεί, δηλαδή, την έννοια του παιχνιδιού για να νομιμοποιήσει θεωρητικά το βασικό σχήμα που βρίσκουμε ήδη στα πρώιμα γραπτά του αναφορικά με τη θεωρία του εκπολιτισμού.

Τα παιχνίδια, τα χαρτοπαίγνια, το σκάκι, ο χορός κ.λπ. παρουσιάζονται στο εν λόγω έργο του Elias ως η ιδανική μορφή του κοινωνικού δεσμού και αποτελούν το παράδειγμα διά του οποίου εξηγεί την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού (Elias 1978: 73). Για αυτό τον σκοπό, καταφεύγει στην περιγραφή μια σειράς νοητικών πειραμάτων ώστε να παρουσιάσει με ιδεοτυπικούς όρους τον τρόπο με τον οποίο κάθε ανθρώπινη αλληλεπίδραση εδράζεται σε έναν πραγματικό συσχετισμό εξουσίας αποκρυσταλλωμένο σε μορφές κανόνων επί των οποίων τα υποκείμενα δρουν, αντιδρούν και προσαρμόζονται. Σκοπός του Elias σε αυτήν τη διαδικασία είναι η κριτική αμφισβήτηση των κατηγοριών της κοινωνιολογικής ανάλυσης, όπως για παράδειγμα οι κοινωνικές δομές, και, αντιθέτως, η παρουσίαση των κοινωνικών σχηματισμών ως ανθρώπινων κατασκευών και ως αποτελέσματος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και του κοινωνικού ανταγωνισμού (Elias 1978: 77).¹²

Στα σχετικά χωρία του *What is Sociology* η ανάλυση των ιδεοτυπικών παιχνίτων εκκινεί από αυτό που περιγράφεται ως αρχετυπική αναμέτρηση, δηλαδή, τη χωρίς κανόνες σύγκρουση δύο «πρωτόγονων» φυλών,¹³ και συνεχίζει με άλλες μορφές παιχνίτων, με

12. Για την κριτική του Elias στον γαλλικό δομισμό και στον αμερικανικό δομολειτουργισμό βλέπε επίσης: (Elias 2008: 171-173· Elias & Scotson 1994: 171).

13. Βασική μέριμνα του συγγραφέα για την «ιδεοτυπική» κατασκευή της πρωταρχικής σύγκρουσης είναι να αντιπαρατεθεί με αντιλήψεις, κυρίως εμπνεόμενες από το έργο του Parsons, που έβλεπαν όλες τις μορφές

συμμετοχή δύο υποκειμένων και ύπαρξη κανονιστικού πλαισίου, ενώ τελικά οδηγείται σε μορφές σύνθετων παιχνιδιών με πολλαπλούς κοινωνικούς δρώντες. Βασική μέριμνα του Elias είναι να παρουσιάσει ένα μοντέλο συγκρότησης του κοινωνικού δεσμού που να εδράζεται στην εξουσία,¹⁴ η οποία νοείται ως σχετική ποσότητα αλληλοδέσμευσης που ασκείται ταυτόχρονα από όλα τα κοινωνικά υποκείμενα ενώ βαίνει μειούμενη για κάθε μεμονωμένο δρώντα όσο οι μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης πολλαπλασιάζονται. Για τον συγγραφέα μας η εξουσία δεν εδράζεται ποτέ μόνο σε κάποιο μεμονωμένο φυσικό πρόσωπο, σε μια κοινωνική ομάδα ή σε μια πολιτική ελίτ αλλά «αποτελεί δομικό συστατικό κάθε κοινωνικής σχέσης» (Μ.τ.Σ.) (Elias 1978: 81). Ενδιαφέρον, δε, παρουσιάζει και η προσέγγιση του Elias για την έννοια της «ηγεμονίας», ήτοι, η ιδέα πως σε έναν κόσμο που οι μορφές ισχύος είναι πάντα σχετικές η εξουσία έγκειται στην ικανότητα μεμονωμένων κοινωνικών δρώντων να καθορίσουν την εξέλιξη του παιχνιδιού, δηλαδή, το πεδίο επί του οποίου ασκείται ο κοινωνικός ανταγωνισμός (Elias 1978: 81).

Περνώντας από τα μοντέλα παιχνιδιών με μεμονωμένους δρώντες στα μοντέλα παιχνιδιών με πολλαπλούς δρώντες, ο Elias προσπαθεί να αντλήσει συμπεράσματα και για μια κοινωνιολογία της γνώσης (Dunning and Hughes 2013: 112-135· Kilminster 2007). Όσο τα ενεργά κοινωνικά υποκείμενα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό πολλαπλασιάζονται τόσο λιγοστεύουν αναλογικά και εκείνοι οι δρώντες που μπορούν να αναπαραστήσουν διανοητικά το εκάστοτε κοινωνικό παίγνιο (Elias 1978: 85) αλλά και να ελέγξουν τις συνέπειες των έλλογων πράξεων τους. Η τάση αυτή, κατά τον Elias, δημιουργεί στους σύνθετους κοινωνικούς σχηματισμούς, που χαρακτηρίζονται από πολύπλοκες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης, οιονεί ολιγαρχικές τάσεις καθώς μόνο περιορισμένος αριθμός δρώντων, ή εκπρόσωποι αυτών, μπορούν να πάρουν ορθολογικές αποφάσεις για τη συμμετοχή τους στο παίγνιο (Elias 1978: 86). Η δημιουργία αντίροπων δυνάμεων στις τάσεις αυτές προϋποθέτουν, κατά τον συγγραφέα, ότι στα κοινωνικά υποκείμενα θα διαχέονται ιδέες ή συστήματα ιδεών που θα προσπαθούν να αναπαραστήσουν το σύνολο του παιγνίου με διευρυμένους κοινωνικούς δρώντες.¹⁵ Για τον σκοπό αυτό, οι κοινωνίες που διανύουν

κοινωνικής αλληλεπίδρασης ως αναγκαστικά ρυθμιζόμενες από κανόνες. (Elias 1978: 77) Η τάση αυτή, κατά τον Elias, ήταν μέρος αυτού που ο ίδιος θεωρούσε ως την αποϊστοριοποίηση της κοινωνιολογίας και για τον λόγο αυτό ενδιαφερόταν για την ιστορική ανακατασκευή κάθε μορφής τυπικού ή άτυπου κανόνα. Για μια ανασυγκρότηση της σχετικής επιχειρηματολογίας του βλέπε: (Mennell 1992: 259). Για μια συνολική κριτική προς την συρρίκνωση της ιστοριογραφικής έρευνας στην κοινωνιολογία ή, όπως ο ίδιος την αποκαλούσε, την υποχώρηση των κοινωνιολόγων στο παρόν, βλέπε: (Elias 1987: 223-247).

14. Το εννοιολογικό σχήμα έχει προφανείς συνάψεις με τη σύλληψη της εξουσίας στο έργο του Michel Foucault. Για τη σχετική συζήτηση αναφορικά με τη σχέση των δύο στοχαστών βλέπε: (Smith 1999: 83-85· Paille & Emirbayer 2016: 50-52).

15. Στους σκοπούς του κειμένου δεν συμπεριλαμβάνεται η πλήρης παρουσίαση των επιστημολογικών συνεπαγωγών της γενικής θεωρίας του εκπολιτισμού. Κεντρικά κείμενα σε αυτή την προβληματική του έργου

βήματα λειτουργικού εκδημοκρατισμού έχουν την τάση ανάπτυξης αποπροσωποποιημένων εννοιών μέσα από τις οποίες εκφράζονται οι κοινωνικές διεργασίες και ο κοινωνικός ανταγωνισμός (Elias 1978: 91), όπως αυτές της δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της συνταγματικής τάξης ή της ταξικής πάλης.

Από τα παραπάνω, προκύπτει και η πλέον ολοκληρωμένη σύλληψη του Elias για την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού η οποία είναι και η βασική έννοια μέσα από την οποία εν τέλει προσπαθεί να περιγράψει τις ανθρώπινες κοινωνίες. Οι παίχτες ενός επιτραπέζιου παιχνιδιού αποτελούν έναν κοινωνικό σχηματισμό τόσο γιατί οι πράξεις τους αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοεξαρτώνται όσο και εξαιτίας της ελάχιστης κοινότητας νοήματος που μοιράζονται μεταξύ τους σχετικά με την αμοιβαία αναγνώριση των κανόνων του κοινωνικού παιχνιδιού (Elias 1978: 130). Ωστόσο και οι μορφές κοινωνικού μετασχηματισμού σε κάθε δεδομένη ιστορική περίοδο είναι εγγεγραμμένες στο πλαίσιο του κοινωνικού παιχνιδιού όπως αυτό έχει διαρθρωθεί από τα δρώντα υποκείμενα σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους χωρίς ωστόσο να μπορούν να αναχθούν στην προσχεδιασμένη έλλογη δράση των κοινωνικών υποκειμένων.

Αυτό, εν κατακλείδι, προσδίδει στους κοινωνικούς σχηματισμούς την ασταθή τους φύση και την τυχαία κατεύθυνση που λαμβάνουν στους εκάστοτε μελλοντικούς μετασχηματισμούς τους. Αν οι σχηματισμοί αναδιατάσσονται ανά πάσα στιγμή από τη μικροεξουσία των αναρίθμητων κοινωνικών δρώντων και από την ικανότητά τους να αναπαραστήσουν την κοινωνία στο σύνολό τους τότε η πολιτισμική εξέλιξη δεν υπάγεται σε μια ευθύγραμμη ιστορική νομοτέλεια, για την οποία συχνά έχει κατηγορηθεί ο Elias (Bauman 1979· Giulianotti 2016· Armstrong 1998), αλλά είναι η ίδια αποτέλεσμα της «μεταβαλλόμενης ισορροπίας δυνάμεων που αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της ροής του κάθε σχηματισμού» (Μ.τ.Σ.) (Elias 1978: 131). Αυτή εξάλλου η, εμπνευσμένη από το Robert Merton, γενίκευση της έννοιας των μη-αναμενόμενων συνεπειών του κοινωνικού πράττειν (Mennell 1992: 258), είναι για τον συγγραφέα μας και η ειδοποιός διαφορά της κοινωνιολογίας από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες:

Η σχετικά αυτονομία της κοινωνιολογίας σε σχέση με άλλες πειθαρχίες, όπως η φυσιολογία ή η ψυχολογία που καταπιάνονται με τα μεμονωμένα υποκείμενα, εδράζεται σε τελική ανάλυση στην σχετική αυτονομία, σε σχέση με τις ατομικές δράσεις, των δομικών διαδικασιών που είναι αποτέλεσμα της αλληλεξάρτησης και αλληλοδιαπλοκής των πράξεων πολλών κοινωνικών δρώντων μαζί (Μ.τ.Σ.) (Elias 1978: 96).

του Elias αποτελούν τα Involvement and Detachment (Elias 1987), «Sociology of knowledge: New Perspectives» (Elias 1971) και Η θεωρία του συμβόλου (Elias 2010).

Στο παραπάνω σχήμα, το παιχνίδι παρουσιάζεται ως ένα πρότυπο εκδήλωσης του κοινωνικού ανταγωνισμού σε κοινωνίες που διέρχονται περιόδους λειτουργικού εκδημοκρατισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, ο κανόνας του παιχνιδιού ή της εκάστοτε κοινωνίας πάντα περιγράφει τα όρια της αλληλεξάρτησης των κοινωνικών δρώντων, τη μικροφυσική της εξουσίας αν δανειστούμε το φουκωϊκό λεξιλόγιο, αλλά, την ίδια στιγμή, συνιστά εξ αντικειμένου και μια μορφή κοινωνικής συναίνεσης καθώς μεταθέτει το πεδίο της οιωνοί σύγκρουσης εντός του παιχνιδιού.

Τέλος, εντός του εννοιολογικού σχήματος του Elias, οι μορφές της ορθολογικής συμπεριφοράς, οι μορφές του ορθολογικού πράττειν της βεμπεριανής παράδοσης,¹⁶ μπορούν να αποτελέσουν καθοδηγητικό νήμα για τη μελέτη των κοινωνικών δρώντων αποκλειστικά, όμως, υπό την προϋπόθεση της κατανόησης της κοινωνίας ως κοινωνικού σχηματισμού. Μόνο στον βαθμό που δύναται να διασαφηνιστεί η εξέλιξη των θεσμικών μορφών μιας κοινωνίας, (το πώς έκασαν οι παίχτες στο τραπέζι) και η μελέτη των αντιλήψεών τους (ποιοι κανόνες διέπουν τη συμπεριφορά τους) είναι εφικτό να ανασυγκροτηθεί και η ορθολογικότητα της δράσης τους. Οι ίδιες οι κοινωνίες, ωστόσο, σε αντίθεση με τους κοινωνικούς δρώντες δεν έχουν έναν έμφυτο ορθολογισμό ή μια εξελικτική ορθολογικότητα στον τρόπο με τον οποίο πορεύονται. Χρησιμοποιώντας τη διατύπωση του Elias. «Στη μακρά ιστορική διάρκεια, οι κοινωνικές αλληλοδιαδοχές προχωρούν στα τυφλά, χωρίς καθοδήγηση – όπως ακριβώς και στη διάρκεια ενός παιχνιδιού» (Μ.τ.Σ.) (Elias 1978: 153) ή για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση του μαθητή του, Stephen Mennell, ο κοινωνικός μετασχηματισμός διέπετε από «μη-εμπρόθετη τάση προς δομοποίηση» (Μ.τ.Σ.) (non-intended structuredness) (Mennell 1992: 263).

10. Συμπεράσματα: Το παιχνίδι ως καθρέφτης της κοινωνίας

Στο τελευταίο τμήμα του παρόντος κειμένου ακολουθήσαμε την τριπλή προσπάθεια του Elias, στην ώριμη φάση της ακαδημαϊκής του διαδρομής, να υπερασπιστεί τις θέσεις του πρώιμου έργου του, να αποκρούσει τις κυρίαρχες μορφές λειτουργιστικής κοινωνιολογίας της δεκαετίας του '70 και να απαντήσει στην κριτική ότι το έργο του χαρακτηρίζεται από κάποιο εμενή εξελικτισμό που δήθεν τον οδηγούσε στην πεποίθηση αναφορικά με την αναπόδραστη διαδικασία εκπολιτισμού όλων των κοινωνιών κατά τα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών την περίοδο της αποικιοκρατικής τους επέκτασης.¹⁷

16. Για την επιρροή του Weber στον Elias, κυρίως σε σχέση με την σύλληψη του κράτους ως μονοπωλίου επί της φυσικής βίας, βλέπε: (Elias 1997: 65· Giulianotti 216: 150· Κατριβέσης 2003: 122· Schroer & Wilde 2013). Αντίθετα, για την κριτική του Elias αναφορικά με τη σύλληψη της κοινωνικής δράσης στο έργο του Weber βλέπε: (Elias 1978: 120, 127)

17. Ενδεικτικά για τις τελεολογικές αναγνώσεις του έργου του Elias βλέπε: (Wieviorka 1998: 98-99· Heinich

Ωστόσο, παρά την προσπάθεια να υπερασπιστεί το θεωρητικό του σχήμα έναντι της προαναφερθείσας κριτικής, εν τέλει, στο βιβλίο *What is Sociology* ο Elias αποδέχεται μέρος των παραπάνω κατηγοριών καθώς ομολογεί ότι, εμπειρικά και μόνο, οι δυτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται όντως από τέσσερις ευθύγραμμες μακροϊστορικές τάσεις. (α) Την τάση εμβάθυνσης της λειτουργικής διαφοροποίησης των νεωτερικών κοινωνιών, κατά το πρότυπο της επέκτασης του καταμερισμού εργασίας στο έργο του Durkheim, και της συνεπαγόμενης αύξησης της αλληλεξάρτησης μεταξύ των μελών τους (Elias and Dunning 2010: 267· Murphy et al. 2008: 94). (β) Την τάση μικρών επιθετικών-αμυντικών σχηματισμών να ομαδοποιούνται σε ευρύτερες ενότητες, η οποία ερμήνευε στην εποχή του τις γεωπολιτικές εξελίξεις στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου (Elias 1991: 219-223). (γ) Την τάση των υποκειμένων να ασκούν έλεγχο επί των συναισθημάτων τους (Elias 1978: 157). (δ) Και τέλος, την τάση των κρατοκεντρικών κοινωνιών να μειώσουν τις ανισότητες μεταξύ των υποκειμένων και διά αυτής της διαδικασίας να επιτείνουν τη λειτουργική αλληλεξάρτησή τους. Η τελευταία αυτή τάση εξέφραζε μια κεκαλυμμένη, και εκ των υστέρων απολύτως ματαιωμένη, αισιοδοξία σχετικά με την υποτιθέμενη αδυναμία επιστροφής των δυτικών κοινωνιών σε μορφές πολιτικής ρύθμισης χωρίς κοινωνικό κράτος και με διαρκώς αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες (Elias 1978: 155· Elias and Dunning 2010: 288).

Επιλέξαμε να συνοψίσουμε το έργο του Elias χρησιμοποιώντας την έννοια του παιχνιδιού. Η επιλογή αυτή οφείλεται, μεταξύ άλλων, στη δυνατότητα που μας προσφέρει η διάσταση της ενδεχομενικότητας στην εξέλιξη των κοινωνικών σχηματισμών ώστε να φωτίσουμε καλύτερα το έργο του. Ταυτόχρονα, όμως, η παιγνιώδης φύση των κοινωνικών σχηματισμών στις επεξεργασίες του συγγραφέα μάς επιτρέπει να αποκαταστήσουμε την κρίσιμη γέφυρα ανάμεσα στο πρώιμο και στο ύστερο έργο του και να αναδείξουμε τη θέση της εξουσίας στο εσωτερικό του. Τέλος, η έννοια τους παιχνιδιού μάς επιτρέπει να διευρύνουμε την περίμετρο των νέων μορφών μαζικού πολιτισμού και δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου για τις οποίες το έργο του Elias έχει να μας προσφέρει νέες οπτικές. Όσο τα όρια ανάμεσα στη φυσική άθληση και στον μαζικό πολιτισμό γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα και όσο οι νέες μορφές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου δυσκολεύονται να ενταχθούν στην κανονιστική κατανόηση του αθλητισμού ως κεκαλυμμένης βίας τόσο αποκαλύπτεται η αναγκαιότητα της ανάδειξης του συνολικού θεωρητικού εγχειρήματος του Elias ώστε να κατανοηθούν σε βάθος οι δυνητικές ερμηνείες που προσφέρει για τα πολιτισμικά φαινόμενα ως μεταμορφώσεις διαφορετικών μορφών φροϋδικής απώθησης και επιμήκυνσης των αλυσίδων κοινωνικής αλληλεξάρτησης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Elias, N. (1997a). *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στην νεώτερη Ευρώπη, Τόμος Α'* (μτφρ. Έμη Βαϊκούση). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Elias N. (1997b). *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες, Τόμος Β'* (μτφρ. Έμη Βαϊκούση). Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Elias, N. (2004). *Περί χρόνου* (μτφρ. Θεόδωρος Λουπασάκης). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Elias, N. (2006). *Μότσαρτ: Το πορτραίτο μιας μεγαλοφυΐας*, (μτφρ. Λευτέρης Αναγνωστός). Αθήνα: Ίνδικτος.
- Elias, N. (2008). *Η θεωρία του συμβόλου* (μτφρ. Ρεβέκκα Πεσσάχ). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Elias, N. (2016). *Ναζισμός και γερμανικός χαρακτήρας: Δοκίμιο πάνω στην κατάρρευση του πολιτισμού* (μτφρ. Γιάννης Πεδιώτης & Γιάννης Θωμαδάκης). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Elias, N. & Dunning, E. (2010). *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού* (μτφρ. Σούζυ Χειρδάρη & Γιώτα Κακαρούκα). Αθήνα: Κατάρτι.
- Κατριβέσης, Ν. Κ. (2003). *Οι κοινωνιολογία του Norbert Elias: Από τις κοινωνικές δομές στις αλληλοεξαρτήσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Vigarello, G. (2002). *Από το παιχνίδι στο αθλητικό θέαμα: Η γέννηση του μύθου*, (μτφρ. Λία Βουτσοπούλου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Armstrong, G. (1998). *Football hooligans: Knowing the score*. Oxford: Berg.
- Bauman, Z. (1979). The phenomenon of Norbert Elias. *Sociology* 13 (1): 117-125. <https://doi.org/10.1177/003803857901300110>.
- Blaisford, D. (1988). *Bareknuckles*. Cambridge: Lutterworth Press.
- Brinkgreve, C. (1982). On modern relationships: The commandments of the new freedom, *Netherlands Journal of Sociology* 18(1): 47-56.
- Depeltau, F. (2013). Comparing Elias and Bourdieu as relational thinkers. Στο F. Depeltau & T.S. Landini (επιμ.), *Norbert Elias and social theory* (σσ. 275-295), Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- Dunning, E. (1992). A remembrance of Norbert Elias. *Sociology of Sport Journal* 9: 95-99.
- Dunning, E. & Hughes, J. (2013). *Norbert Elias and modern sociology*. London: Bloomsbury.
- Dunning, E. & Sheard, K. (2005). *Barbarians, gentlemen and players*. London: Routledge.
- Elias, N. (1971). Sociology of knowledge: New perspectives, *Sociology* 5(2): 355-370.
- Elias, N. (1978). *What is sociology* (μτφρ. Stephen Mennell). New York: Columbia University Press.
- Elias, N. (1987a). *Involvement and detachment*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, N. (1987b). The changing balance of power between the sexes in the history of civilization, *Theory, Culture and Society* 4(2-3): 287-316. <https://doi.org/10.1177/02632768700400200>.
- Elias, N. (1987c). The retreat of sociologists into the present, *Theory, Culture and Society* 4(2-3): 223-

247. <https://doi.org/10.1177/026327687004002003>.
- Elias, N. (1991). *The society of individuals* (μτφρ. Edmund Jephcott). London: Continuum.
- Elias, N. (2018). Boxing and duelling. In J. Haut, P. Dolan, D. Reicher, R. Sánchez García (eds), *Excitement processes: Norbert Elias's unpublished works on sports, leisure, body, culture*. Wiesbaden: SpringerVS.
- Elias, N. & Scotson L. J. (1994). *The established and the outsiders: A sociological enquiry into community problems*. Λονδίνο: Sage Publications.
- Featherstone, M. (1987). Norbert Elias and figurational sociology: Some prefatory remarks, *Theory, Culture and Society* 4(2-3): 197-211. <https://doi.org/10.1177/026327687004002001>.
- Garcia, R.S. (2020). *The historical sociology of japanese martial arts*. London: Routledge.
- Giulianotti, R. (2004). Civilizing games: Norbert Elias and the sociology of sport. Στο R. Giulianotti, (επιμ.), *Sport and modern social theorists* (σσ. 145-160). London: Palgrave.
- Giulianotti, R. (2016). *Sport: A critical sociology*. Cambridge: Polity.
- Green, A. G. (επιμ.) (2001). *Martial arts of the world: An encyclopedia Vol. 1, A to Q*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Heinich, N. (2013). Five misunderstandings of Elias's thought. In F. Depeltau and T.S. Landini (eds), *Norbert Elias and social theory* (σσ. 31-39), New York: Palgrave Macmillan.
- Hughes, J. (2010). Emotional intelligence: Elias, Foucault, and the reflexive emotional self, *Foucault Studies* 8: 28-52. <https://doi.org/10.22439/fs.v0i8.2942>.
- Kilminster, R. (2007). *Norbert Elias: Post-philosophical sociology*. London: Routledge.
- Kilminster, R. (2011). *The sociological revolution: From the Enlightenment to the Global Age*. London: Routledge.
- Korte, H. (2017). *On Norbert Elias-Becoming a human scientist*. Wiesbaden: Springer.
- Lahire, B. (2013). Elias, Freud, and the human science. Στο F. Depeltau and T. S. Landini (επιμ.), *Norbert Elias and social theory* (σσ. 75-89) New York: Palgrave Macmillan.
- Landini, T.S. & Depelteau, F. (2017). Introduction. In Landini T.S. & Depelteau F. (eds), *Norbert Elias and violence* (σσ. 1-10), New York: Palgrave Macmillan.
- McIntosh, P. (1993). The sociology of sport in the ancient world. In E. Dunning (eds), *The sports process* (σσ. 19-38). Leeds: Human Kinetics.
- Loudcher, J. F. (2001). The origins of French boxing: Bare-Knuckle duelling, savate and chausson 1820-45, *International Journal of the History of Sport* 18(2):168-178. <https://doi.org/10.1080/714001559>.
- Loudcher, J. F. (2007). A history of savate, chausson and 'French boxing' (1828-1978): A short story for a long past, *Sport History* 27(3): 459-486. <https://doi.org/10.1080/17460260701591700>.
- Mennell, S. (1992). *Norbert Elias: An introduction*. Dublin: University College Dublin Press.
- Mennell, S. (2007). *The American civilizing process*, Cambridge: Polity.
- Murphy, P., Sheard, K. & Waddington, I. (2008). Figurational sociology and its application to sport. In J. Coakley & E. Dunning, *The Handbook of Sport Studies* (σσ. 92-105). London: Sage Publications.
- Passiani, E. (2013). Past and present in sociological theory: Some similarities and differences between Emile Durkheim and Norbert Elias. In F. Depeltau and T.S. Landini (eds), *Norbert Elias and social theory* (σσ. 109-125). New York: Palgrave Macmillan.

- Paulle B. & Emirbayer, M. (2016). Beneath rationalization: Elias, Foucault, and the body, *European Journal of Social Theory* 19(1): 50-52. <https://doi.org/10.1177/136843101560235>.
- Pickel, A. (2005). The habitus process: A biopsychosocial conception, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 35(4): 437-461. <https://doi:10.1111/j.1468-5914.2005.00285>.
- Reicher, D. (2018). Notice on spontaneity and self-consciousness: Elias's early approach to leisure activities. In J. Haut, P. Dolan, D. Reicher, R. Sánchez García (eds), *Excitement processes: Norbert Elias's unpublished works on sports, leisure, body, culture* (σσ. 77-94). Wiesbaden: SpringerVS.
- Reicher, D., Haut, J., Garcia, R.S., & Dolan, P. (2018) Reconstructing Elias's work on leisure, sport and the body. In J. Haut, P. Dolan, D. Reicher, R. Sánchez García (eds), *Excitement processes: Norbert Elias's unpublished works on sports, leisure, body, culture* (σσ. 3-22). Wiesbaden: SpringerVS.
- Robertson, R. (1992). *Globalization*. Λονδίνο: Sage.
- Schroer, M. & Wilde, J. (2013). Taking up the torch from Max Weber: Norbert Elias and the challenging of classical sociology. In F. Depeltau and T.S. Landini (eds), *Norbert Elias and social theory* (σσ. 161-178). New York: Palgrave Macmillan.
- Sheard, K. G. (1997). Aspects of boxing in the western 'civilizing process', *International Review for the Sociology of Sport* 32(1): 31-57. <https://doi.org/10.1177/101269097032001004>.
- Smith, D. (1999). 'The civilizing process' and 'the history of sexuality': Comparing Norbert Elias and Michel Foucault, *Theory and Society* 28 (1): 79-100.
- Spierenburg, P. (1984). *The spectacle of suffering: Executions and the evolution of repression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sugden, J. (1996). *Boxing and society: An international analysis*. Manchester: Manchester University Press.
- Van Krieken, R. (1989). Violence, self-discipline and morality: Beyond the 'civilizing process'. *Sociological Review* 37(2):193-218. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1989.tb00027.x>.
- Van Krieken, R. (1990). The organization of the soul: Elias and Foucault on discipline and the self. *European Journal of Sociology* 31(2): 353-371. <https://doi:10.1017/S000397560000610X>.
- Van Velzen, T. (1984). The djuka civilization. *Netherlands Journal of Sociology*, 20(2): 85-97.
- Wieviorka, M. (1998) The work of Norbert Elias: It's content and its reception. *Telos* 54(1): 89-103. <https://doi: 10.1177/0725513698054000008>.
- Wouters, C. (1986). Formalization and informalization: Changing tension balances in civilizing processes. *Theory, Culture and Society* 3(2): 1-18. <https://doi: 10.1177/0263276486003002002>.

Abstract

Norbert's Elias contribution, on the social sciences in general and in the study of sports, is widely acknowledged and documented. In his work, evident of an extraordinary theoretical stability, the notion of "game" appears in an array of different theoretical frameworks and functions as a metaphor in various contexts.

The current essay will aim to present the different usages of the notion of "game" within the work of the German speaking scholar. Beginning with the position that games uphold in the context of his wider Civilizing Process theory and his various formulation regarding the formation of modern sports, this essay will try to connect the two earlier, more generally acknowledged, understandings of his work, with his general figuration theory, best exemplified in his later work *What is Sociology*.

In this way, we hope to highlight, on the one hand, the ways by which Elias' engagement with sports is inscribed in his wider theoretical project and, on the other, the relation of his work with other classical sociological notions that he is employing, such as power and knowledge, critical in the study of modern sport, as well as central in the inquiry regarding the study of changes in modern mass culture and leisure time practices.

Keywords: Elias, Game, Power, State, Civilizing process, Sportization, Self-control, Mimetic practices

Ο Μανόλης Αναγνωστάκης και το ποδόσφαιρο

Δημήτρης Κόκορης

Περίληψη

Η σχέση του Μανόλη Αναγνωστάκη με το ποδόσφαιρο και τις κοινωνικές προεκτάσεις του αθλήματος υπήρξε σύνθετη και σε γενικές γραμμές θετική. Εξετάζονται ποδοσφαιρικά δοκίμια του Αναγνωστάκη, ποιητικές του εγγραφές, καθώς και αυτοβιογραφικά του κείμενα. Στα κείμενα αυτά καταδεικνύονται η αγάπη του συγγραφέα για το ποδόσφαιρο, η βιωματική του σχέση με το άθλημα, ορισμένες αρνητικές όψεις του ποδοσφαίρου ως κοινωνικού φαινομένου, αλλά και η προβολή ποδοσφαιρικών πρακτικών, όπως οι μεταγραφές, στο πολιτικό πεδίο. Ιδίως το κείμενο «Μεταγραφές με ... “υποσχετική”» λειτουργεί ως σάτιρα των πολιτικών ηθών και της πολιτικής συμπεριφοράς συγκεκριμένων ανθρώπων και κομμάτων. Γενικότερα, το έργο του Μανόλη Αναγνωστάκη είναι πολύπλευρο. Χαρακτηρίζεται από κριτική οξύνοια, πολιτική και κοινωνική φόρτιση και υπαρξιακή εμβάθυνση. Έχει και σήμερα τη δυναμική να προβληματίζει, να συγκινεί και να ανατρέπει κατεστημένες «βεβαιότητες». Σε αυτό συμβάλλουν και τα ποδοσφαιρικά κείμενα του, τα οποία επιβεβαιώνουν ότι ο Αναγνωστάκης ως συγγραφέας και ως διανοούμενος υπήρξε όχι μόνον ευαίσθητος αλλά και απρόβλεπτος, δηλαδή επί της ουσίας υψηλόβαθμα ποιητικός.

Λέξεις κλειδιά: Μ. Αναγνωστάκης, ποδόσφαιρο, δοκίμιο, ποίηση, αυτοβιογραφικός λόγος.

1. Εισαγωγή

Κατά γενική παραδοχή, ο βαθύς ειδολογικός πυρήνας της λογοτεχνικής γραφής συγκροτείται από το ποίημα, το μυθιστόρημα και το διήγημα. Επίσης, τα ποδοσφαιρικά κείμενα, που χτίζονται εμφανώς με βιωματική ύλη (είτε φανερά είτε υπογείως, όλα τα κείμενα από βιωματική ύλη χτίζονται, αλλά αυτό το θέμα δεν θα συζητηθεί εδώ) και ανήκουν στα λογοτεχνικά είδη της μαρτυρίας και του χρονικού, λογικό είναι να εκπέμπουν υψηλή συναισθηματική θερμοκρασία και να ελκύουν τους ποδοσφαιρόφιλους αναγνώστες, με δεδομένο ότι «τα κοσμοϊστορικά γεγονότα» που εξιστορούν δεν είναι πόλεμοι, εκστρατείες, λοιμοί, λιμοί και θεομηνίες, αλλά διοργανώσεις Παγκοσμίου Κυπέλλου, μείζονος σημασίας

τελικοί και γενικά μεγάλου ενδιαφέροντος ποδοσφαιρικές συναντήσεις.. Το κατ' αρχάς παράδοξο είναι ότι υψηλό (ίσως τον υψηλότερο) βαθμό απόλαυσης στον αναγνώστη παρέχουν αρκετές δοκιμιακές καταθέσεις για το ποδόσφαιρο.

Το δοκίμιο ως εκ της ελλόγως αρχιτεκτονημένης δόμησής του (βασική θέση, συλλογιστική πορεία, επιχειρήματα) πρωτευόντως προκαλεί διανοητική διέγερση και δευτερευόντως συναισθηματική ανάταση. Εδώ, όμως, μιλάμε για στοχαστικό δοκίμιο, συνοδευμένο από υψηλόβαθμους συναισθηματικούς αναπαλμούς. Το καλύτερο ελληνόγλωσσο δοκίμιο για το ποδόσφαιρο ανήκει στον Μανόλη Αναγνωστάκη, «τον πρότανη των ελλήνων ποδοσφαιρολόγων» (Βαγενάς 1999: 135). Ο Αναγνωστάκης με το δοκίμιο «Άγιαξ, για πάντα Άγιαξ» (1984), το οποίο υπογράφει ως «Αλ. Καμής» (Κόκορης 2017 α: 84), αιφνιδιάζει την «πολιτικά ορθή» ελληνική διανόηση και αποενοχοποιεί ορισμένες βασικές πτυχές του λαοφιλέστερου παγκοσμίως αθλήματος, σε μία εποχή (μέσα της δεκαετίας του 1980) που διατηρούσε έως έναν βαθμό την κεκτημένη ταχύτητα της μεταπολιτευτικής πολιτικοποίησης και την απαξίωση του ποδοσφαίρου από την αριστερή σκέψη (Σουλιώτης 2004). Η Μεταπολίτευση, ως άκρως πολιτικοποιημένη περίοδος για το νεοελληνικό πνευματικό πεδίο, αλλά και για τη νεοελληνική κοινωνία γενικότερα, και συντελούσης και της εκμετάλλευσης του ποδοσφαίρου από το δικτατορικό καθεστώς, όξυνε τα αντιποδοσφαιρικά αντανακλαστικά αρκετών διανοουμένων. Η ιδεολογική απόρριψη του αθλήματος ως γενικότερη πολιτική αντίληψη, όχι βέβαια χωρίς εξαιρέσεις, έφτασε με κεκτημένη ταχύτητα έως και τη δεκαετία του 1980, επηρεάζοντας ιδιαίτερα και την αριστερή διανόηση.

2. «Άγιαξ, για πάντα Άγιαξ»

Ο Αναγνωστάκης, του οποίου φυσικά η αριστεροσύνη ήταν και είναι αναμφισβήτητη, πηγαίνει κόντρα στο ρεύμα και αιφνιδιάζει γόνιμα: καταθέτει την αγάπη του για το ποδόσφαιρο (χαρακτηριστική η κλητική προσφώνηση : «φίλοι που ζήσαμε και γεράσαμε στα γήπεδα») και υπογραμμίζει τον θαυμασμό του για την περίφημη ολλανδική ομάδα της δεκαετίας του 1970, χωρίς να παρακάμπτει τις σκοτεινές – αρνητικές πλευρές του ποδοσφαίρου και χωρίς να απέχει από το πεδίο του κοινωνικού προβληματισμού. Στην ουσία το θέμα του είναι ενδοποδοσφαιρικό : καταγγέλλει την κατάπνιξη της φαντασίας, του αγωνιστικού αυθορμητισμού και την υποκατάστασή τους από τη μέχρι κεραίας οργανωμένη σκοπιμότητα για το αποτέλεσμα, γεγονός που οδήγησε όλες τις ομάδες να παίζουν παρόμοια, «επαγγελματικά» και ανέμπνευστα. Διαβάζουμε σε ένα σημείο:

« [...] μα είναι ποδόσφαιρο αυτό που βλέπω; Καλές ομάδες, δε λέω, μαχητικοί οι Βέλγοι, σταθερή η Λίβερπουλ, τεχνίτρα η Γιουβέντους, σκληροτράχηλη η Μπάγερν – αλλά, αλλά, αλλά, ποίο το διαφορετικό; (Θυμάμαι την πικρόχολη κουβέντα

ενός φίλου, έμπειρου γερόλυκου των γηπέδων: “Καλή η Άρσεναλ. Ένα διεθνές φορμαρισμένο Αιγάλεω”»).

Το δοκίμιο κλείνει με δύο ρητορικές ερωτήσεις, που υποστηρίζουν την επιλογική ευχή:

«Θα μας ξαναθυμίσει άραγε κάποιος καμιά πάλι φορά πως το ποδόσφαιρο δεν είναι πια απλώς τεχνική, δεν είναι πια απλώς δύναμη, δεν είναι άθροισμα από εξωνημένες βεντέτες;

Θα μας θυμίσει πάλι κανείς την έμπνευση, τη γοητεία του απρόοπτου, τον αυθορμητισμό που γίνεται σοφία και τη σοφία που φαντάζει σαν αυθορμητισμός, το ότι το ποδόσφαιρο μπορεί να είναι το πιο μοντέρνο χορογραφικό έργο Τέχνης, όπως μας απέδειξαν και μας το δίδαξαν οι νέοι Νιζίνσκι της δεκαετίας του '70;

Βίβα για πάντα, ΑΓΙΑΞ».

Ο συγγραφέας επιλέγει το συγκεκριμένο ψευδώνυμο, όχι τόσο για να αποφύγει τη διακύβευση της φήμης του ως συνεπούς – άρα: όχι πιστού ποδοσφαιρόφιλου – εκπροσώπου της ανανεωτικής Αριστεράς (το κείμενο δημοσιεύτηκε στην *Αυγή*), αλλά κυρίως γιατί ήθελε να παραπέμψει στον Αλμπέρ Καμύ (βασικό εκπρόσωπο της μοντέρνας – και ενίοτε αριστεριζουσας – μεταπολεμικής φιλοσοφικής σκέψης), ο οποίος με δημόσιες τοποθετήσεις του προσπάθησε να ανορθώσει την αξία του πληττομένου και από την προοδευτική σκέψη αθλήματος.¹ Ο Καμύ διαμέσου του ποδοσφαίρου «έμαθε [...] να κερδίζει χωρίς να αισθάνεται θεός και να χάνει χωρίς να αισθάνεται σκουπίδι» (Γκαλεάνο 1998: 91), ενώ σε κείμενό του στο περιοδικό *France Football*, δημοσιευμένο μάλιστα το 1957 και αφού είχε βραβευτεί εκείνη τη χρονιά με το Νόμπελ, προτάσσει ως τίτλο τη φράση: «Όλα όσα γνωρίζω περί ηθικής και πειθαρχίας τα έχω μάθει από το ποδόσφαιρο» (Κουζέλη 2014)²

3. «Σελίδες από την ποδοσφαιρική αυτοβιογραφία μου»

Οι «Σελίδες από την ποδοσφαιρική αυτοβιογραφία μου» του Μανόλη Αναγνωστάκη δημοσιοποιούνται το 1986 (βλ. και Αναστασιάδης 1999: 31-37 · Κόκορης 2005: 238-239). Το «Άγιαξ, για πάντα Άγιαξ» προλειάνει κάπως το έδαφος από το 1984, αλλά η πρόσληψη της ποίησής του σαν της πλέον πολιτικής κατάθεσης της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, καθώς και η έως τότε δημόσια-πολιτική παρουσία του καθιστούσαν μη αναμενόμενη τη σκιαγράφηση της παλαιότερης ζωής με όχημα το ποδόσφαιρο. Το ξάφνιασμα των

1. Αξιοσημείωτος είναι ο αρνητικός τρόπος, με τον οποίο προσέγγισαν το ποδόσφαιρο η Σχολή της Φραγκφούρτης και η Σχολή Αλτουσέρ. Βλ. και τη «Συζήτηση με τον Αντώνη Λιάκο» (1986).

2. Μεταφέρουμε από το γαλλικό πρωτότυπο : «PAR ALBERT CAMUS : PRIX NOBEL DE LITTERATURE 1957, “Ce que je sais de plus sûr sur la morale et les obligations des hommes, c’ est au football que je le dois...”». Βλ. και Νανόπουλος (2015).

αναγνωστών και η διατάραξη της καθεστηκυίας ιδεολογικής και αισθητικής τάξης, κατεξοχήν στόχοι και της καλλιτεχνικής νεωτερικότητας, επιτυγχάνονται στο κείμενο του Αναγνωστάκη. Κατ' αρχάς, δηλώνει ευθαρσώς ότι «από το '36 και πέρα, δεν μπορώ να απομονώσω στη μνήμη μου μια Κυριακή μακριά από κάποιο γήπεδο», ενώ χωρίς ίχνος ειρωνείας και με ειλικρινή συγκίνηση εξομολογείται –αυτός που υπήρξε όχι μόνο έγκλειστος σε φυλακή αλλά και μελλοθάνατος - το θαυμασμό του για ένα γειτονόπουλο, τον «θρυλικό Μπιζού», που αγωνίστηκε μία και μόνη φορά στην πρώτη ομάδα του ΠΑΟΚ «σ' ένα φιλικό, χωρίς βαθμολογική σημασία και για φιλανθρωπικό σκοπό παιχνίδι».

Ο «Ντελής» δέσποζε στο «αληταριό της Πλατείας Δικαστηρίων και της Χαλκέων». Ο συγγραφέας των «σελίδων» διευκρινίζει:

«Αν είχα είδωλο μου τον Ντελή και τον θαύμαζα τόσο πολύ, ήτανε γιατί ποτέ δεν τον είδα να ρίχνει ξύλο σε μικρά παιδιά. Αυτό πια το θεωρούσα (από τότε και μου 'μεινε ως σήμερα) σαν το ύψιστο εύσημο της Λεβεντιάς και της Ιπποσύνης».

Δεν αρνείται ότι υπήρξε «φανατικό σκυλί», αφού του κακοφάνηκε η κοινή συναναστροφή παικτών της ομάδας του με αντιπάλους την παραμονή του αγώνα. Ο φίλος του δεν συμφωνεί με το ότι οι ποδοσφαιριστές είναι «πουλημένοι» και του κάνει μαθήματα διαλλακτικότητας και ανοχής προς την αντίπαλη άποψη. Ο αυτοβιογραφούμενος σημειώνει: «Γύρισα στο σπίτι μου αφάνταστα μπερδεμένος. Ο κόσμος δεν ήτανε καθόλου απλός». Τα περισσότερα μέλη της αλητοπαρέας «δεν τα πήγαν κι άσχημα στη ζωή», αλλά αυτή περιελάμβανε

«κι έναν που παρά τρίχα να γίνει επί χούντας υπουργός, Τι να γίνει, η μπάλα είναι στρογγυλή, σφαίρα είναι και γυρίζει, όλα είναι μέσα στο παιχνίδι. Τώρα τα πολύ-πολύ άταχτα παιδιά τα λένε “χούλιγκανς”».

Η ρεαλιστική αίσθηση των πραγμάτων, η κοινωνική ματιά και οι ουσιώδεις υπαρξιακές προεκτάσεις, που συνδέονται με τη φιλοσοφία του ποδοσφαίρου ως συγκρουσιακού μα συνάμα ιπποτικού και φιλέταιρου αθλήματος, η απλή και καθημερινή γλώσσα, το βίωμα, η μνήμη, αλλά και η απομυθοποίηση συγκροτούν τους άξονες του κειμένου, όπως και τα θεμελιώδη γνωρίσματα της ποιητικής πρακτικής του Αναγνωστάκη, τα οποία λειτουργούν γόνιμα και στις αυτοβιογραφικές σελίδες του.

4. Ποιητικές εγγραφές για το ποδόσφαιρο

Ένας αποτελούμενος από τρεις μόνο λέξεις στίχος του Μανόλη Αναγνωστάκη, αποκολλά

το ποδόσφαιρο από τον τόπο επιτέλεσής του και τοποθετεί την ουσία του αθλήματος μόνο στην ενεργό συμμετοχή ποδοσφαιριστών και φιλάθλων: «Τα άδεια γήπεδα» (Αναγνωστάκης 1992: 33) στοιχειοθετούν την εικόνα της απόλυτης ερήμωσης, η οποία συνειρμικά οδηγεί στην αποδοχή των γεμάτων, μισογεμάτων ή και μισοάδειων γηπέδων ως χώρων της σφύζουσας από παλμό ζωής. Ενός παλμού, που μετά το ματς μεταφέρεται σε καφενεία και ταβέρνες, παρότι ορισμένοι από αυτούς, που θα ήθελαν και περαιτέρω να τον βιώσουν, αποχωρούν πιεζόμενοι για άλλους χώρους, ενδεχομένως δημιουργικούς, μα αναντίρρητα μονήρεις:

«Όταν τα βράδια της Κυριακής μετά το ματς γέμιζαν οι ταβέρνες γύρω από το γήπεδο και συ έτρεχες να διαβάσεις» (Αναγνωστάκης 1992: 11).

Ειρήσθω εν παρόδω, ας αναγνωρίσουμε τη διακειμενική δραστικότητα των άδειων γηπέδων ως εικόνας που εμπλούτισε τη σχετική με το ποδόσφαιρο γραμματεία μας: δεν είναι μόνο το ομότιτλο υψηλής κριτικής και ποιητικής ευαισθησίας δοκιμιακό βιβλίο του Κώστα Γ. Παπαγεωργίου (1994: 145-149): είναι ο θαυμαστής ευαισθησίας στίχος του Ματθαίου Μουντέ (1971 και Μαρκόπουλος: 79) «Η ψυχή άδειο γήπεδο, δίψα για τη μοναξιά των μυχών» · είναι το «Κι εναποθέτουν στο έρημο γήπεδο / Μιας μακρινής συνοικίας / Τα όνειρα» του Γιώργου Λίκου (1977 και Μαρκόπουλος: 78) · είναι το «Υπάρχουν σώματα τόσο άδεια / όσο ένα γήπεδο τα βράδια» του Νάσου Βαγενά (1987: και 2015: 86), αλλά και άλλες ποιητικές εγγραφές που αξιοποιούν το μοτίβο.

Ένα άλλο ποιητικό σπάραγμα του Μανόλη Αναγνωστάκη νοηματικά είναι πιο σύνθετο από όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως:

«Το ματς της ζωής του είχε τελειώσει – τώρα έπαιζε την παράταση» (Αναγνωστάκης 1992: 14).

Εντάξει! Δεν απέμενε πολλή ζωή στον ποιητικό ήρωα, το καταλάβαμε αμέσως! Πού είναι η συνθετότητα; Μα στο ότι η συγκεκριμένη απεικόνιση της ζωής με μεταφορά ποδοσφαιρικών όρων δεν γέρνει μονόπαντα προς την αποδοχή της ήττας ως συντελεσμένου γεγονότος. Το ότι κάποια στιγμή η ζωή του ανθρώπου ως βιολογικής ύπαρξης τερματίζεται είναι παγκοίμως γνωστό, δεν χρειάζεται να είσαι «ποιητής της ήττας», για να το διακηρύξεις με λύπη. Ειδικά ο Μανόλης Αναγνωστάκης ως Μανούσος Φάσσης σχολίασε λεπταίσθητα τη συγκεκριμένη γραμματολογική ένταξή του με το εκπάγλου ρυθμικής καλλονής και βαθέος καλλιτεχνικού στοχασμού δίστιχο «Θέλω άνεση σουίτας / είμαι ποιητής της ήττας» (Αναγνωστάκης 1987: 8). Τόσο η ζωή όσο και ο ποδοσφαιρικός αγώνας κάποτε τελειώνουν · η συμφιλίωση με το αναπόδραστο έχει συναισθηματικό κόστος, αλλά είναι δείγμα εχεφροσύνης, που δεν

σημαίνει ούτε νίκη ούτε, όμως, και ήττα. Με λόγια ποδοσφαιρικά, υποβαλλόμενα από τη λειτουργική μεταφορά του Αναγνωστάκη: για να φτάσει ένα ματς στην παράταση, η οποία ούτως ή άλλως δεν έχει μεγάλη χρονική διάρκεια, το αποτέλεσμα του αγώνα στην κανονική χρονική του διάρκεια ήταν ισόπαλο. Ο ήρωάς μας, «μικροζημιές και μικροκέρδη συμψηφίζοντας» (Αναγνωστάκης 1985 α: 157), δεν νίκησε αλλά ούτε και έχασε. Συνεχίζει στον λίγο χρόνο, που του μένει, και έχει και ζωντανή την ελπίδα, μήπως βάλει και κανένα γκολ και κερδίσει το ματς. Ο αγώνας θα τελειώσει, το γήπεδο θα αδειάσει και οι προβολείς του θα σβήσουν, ο ίδιος θα αποχωρήσει, άλλοι νεότεροι θα παίξουν στο ίδιο γήπεδο. Όμως το «Εστω. / Ανάπηρος δείξε τα χέρια σου. Κρίνε για να κριθείς» (Αναγνωστάκης 1985 α: 176), με την ειλικρίνεια και το ηθικό σθένος του, αφήνει πιθανότητα για ρωγμή φωτός μέσα στην καταχνιά, για έντιμη ποδοσφαιρική επιβίωση μετά το τέλος του αγώνα, όπως και για υπαρκτή δικαίωση μετά τον αναπόδραστο θάνατο.

5. «Μεταγραφές με... “υποσχετική”» και «Το αίσχος»

Το κείμενο του Αναγνωστάκη «Μεταγραφές με... “υποσχετική”» (Αναγνωστάκης 1985 β) δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Η Αυγή*, την Κυριακή 12 Μαΐου 1985 (ρουμπρίκα: «Ιδέες – Πολιτισμός», σελ. 23), ακριβώς τρεις εβδομάδες πριν από τις βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985. Θεματικός του πυρήνας είναι μία πρακτική, αποδεκτή στον χώρο του ποδοσφαίρου, η οποία όμως στηλιτεύεται από τον Αναγνωστάκη ως ανήθικη και αντιδημοκρατική, όταν μεταφυτεύεται στον χώρο της πολιτικής. Ο καβαφικός σαρκασμός, που εκφράζεται στο «Ας φρόντιζαν» (Σαββίδης 1965: 85-86) για τον αμοραλισμό των πολιτευομένων, αξιοποιείται στην επιλογική κορύφωση του κειμένου από τον Αναγνωστάκη, ώστε ο συγγραφέας να στοιχειοθετήσει τη δική του αντικειμενική συστοιχία ως αντίθεση ανάμεσα στην καθαρή συμφωνία των ποδοσφαιρικών μεταγραφών με υποσχετική και στην κατακριτέα πρακτική των αντίστοιχων πολιτικών μεταγραφών.

«Εμείς οι ποδοσφαιρόφιλοι, μια ζωή κατατρεγμένοι, καταπιεζόμενοι, συκοφαντημένοι (μωρέ διανοούμενος να σου πετύχει, που τρέχει στα γήπεδα!), μπορούμε πια να πανηγυρίζουμε: ο αγώνας τώρα δικαιώνεται! [...] Πάλι σε σένα θα προστρέξουμε Κωνσταντίνε Καβάφη και στα ανεξάντλητα αποθέματα της σοφίας σου:
*Αλλά κατεστραμμένος άνθρωπος τι φταίω εγώ
 Ζητώ ο ταλαίπωρος να μπαλωθώ...»*

Το κείμενο κατά βάση λειτουργεί ως σάτιρα των πολιτικών ηθών και της πολιτικής συμπεριφοράς συγκεκριμένων ανθρώπων και κομμάτων, ωστόσο εμπλουτίζει και την ποδοσφαιρογραφία του Μανόλη Αναγνωστάκη λόγω της συγκριτικής συμπαράθεσης

ποδοσφαίρου και πολιτικής, με άξονα την τακτική των «μεταγραφών με... “υποσχετική”». Στην αρχή του κειμένου ανιχνεύονται η διαφωνία αλλά και η πικρία του Αναγνωστάκη για την πρόσληψη του ποδοσφαίρου σαν φαινομένου αντιπνευματικού και πολιτισμικά απαξιωμένου, η οποία με κεκτημένη μεταπολιτευτική ταχύτητα συνεχιζόταν έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Αδιαμφισβήτητη είναι η παρέμβαση του ποιητή στα πνευματικά και πολιτικά δρώμενα από τη Μεταπολίτευση και εξής με πολλά δοκιμακά κείμενα. Τα περισσότερα από αυτά έχουν δημοσιευτεί στην *Αυγή* και παρότι ενσωματώνουν πεποίθηση γνώμης και υψηλόβαθμα ενδιαφέρουσες απόψεις, δεν έχουν εν συνόλω συγκεντρωθεί, ενώ τα περισσότερα δεν έχουν σχολιαστεί ιδιαίτερα.

Να αναφέρω ακόμη ότι μέσα στο σώμα επιστολών του Μανόλη Αναγνωστάκη προς τον Τάκη Σινόπουλο, το οποίο βρίσκεται στο Ίδρυμα «Τάκης Σινόπουλος – Σπουδαστήριο Νεοελληνικής Ποίησης», διασώζεται και ένα κείμενο (προφανώς εστάλη και στον Σινόπουλο ως συνοδευτικό κάποιας επιστολής) που εμπλουτίζει την ποδοσφαιρογενή παραγωγή του Μανόλη Αναγνωστάκη. Τίτλοφορείται «ΤΟ ΑΙΣΧΟΣ» και απευθύνεται στον γιο του ζεύγους Γιώργου και Ελένης Βακαλό : «Κον Μάνον Βακαλό για να γίνει αγνός φίλαθλος». Ο Αναγνωστάκης καταφέρεται εναντίον των μεγάλων ομάδων του αθηναϊκού κέντρου, εναντίον του ΠΟΚ,³ και τάσσεται υπέρ των «μικρών» αδικημένων ομάδων, αναφερόμενος στον «φονέα των γιγάντων Φωστήρα»,⁴ στην Νίκαια,⁵ «στην νταντελένια “ΔΟΞΑ”,⁶ την πιο καλλιτεχνική ενδεκάδα από καταβολής ελληνικού ποδοσφαίρου» και στον «θρυλικό ΑΠΟΛΛΩΝΑ».⁷ Το κείμενο δεν φέρει ημερομηνία (αλλά πρέπει να γράφτηκε περί τα τέλη του 1959) και δημοσιεύτηκε από τον Γιώργο Ζεβελάκη το 2014.

Γενικότερα, λοιπόν, το έργο του Μανόλη Αναγνωστάκη είναι σύνθετο και πολύπτυχο.

3. Παναθηναϊκός, Ολυμπιακός και ΑΕΚ. Οι περισσότερες σχετικές πηγές αποδίδουν το ΠΟΚ ως αρκτικόλεξο των Παναθηναϊκός, Ολυμπιακός, Κωνσταντινούπολις (ΑΕΚ = Αθλητική Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως). Πρόκειται για εμπορικό σύμφωνο των τριών ομάδων, που έγινε το 1927. Ορισμένοι οπαδοί του Ολυμπιακού (όπως έπραξε, δείγματος χάριν, ο Πάνος Γεραμάνης αρκετές φορές σε ραδιοφωνικές του εκπομπές) και για να μην εκφέρεται πρώτο το «Π» του Παναθηναϊκού, χωρίς φυσικά να δηλώνουν ρητά το κίνητρό τους, ετυμολογούν το ΠΟΚ ως αρκτικόλεξο του Πειραιεύς, Ομόνοια (!), Κωνσταντινούπολις.

4. Ο Φωστήρας παραδοσιακά δυσκόλευε και ενίοτε νικούσε τις μεγάλες ομάδες, ιδίως στη σκληρή έδρα του, στα «Σφαγεία» (στην αθηναϊκή συνοικία του Ταύρου), εξ ου και το ευφημιστικό προσωνύμιο «Φονέας των γιγάντων».

5. Η Αθλητική Ένωσις Νικαίας ιδρύθηκε στην Παλιά Κοκκινιά το 1948. Αγωνίστηκε για μία και μοναδική αγωνιστική περίοδο (1959-1960) στο ποδοσφαιρικό πρωτάθλημα της Α΄ Εθνικής Κατηγορίας. Η Παλιά Κοκκινιά είναι προσφυγική συνοικία του ευρύτερου πολεοδομικού συγκροτήματος του Πειραιά, την οποία γεωγραφικά μοιράζονται οι σημερινοί Δήμοι Πειραιώς και Νικαίας – Αγίου Ιωάννη Ρέντη. Η Κοκκινιά (ευρύτερη περιοχή της περιφέρειας του Πειραιά, η οποία δεν συμπίπτει με την Παλιά Κοκκινιά, αλλά απλώς περιλαμβάνει μεταξύ πολλών άλλων περιοχών και ένα τμήμα της τελευταίας) μετονομάστηκε επισήμως σε Νίκαια το 1940.

6. Εννοεί την Δόξα Δράμας.

7. Εννοεί τον Απόλλωνα Αθηνών (σήμερα : Απόλλωνα Σμύρνης).

Εμφορείται από κριτική οξύνοια, πολιτική και κοινωνική φόρτιση και υπαρξιακή εμβάθυνση. Ενέχει και σήμερα τη δυναμική να προβληματίζει, να συγκινεί και να ανατρέπει κατεστημένες «βεβαιότητες». Σε αυτό συμβάλλουν και τα ποδοσφαιρογενή κείμενα του, τα οποία επιβεβαιώνουν ότι ο Αναγνωστάκης ως συγγραφέας και ως διανοούμενος υπήρξε όχι μόνον ευαίσθητος αλλά και απρόβλεπτος, δηλαδή επί της ουσίας υψηλόβαθμα ποιητικός.

6. Το «Δεύτερο ημίχρονο» ως επίλογος

Τον προβληματισμό, που έθεσε ο Αναγνωστάκης στο «Μεταγραφές με... “υποσχετική”», συνέχισε στην ίδια εφημερίδα και μία Κυριακή μετά τη δημοσίευση του κειμένου του Αναγνωστάκη ο σημαντικός πεζογράφος, αλλά και μείζων ποδοσφαιρόγραφος, Τόλης Καζαντζής (Κόκορης 2017 β: 178-185).

« ΔΕΥΤΕΡΟ ΗΜΙΧΡΟΝΟ

[...] Πάντως, εγώ τουλάχιστον, δεν καταδέχομαι να θέσω υπό σύγκριση το ποδόσφαιρο με τα πολιτικά ήθη, που επικρατούν ή δεν επικρατούν εδώ κι αρκετό καιρό στον τόπο μας. Το ποδόσφαιρο υπερτερεί ή μάλλον έχει ήθος και ύψος, έχει δικιά του φιλοσοφία, μυθολογία και μυστήριο. Ενώ η πολιτική; Ε, γι' αυτή ας μιλήσουν άλλοι, μίλησαν άλλωστε μιλούν ακόμη, έτσι στο σκόρπιο και στο ξετσιπίωτο, μιας και η πολιτική δε διαθέτει πια ούτε ήθος ούτε ύψος ούτε φιλοσοφία ούτε άλυτα, ανεξήγητα μυστήρια. Δια θέτει μια κακόγουστη μυθοπλασία, γεμάτη τσαρλατανισμό, παπατζηλίκι, ξετσιπωσιά κι απάτη.

Αυτό να λέγεται. Αλλά ας γίνω πιο αφηγηματικός. Γιατί αν δεν έγινα ακόμα αντιληπτός, δηλώνω πως το παιχνίδι, σ' αυτό το δεύτερο ημίχρονο, το πήρα επάνω μου και είναι φυσικό να το φέρω στα δικά μου μέτρα. Τα αφηγηματικά :

Μια φορά, λοιπόν, πήγαμε με τον Αναγνωστάκη στο γήπεδο του Άρη, στου Χαριλάου, για να δούμε τον αγώνα Άρης – Εθνικός. Την ίδια ώρα, στην Τούμπα, έπαιζε ο ΠΑΟΚ με τον Ολυμπιακό. Όμως εμείς θέλαμε να κάνουμε κάποιες περίπλοκες και επί του παρόντος διαπιστώσεις κι επαληθεύσεις. Εξάλλου, γεμάτος κατανόηση και ποδοσφαιρικό τακτ εκείνος, δεν ήθελε να χαλάσει και το δικό μου χατήρι. Δεν ήθελε να με αναγκάσει να προδώσω (που δεν θα πρόδινα) την οικογενειακή μου παράδοση (μια απ' τις λίγες που εξακολουθώ να σέβομαι ως τώρα), που με ήθελε φανατικό οπαδό του Άρη κατά πρώτο και κατά δεύτερο, φυσικά, αντιπαοκτσή. Κι αυτό, μ' άλλα λόγια σημαίνει πως μου ήταν αδιανόητο να παίζει ο Άρης στη Θεσσαλονίκη [...] κι εγώ να βρίσκομαι στο γήπεδο του ΠΑΟΚ [...] Όσο γι' αυτόν, ε αυτός ήταν από άλλο μιλιέτι. Δε δεσμεύονταν από καμιά παράδοση κι ένιωθε

πιο ελεύθερος. Μπορούσε λοιπόν να είναι απλός φίλαθλος, αλλά επειδή στο ποδόσφαιρο δεν υπάρχει η έννοια φίλαθλος χωρίς την έννοια τού οπαδός [...] ήταν και οπαδός. Οπαδός όμως ομάδων κατατρεγμένων και τσαλαπατημένων απ' τους ισχυρούς, αλλά έντιμων εν τη πενία τους και αγωνιστικών κατά το ανθρωπίνως και το ποδοσφαιρικάς δυνατών. Όχι, να μη φοβάται δε θ' αποκαλύψω τις ομάδες.

Εκείνη, λοιπόν, την Κυριακή πηγαίνοντας στο γήπεδο, τον βλέπω σε μια στιγμή να στέκεται παγωμένος και :

-Πάμε, πάμε από πίσω, απ' τη θύρα πέντε, μου λέει (Προσέξτε, είπε "θύρα" όχι πόρτα. Τα γήπεδα έχουν θύρες μόνο, δεν αποκτούν πόρτες όσες συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης κι αν γίνουν, όσα συμπόσια ακόμη κι αν σ' αυτά βρισκόταν ουρανοκατέβητος κι ο ίδιος ο Ψυχάρης). Πάμε, λοιπόν, κι εμείς και μπαίνουμε στο γήπεδο απ' τη θύρα πέντε. Όμως, το ήξερε, έπρεπε να μου δώσει κάποιες εξηγήσεις, αφού είχα αρχίσει κιόλας να τον πειράζω.

-Είδες κανέναν που του χρωστάς; τον ρώτησα κι αυτός ...

-Όχι, μωρέ, αλλά να, ήταν ένας χωροφύλακας, που τον ξέρω απ' το σαρανταοχτώ. Τον συναντάω στο δρόμο και ...

-Πώς τα βλέπεις τα πράγματα την Κυριακή, γιατρέ μου; Με ρωτάει κι εννοεί, τι θα κάνει ο ΠΑΟΚ, γιατί από τότε με θεωρεί ΠΑΟΚΤΣΗ. Σκέψου να μ' έβλεπε εδώ σήμερα.

-Σωστά, συμφώνησα και γω κι όταν λέω συμφώνησα, εννοώ συμφώνησα [...]»
(Καζαντζής 1985 και 1987: 16-22).

Οι δύο φίλοι λογοτέχνες νιώθουν και δικαιολογούν όχι μόνο την οπαδική ένταξη αλλά και την ανάγκη συνύπαρξης με τον αντίπαλο (έστω και αν ενίοτε αποφεύγουν τη συνάντησή μαζί του), μια και το ποδόσφαιρο διδάσκει πως χωρίς αυτόν ούτε εσύ υπάρχεις. Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε τι σήμαινε χωροφύλακας του 1948 για τον Μανόλη Αναγνωστάκη (Μουχάγιερ 2005). Από τα παραπάνω συνάγεται βάσιμα ότι το ποδόσφαιρο ως βίωμα, περισσότερο ως αυτοβιογραφική δυναμική αλλά και με βιογραφικές διαστάσεις κάλυπτε έναν όχι αμελητέο χώρο του εσωτερικού κοιτάσματος από όπου αντλούσε και ο Μανόλης Αναγνωστάκης, για να συγκροτήσει ορισμένα από τα λειτουργικότερα δείγματα της συγγραφικής του πορείας.

---

8. Συνελήφθη στις 24 Οκτωβρίου 1948 και φυλακίστηκε στο Επταπύργιο. Καταδικάστηκε με οριακή πλειοψηφία σε θάνατο τον Ιανουάριο του 1949 από το Έκτακτο Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης. Ευτυχώς δεν εκτελέστηκε. Αποφυλακίστηκε τον Ιούλιο του 1951.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστάκης, Μ. [= Αλ. Καμής] (1984). Άγιαξ, για πάντα Άγιαξ. Εφ. *Η Αυγή*, Κυριακή 28 Οκτωβρίου 1984.
- Αναγνωστάκης, Μ. (1985 α). *Τα Ποιήματα 1941-1971*. Αθήνα: Στιγμή.
- Αναγνωστάκης, Μ. (1985 β). Μεταγραφές με ... «υποσχετική». Εφ. *Η Αυγή*, Κυριακή 12 Μαΐου 1985.
- Αναγνωστάκης Μ. (1986). Σελίδες από την ποδοσφαιρική αυτοβιογραφία μου. *Το Τέταρτο – Ειδικό ένθετο: Ποδόσφαιρο*, 15: 14-15.
- Αναγνωστάκης, Μ. (1987). *Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης. Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Στιγμή.
- Αναγνωστάκης, Μ. (1992, α' ιδιωτική έκδοση: 1983). *ΥΓ..* Αθήνα: Νεφέλη.
- Αναστασιάδης, Γ. (επιμ.) (1999). *Στα γήπεδα η πόλη αναστενάζει – 16 κείμενα για την παλιά Θεσσαλονίκη του ποδοσφαίρου και του μπάσκετ*. Θεσσαλονίκη: Ιανός.
- Βαγενάς, Ν. (1987). *Τα γόνατα της Ρωξάνης*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βαγενάς, Ν. (1999). *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βαγενάς, Ν. (2015). *Βιογραφία. Ποιήματα 1974-2014*. Αθήνα: Κέδρος.
- Γκαλεάνο, Ε. (1998). *Τα χίλια πρόσωπα του ποδοσφαίρου*. Μτφ. Γιάννης Χρυσοβέργης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζεβελάκης, Γ. (2014). «Τα βράδια της Κυριακής μετά το ματς...». Ένα ανέκδοτο κείμενο του Μανόλη Αναγνωστάκη. *The Books' Journal*, 46: 42-43.
- Καζαντζής, Τ. (1985). Δεύτερο ημίχρονο. Εφ. *Η Αυγή*, Κυριακή 19 Μαΐου 1985.
- Καζαντζής, Τ. (1987). Ο ποιητής Μανούσος Φάσσης: η ζωή και το έργο του. *Γράμματα και τέχνες* 52: 16-22.
- Κόκορης, Δ. (2005). Ποιητές αυτοβιογραφούμενοι: Αναγνωστάκης, Χριστιανόπουλος, Μάρκογλου, Βαγενάς. *Ποίηση*, 26: 237-245.
- Κόκορης, Δ. (2017 α). Τα ψευδώνυμα του Μανόλη Αναγνωστάκη. *The Books' Journal*, 75: 82-85.
- Κόκορης, Δ. (2017 β). Τόλης Καζαντζής και ποδόσφαιρο: βιογραφική και αυτοβιογραφική οπτική. *Νέα Ευθύνη*, 36-37: 178-185.
- Κουζέλη, Α. (2014). Το ποδόσφαιρο μέσα από τη λογοτεχνία. Εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 8 Ιουνίου 2014.
- Λιάκος, Α. (1986). Συζήτηση με τον Αντώνη Λιάκο. *Το Τέταρτο – Ειδικό ένθετο: Ποδόσφαιρο*, 15: 10-11.
- Λίκος, Γ. (1977). *Χερρόνησος*. Αθήνα: Πολυπλάνο.
- Μαρκόπουλος, Γ. (2006). *Εντός και εκτός έδρας. Το ποδόσφαιρο στη νεοελληνική ποίηση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μουντές, Μ. (1971). *Η αντοχή των υλικών*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Μουχάγιερ, Χ. (επιμ.) (2005). *Μνήμες Επταπυργίου. Η περίπτωση του ποιητή Μανόλη Αναγνωστάκη*, Θεσσαλονίκη: 2ο Γυμνάσιο Συκεών – Κέντρο Ιστορίας Δήμου Συκεών.
- Νανόπουλος, Δ. (2015). Μία φωτογραφία πολλές ιστορίες – Χρόνια αλησμόνητα. Επιμ. Θανάσης Θ. Νιάρχος. Εφ. *Τα Νέα*, Σάββατο 23 Μαΐου 2015.

- Παπαγεωργίου, Κ.Γ. (1994). *Τα άδεια γήπεδα. Ποιητικές κριτικές δοκιμές*, Αθήνα: Σοκόλης.
- Σαββίδης, Γ.Π. (επιμ.) (1965). *Κ. Π. Καβάφη Ποιήματα*. Τόμος II. Αθήνα: Ίκαρος.
- Σουλιώτης, Μ. (2004). Το ποδόσφαιρο και οι αριστερές αμηχανίες. Εφ. *Το Βήμα*, Κυριακή 22.08.2004.

Abstract

Manolis Anagnostakis' relationship with football and the social implications of the sport has been complex and generally positive. Anagnostakis' football essays, his poetic writings, as well as his autobiographical texts are examined. These texts demonstrate the author' s love for football, his experiential relationship with the sport, some negative aspects of football as a social phenomenon, but also the promotion of football practices, such as transfers, in the political field. Especially the text "Transcriptions with ... 'promising' " functions as a satire of political morals and the political behavior of specific people and parties. Generally, the literal work of Manolis Anagnostakis is multifaceted. It is characterized by critical acuity, political and social charge and existential deepening. Even today, it has the potential to trouble, move and overturn established "certainties". His football writings also contribute to this, which confirm that Anagnostakis as a writer and as an intellectual was not only sensitive but also unpredictable, that is, in essence highly poetic.

Key words: M. Anagnostakis, football, essay, poetry, autobiographical texts.

Τελετουργικές, συμβολικές πρακτικές στις κοινότητες οπαδών: η εικονοποίηση νεκρών οπαδών σε πανό των ελληνικών γηπέδων

Μανώλης Χουμεριανός

Περίληψη

Η εργασία αυτή πραγματεύεται τα αναρτημένα στις κερκίδες των ελληνικών γηπέδων πανό που απεικονίζουν θανόντα μέλη οπαδικών κοινοτήτων. Το χρονικό πλαίσιο της έρευνας καλύπτει δυο δεκαετίες (2000-2020), αφού κατά τη διάρκειά τους η χρήση αυτού του οπτικού υλικού συμβολικής έκφρασης πυκνώνει. Η ανάλυση εδράζεται στην παραδοχή ότι ο κόσμος των οπαδών και ιδίως των λεγόμενων οργανωμένων, αξιοποιεί συμβολικές και τελετουργικές πρακτικές με σκοπό να προσδιορίσει την ετερότητα, δηλαδή να οριοθετήσει τις διαφορές του από αντίπαλες οπαδικές κοινότητες ή από άλλους υποστηρικτές της ομάδας του («μη μαχητικούς»). Αυτή η διαδικασία εγγράφεται στο εγχείρημα αναζήτησης και συγκρότησης στοιχείων συλλογικής ταυτότητας. Μια από αυτές τις πρακτικές είναι και η «τιμητική» εικονοποίηση νεκρών μελών της κοινότητας στα οποία αποδίδονται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αυτή η διαδικασία σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκαν οι τεθνεώντες νοηματοδοτούν τη δράση των τελευταίων με βάση αξίες που συμερίζονται.

Το ερευνητικό υλικό συγκροτούν φωτογραφίες και βίντεο που συλλέχθηκαν από διαδικτυακούς ιστοχώρους οργανωμένων συλλογικοτήτων οπαδών αλλά και από ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Το συγκεκριμένο υλικό συνοδεύεται από αναφορές, αφιερωμένες στη μνημόνευση των θανόντων συντρόφων τους, οι οποίες και συνέβαλαν στην ανάλυσή του.

Λέξεις κλειδιά: κερκίδα, οπαδοί, εικονοποίηση, θάνατος, απώλεια, αποχαιρετισμός, θυσία, τιμή, αξίες, τελετουργία, συμβολισμοί.

1. Εισαγωγή

Ο Μανώλης Χουμεριανός είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, e-mail: mhoumer@yahoo.com

Εδώ και αρκετές δεκαετίες συγκροτούνται στο ελληνικό ποδόσφαιρο κοινότητες οπαδών, τα μέλη των οποίων, μέσω ποικίλων πρακτικών, επιχειρούν να εκφράσουν και να προβάλλουν την αφοσίωσή τους στον σύλλογο που υποστηρίζουν. Οι κοινότητες οπαδών οργανώνουν διακριτά πεδία δράσης στο πλαίσιο των οποίων διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους και την αντιπαλότητα στις σχέσεις τους με άλλες παρόμοιες συλλογικότητες (Κοταρίδης 2005:93 κ.έ· Ζαϊμάκης 2018: 39-72· Τσούμας και Χουμεριανός 2020: 294-296· Γεωργούλας 2010· Ελίιας και Ντάνινγκ 2010). Στο πλαίσιο αυτών των πεδίων δράσης, κάθε κοινότητα επιχειρεί να αναδείξει την ηγεμονία της ή την υπεροχή της σε σχέση με αντίπαλες κοινότητες, κάτι που επιτελείται μέσα από διαδικασίες συγκρότησης και προβολής μιας ισχυρής ταυτότητας στον δημόσιο χώρο (Armstrong 1999).

Μέρος των διεργασιών επεξεργασίας και διαπραγμάτευσης της οπαδικής ταυτότητας αποτελούν τελετουργικές/συμβολικές μορφές έκφρασης, όπως είναι η ανάρτηση πανό στις κερκίδες των γηπέδων, στα οποία συνήθως απεικονίζονται πρόσωπα ή φιγούρες μελών οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών που έχουν αποβιώσει. Πρόκειται κυρίως για φωτογραφίες που δημιουργούνται μέσω ψηφιακής εκτύπωσης ή σκιτσογραφίες. Σύμφωνα με την «ιστορία των κατορθωμάτων» της εκάστοτε συλλογικότητας οπαδών, τα θανόντα μέλη τους θεωρούνται άξια αυτής της «τιμής» ως εμβληματικές μορφές της κερκίδας και της κοινότητας. Ως τέτοιες θεωρούνται ηγετικά μέλη των «οργανωμένων» οπαδών που αποβιώνουν, θύματα δυστυχημάτων κατά τη διάρκεια μετακίνησής τους για τους εκτός έδρας αγώνες της ομάδας τους ή θύματα επεισοδίων ή άλλων θανατηφόρων περιστατικών μέσα ή έξω από τα γήπεδα. Η επικύρωση της τιμής που αποδίδεται στα ηγετικά πρόσωπα ή σε εκείνα που «θυσιάστηκαν» για την ομάδα σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα μέλη των συγκεκριμένων κοινοτήτων, δηλαδή οι τέως σύντροφοι του θανόντος, νοσηματοδοτούν τη δράση του με βάση τις αξίες που ενστερνίζονται. Η πρακτική ανάρτησης πανό με νεκρούς οπαδούς, όπως και άλλες τέτοιες τελετουργικές/συμβολικές πρακτικές (Τσιμπογιάννη 2013: 273-290· Macdonald 2001· Stride, Ffion and Chamorro 2019: 431-453), εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο η οπαδική κοινότητα διαπραγματεύεται την ταυτότητά της, ενδυναμώνει τους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη της και καθιστά λειτουργικούς τους όρους συνοχής τους.

Στην παρούσα εργασία πραγματευόμαστε τα πανό που απεικονίζουν θανόντες «υπέρ της ομάδας» οπαδούς σαν ένα οπτικό υλικό συμβολικής έκφρασης (Σκαρπέλος 2011· Harper 2000: 143-160), μέσω του οποίου μέλη οπαδικών συλλογικοτήτων παράγουν και ανατροφοδοτούν μεταβαλλόμενες μορφές διαχείρισης και διαπραγμάτευσης της ταυτότητάς τους στο δημόσιο χώρο. Το υλικό που αξιοποιήθηκε προέρχεται κυρίως από το διαδίκτυο. Η μελέτη παρουσιάζει ένα ενδεικτικό μόνο μέρος αυτού του υλικού, μεγάλο μέρος του οποίου αποτελείται από φωτογραφίες ή βίντεο που αναρτήθηκαν σε ιστοσελίδες

οργανωμένων οπαδικών συλλογικοτήτων ή άλλων ιστοσελίδων. Συνήθως, το φωτογραφικό υλικό συνοδεύεται από αναφορές αφιερωμένες στη μνήμη των συντρόφων τους.

Η ανάλυση εδράζεται στην παραδοχή ότι ο κόσμος των οπαδών και ιδίως των λεγόμενων οργανωμένων αξιοποιεί συμβολικές και τελετουργικές πρακτικές με σκοπό να προκαλέσει την προσοχή και να εκπέμψει μηνύματα προς: α) τους αντίπαλους οπαδούς, β) το εσωτερικό των δικών του κοινοτήτων και γ) το ευρύτερο κοινό της ομάδας του, το αποκαλούμενο μη «μαχητικό». Μέσα από αυτή την οπτική, το συμβολικό πεδίο κατέχει προνομιακή θέση σε κάθε εγχείρημα κοινής κατανόησης της πραγματικότητας για τα μέλη της κοινότητας, σε κάθε προσπάθεια προσδιορισμού της ετερότητας (διαφοροποίηση από αντίπαλες συλλογικότητες) και εντοπισμού της ταυτότητας (ανακάλυψη κοινών χαρακτηριστικών της κοινότητας και διαπραγμάτευσή τους) (Δρένος 2013: 294-295).

Το αναλυτικό ενδιαφέρον εστιάζει στη νοηματοδότηση των μηνυμάτων που εκπέμπουν τα μέλη των οπαδικών κοινοτήτων μέσω της εικονοποίησης του «εμβληματικού» ή «θυσιασμένου» νεκρού τους και της τιμής που του αποδίδουν. Εστιάζει επίσης στον τρόπο με τον οποίο αυτά τα μηνύματα επιχειρούν να διασφαλίσουν ότι θα ακουστεί αυτό που θέλουν να πουν τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τους άλλους. Η εν λόγω τελετουργική πρακτική και η νοηματοδότησή της από τους ίδιους τους παραγωγούς της εξετάζονται αναφορικά με τις διεργασίες του κοινωνικού μηχανισμού της συλλογικής μνήμης που εξυφαίνονται στο χώρο των οπαδικών συλλογικοτήτων, αλλά και ως προς τη σημασία τους για τη συνοχή των μελών τους (Παπαγεωργίου και Μαυροφίδης 2015: 344-345· Κόκκινος 2010:111-124· Foucault 1977· Huyssen 1995: 6· Berliner 2005: 197-211). Θεωρούμε ότι τέτοια φαινόμενα θα πρέπει να μελετώνται σε σταθερή αναφορά προς το χώρο και το χρόνο στον οποίο εκδηλώνονται, δηλαδή σε αναφορά προς τις συνθήκες μέσα στις οποίες τα βιώνουν και τα ερμηνεύουν οι ίδιοι οι δρώντες, με βάση τα νοητικά, πολιτισμικά, αξιακά και ιδεολογικά «εργαλεία» που αποδέχονται.

2. Τα «πέταλα» των γηπέδων ως δημόσιοι χώροι ανάρτησης των πανό

Η εμφάνιση στις κερκίδες των ελληνικών γηπέδων αναρτημένων πανό που απεικονίζουν πρόσωπα ή φιγούρες νεκρών οπαδών χρονολογείται εδώ και τέσσερις δεκαετίες και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες τελετουργικές/συμβολικές πρακτικές των λεγόμενων «φανατικών της εξέδρας».¹ Τα πανό αναρτώνται σε σημεία του γηπέδου τα οποία θεωρούνται από τα ίδια τα μέλη της συλλογικότητας ως «δικαιωματικά» δικά τους, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό τη διάκρισή τους τόσο από τον αντίπαλο όσο και

1. Μέσα από τη συγκριτική μελέτη φωτογραφικού υλικού προκύπτει ότι οι πρώτες συστηματικές αναρτήσεις πανό κάνουν την εμφάνισή τους από τη δεκαετία του 1980.

από το «ανοργάνωτο» κοινό της ομάδας τους. Πρόκειται για τα λεγόμενα «πέταλα» των γηπέδων, όπου συγκεντρώνονται οι «μαχητικοί» υποστηρικτές των ομάδων, οι οποίοι τις περισσότερες φορές είναι και οργανωμένοι σε οπαδικές συλλογικότητες που προβάλλουν ιδιαίτερα ταυτοτικά στοιχεία (Θύρα 7 για τον Ολυμπιακό, Θύρα 4 για τον ΠΑΟΚ, Original 21 για την ΑΕΚ κλπ) (Giulianotti 2002: 25-46, 2005: 405-406).

Για να καταλάβουμε όμως τη σχέση των «φανατικών» με τα «πέταλα», θα ήταν δόκιμο να διερευνήσουμε τι σημαίνει γι' αυτούς ο συγκεκριμένος χώρος των γηπέδων. Τα «πέταλα» βρίσκονται πίσω από τον χώρο των τερμάτων όπου εκτυλίσσονται οι πιο κρίσιμες φάσεις για την έκβαση μιας ποδοσφαιρικής αναμέτρησης. Οι πλέον ένθερμοι οπαδοί «οφείλουν» να βρίσκονται κοντά στο «μέτωπο» όπου κρίνεται η «μάχη». Εκεί όπου κρίνεται το «δράμα» ή ο «θρίλαμπος», ανάλογα με την κατάληξη του παιχνιδιού. Τα υπόλοιπα σημεία του γηπέδου, μπορεί να παρέχουν καλύτερη οπτική για το παιχνίδι, προσφέρονται, όμως, λιγότερο για την εκδήλωση του στοιχείου εκείνου που καθιστά τους θαμώνες των «πετάλων» «ξεχωριστούς»: της προβολής της αφοσίωσής τους στην ομάδα με διακριτό τρόπο από τους υπόλοιπους θεατές, όπως και της έκφρασης λεκτικών και πραξιακών κωδίκων της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους (Fiske 1992: 100-104). Οι τελετουργικές πρακτικές που διαδραματίζονται στο χώρο, δίπλα στο επίκεντρο της «μάχης» (τα τέρματα), νομιμοποιούν την παραπάνω διαδικασία στο βαθμό που αποδεικνύουν ότι για τους ενοίκους των «πετάλων» μια αναμέτρηση με αντίπαλο σύλλογο είναι ένας «σκληρός» αγώνας και όχι απλώς ένα παιχνίδι. Η παρουσία τους στα συγκεκριμένα σημεία του γηπέδου προϋποθέτει «πίστη» στην ομάδα και δεν είναι μια απλή «κατανάλωση θεάματος». Η θέση που καταλαμβάνουν στο γήπεδο τους προσδιορίζει εκ προοιμίου ως «φανατικούς», αφού αυτήν την ιδιότητα τους αποδίδει η «κοινά» παραδεκτή και αποδεκτή ανάγνωση του γηπεδικού χώρου. Είναι φανατικοί, όχι μόνο γιατί αυτοπροσδιορίζονται ως τέτοιοι, αλλά και επειδή τους αναγνωρίζουν ως τέτοιους και οι «άλλοι» (οι μη οργανωμένοι φίλαθλοι της ομάδας τους, οι αντίπαλοι αλλά και τα ΜΜΕ), σύμφωνα με τους «χωροταξικούς» κανόνες του γηπέδου (Choumerianos and Kiprianos 2020: 124-136).

Το «πέταλο» είναι ακόμη το σημείο απ' όπου προβάλλεται η δυναμική της κοινότητας των οπαδών, κατά πρώτον σε αναφορά προς τους αντιπάλους και κατά δεύτερον σε αναφορά προς τους υπόλοιπους φίλαθλους της ομάδας τους, τους «άμαχους». Η αναζήτηση του κύρους των «φανατικών» στο συγκεκριμένο σημείο του γηπέδου συνδέεται με το δέος που θεωρούν οι ίδιοι ότι προκαλεί η παρουσία τους στους αντίπαλους, αλλά και με την επίγνωση ότι οι τελευταίοι είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσουν και να αναγνωρίσουν τα μηνύματα που τους μεταδίδουν οι πρώτοι. Η βεβαιότητα για την αναγνώριση των εκπεμπόμενων μηνυμάτων βασίζεται στο γεγονός ότι οι οπαδοί των αντίπαλων ομάδων διαχειρίζονται οικείους κώδικες και ρόλους, τους οποίους συμερίζονται από κοινού. Ο

όγκος τους, η ένταση και η διάρκεια της παρουσίας τους (συνεχείς και δυνατές ιαχές, ρίψη καπνογόνων κ.λπ.), και κυρίως ο θεατρικός συντονισμός εκδήλωσής της, συνθέτουν ένα τελετουργικό συμβάν που αποσκοπεί στην άενη αναπαραγωγή και αναβάθμιση της εικόνας τους. Με τον τρόπο αυτό είναι σαν να προειδοποιούν την αντίπαλη συλλογικότητα ότι πρέπει να τους σεβαστεί και να υποχωρήσει μπροστά τους (Spraaij 2008: 369-392· Κυπριανός και Χουμεριανός 2009: 238-254· Κοταρίδης και Σιδέρης 2013: 149-153). Κοντολογίς, το «πέταλο» είναι ο χώρος στον οποίο οι παρόντες υποδύονται ρόλους και ταυτόχρονα συντελούνται έντονες ταυτοτικές διεργασίες. Οι οπαδοί ενδύονται το ρόλο των «μαχητών» της ομάδας και των «μαρτύρων» (με την έννοια ότι ανά πάσα στιγμή είναι διαθέσιμοι να «θυσιαστούν» για το καλό της ομάδας αλλά και της κοινότητας).

Η διαδικασία τοποθέτησης πανό συνθημάτων, σκίτσων με σχολιασμούς (κλπ) σε συγκεκριμένα σημεία της κερκίδας, καθώς και οι συμβολισμοί που εκπέμπει, αποτελούν τελετουργικές πρακτικές ιστορικά προσδιορισμένες ως προς το νόημά τους, τις οποίες τα μέλη της κοινότητας (όπως και οι αντίπαλοι) καλούνται να αναγνωρίσουν. Τα σημεία που επιλέγονται για να αναρτηθεί το συγκεκριμένο υλικό αντιστοιχούν στη δυναμική του συνδέσμου/δημιουργού τους. Δηλαδή, όσο πιο δυναμικός ή ηγεμονεύων είναι ο σύνδεσμος/δημιουργός (και αναγνωρίζεται ως τέτοιος από τον «κόσμο» της ομάδας), τόσο περισσότερο νομιμοποιείται να αναρτήσει το πανό του σε περίοπτη θέση εγγύτερα προς το κέντρο της κερκίδας («πέταλο»). Στη συγκεκριμένη πρακτική το πανό του οποιουδήποτε συνδέσμου δε μπορεί να καλύψει το «κεντρικό» πανό που εκφράζει το σύνολο των οργανωμένων οπαδών της ομάδας και είναι δημιούργημα του ηγεμονεύοντος συνδέσμου, ο οποίος επίσης αναγνωρίζεται ως τέτοιος από τις υπόλοιπες συλλογικότητες, είτε αυτές είναι «παραρτήματά» του είτε αποτελούν ιδιαίτερες συσσωματώσεις² (Choumerianos and Tsoumas 2021). Με βάση την παραπάνω διαδικασία επιλογής των σημείων της κερκίδας όπου αναρτώνται τα πανό, αποκτά ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η απεικόνιση του νεκρού οπαδού τοποθετείται σε δεσπόζουσα θέση, πάντα κοντά στο κεντρικό πανό.³ Η τοποθέτηση αυτή συμβολίζει το μέγεθος της τιμής που αποδίδουν στον τέως σύντροφό τους τα μέλη της κοινότητας, με κριτήρια που αντλούν από το σύμπαν των αξιών τους.

Στις ενότητες που ακολουθούν επιχειρούμε να περιγράψουμε συνοπτικά τα διαφορετικά θεματικά περιεχόμενα των πανό που αναρτώνται εδώ και μερικές δεκαετίες στις κερκίδες

2. Βλέπε σχετικό φωτογραφικό υλικό από κερκίδες ελληνικών ομάδων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2010, Βοριάς Στ., Κερκίδες σε κρίση: Η αντανάκλαση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης στις Κερκίδες των ελληνικών γηπέδων (2010-2012), Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Μ.Π.Σ. : Πολιτική Ανάλυση, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2013, σσ. 25-28.

3. Βλέπε ενδεικτική εικόνα https://thecaller.gr/wp-content/uploads/webp/2018/09/ae_k_panionios_oaka1.webp (Ανακτήθηκε 24/02/2022, 11:23).

των ελληνικών γηπέδων, ώστε να αντιληφθούμε τις νοηματικές σημάνσεις του χώρου μέσα στον οποίο εξελίσσεται η διαδικασία των εικονοποιήσεων οπαδών που έφυγαν από τη ζωή. Επίσης, πραγματεύομαστε τους όρους με τους οποίους οι θανόντες κρίνονται «τιμώμενοι» σε σχέση με το σύστημα αξιών το οποίο επικαλούνται και συμμερίζονται οι τέως σύντροφοί τους.

3. Θεματικό περιεχόμενο των πανό των ελληνικών κερκίδων

Τα πανό με τα πρόσωπα ή τις φιγούρες νεκρών οπαδών τοποθετούνται συνήθως δίπλα σε άλλα πανό, μέσω των οποίων οι κοινότητες οπαδών επιχειρούν να εκφράσουν μέριμνες της συγκυρίας και να δηλώσουν ταυτοποιητικά στοιχεία δικά τους και των αντιπάλων. Στην παρούσα εργασία δεν φιλοδοξούμε να εξαντλήσουμε το ζήτημα των νοημάτων και σημασιών που αναδεικνύονται από το ποικίλο περιεχόμενο του συγκεκριμένου οπτικού υλικού. Θα αναφερθούμε σε ορισμένα θεματικά πεδία (και στα αντίστοιχα περιεχόμενά τους) που εντοπίσαμε από την έρευνά μας σε άλλη σχετική υπό εξέλιξη μελέτη.⁴

Συγκεκριμένα, παρατηρείται η παρουσία πανό, στα οποία αποτυπώνονται σύντομες φράσεις με αρνητικές ή θετικές δηλώσεις για «φίλους/αδελφούς» ή «εχθρούς» οπαδούς άλλων σωματείων. Μέσω της παρουσίας «ιδιαιτέρων» χαρακτηριστικών των αντιπάλων («γαύροι», «βάζελαι», «βούλγαροι», «κότες», «λαγοί» κλπ) ή δηλώσεων «φιλίας», «αδελφότητας» ή «αιώνιας» αντιπαλότητας με αντίστοιχες συλλογικότητες οπαδών, οι δημιουργοί του υλικού «μιλούν» για τον εαυτό τους και οριοθετούν με το δικό τους τρόπο τις σχέσεις τους με τους «άλλους». Σε άλλες περιπτώσεις, ο «δημόσιος λόγος» της κερκίδας στρέφει το ενδιαφέρον του και παίρνει θέση σε διακυβεύματα της συγκυρίας (κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά), αποτυπώνοντας στα πανό συνθήματα, συμβολικά σχήματα ή σύντομες φράσεις με ανάλογο περιεχόμενο (Zaimakis 2018: 252-270· Βοριάς 2013: 29-55). Άλλες φορές, πάλι, τα πανό εξιστορούν διάφορα «κατορθώματα» των «φανατικών» του συλλόγου ή επιδίδονται σε «καζούρα» προς τους αντίπαλους, τονίζοντας (μέσω φράσεων ή συμβολικών απεικονίσεων) τη «μειονεξία» τους και την «υπεροχή» των δημιουργών τους. Άλλα πανό ενημερώνουν για τον τόπο προέλευσης των οπαδών που τα έχουν αναρτήσει και το λογότυπο της οργανωμένης συλλογικότητας στην οποία ανήκουν (για παράδειγμα Θύρα 7 -Άμφισσα).⁵ Με αυτόν τον τρόπο δηλώνεται η γεωγραφική εξάπλωση και δυναμική ενός συνδέσμου πέρα από τα στενά όρια της γενέθλιας περιοχής την οποία

4. Η συγκεκριμένη μελέτη αφορά στην παρουσίαση θεματικών περιοχών που ανταποκρίνονται στα περιεχόμενα των συγκεκριμένων πανό, έτσι όπως αυτά εμφανίστηκαν στα ελληνικά γήπεδα κατά την τελευταία εικοσαετία.

5. Ενδεικτική φωτογραφία, <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=gdFaIKwn&id=CEA780CA7CDAE064F5BF54A9040F1DE499D289DA&thid=OIP.gdFaIKwntvZWlqFDhoRXiQHaDx&mediurl=https%3a%2f%2fwww.thrylos24.gr%2fwp-content%2fuploads%2f2018%2f10%2f1921445-> (Ανακτήθηκε 23/11/2021)

αντιπροσωπεύει το σωματείο (Ολυμπιακός / Πειραιάς, ΠΑΟΚ/Θεσσαλονίκη κλπ). Σε άλλα πανό, τα οποία θεωρούνται «έκτακτα» (με την έννοια ότι η παρουσία τους στο χώρο είναι συγκυριακή), αναγράφονται αιτήματα της οπαδικής κοινότητας προς τους ιδιοκτήτες/προέδρους του συλλόγου.⁶ Στην κατηγορία των «έκτακτων» πανό συγκαταλέγονται και τα λεγόμενα «επετειακά», το περιεχόμενο των οποίων αναφέρεται σε γεγονότα της ιστορίας του συλλόγου που αξιολογούνται ως σημαντικά. Από τα πιο χαρακτηριστικά πανό αυτής της κατηγορίας είναι εκείνα που μνημονεύουν την πολύχρονη παρουσία του σωματείου τους («90 χρόνια ΠΑΟΚ» κλπ).⁷ Άλλοτε, πανό ή πλακάτ μνημονεύουν «επικές» συγκρούσεις μεταξύ οπαδικών σχημάτων. Αναπαράγουν έτσι τη συλλογική μνήμη της εκάστοτε οργανωμένης συσσωμάτωσης οπαδών και συγκροτούν ένα συμβολικό «αρχείο» των κατορθωμάτων της.⁸

Η ανάγνωση του περιεχόμενου των πανό στηρίζεται στην παραδοχή ότι, αν και δεν στερούνται νοήματος, το νόημά τους δεν είναι πάντα πλήρες. Συνήθως η ερμηνεία των νοημάτων συνδέεται με τον τρόπο πρόσληψης της αντιπαλότητας στην εκάστοτε συγκυρία. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το συγκρουσιακό χαρακτήρα της αέναης διαπραγματεύσεως των σχέσεων ανάμεσα στους οργανωμένους οπαδούς. Τα εμβλήματα, τα σύμβολα ή οι λεκτικοί κώδικες που αξιοποιούνται στα πανό συμμετέχουν στη διαχείριση αυτών των συγκρουσιακών πεδίων. Η προσπάθεια συμβολικής «εξουδετέρωσης» και απαξίωσης του αντίπαλου οδηγεί στην παραγωγή ενός λόγου για τον «άλλο» διαρκώς μεταβαλλόμενου νοηματικά, ώστε να ανταποκρίνεται στους ευμετάβλητους σκοπούς διαχείρισης της αντιπαλότητας (Fiske 1992: 153-154· Μπρομπερτζέ 2007: 87-88).

4. Περιπτώσεις εικονοποίησης νεκρών μελών των οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών: «οι άξιοι της τιμής»

Όπως προαναφέραμε, στο δημόσιο χώρο των κερκίδων και ειδικά των «πετάλων» δεσπόζουν τα αναρτημένα πανό με την απεικόνιση του προσώπου ή της φιγούρας του νεκρού μέλους μιας κοινότητας οπαδών. Πρόκειται για το σημείο του γηπέδου όπου κυριαρχεί η παρουσία των «οργανωμένων» του ενός ή του άλλου συνδέσμου ή των λεγόμενων Θυρών. Όπως επίσης έχει αναφερθεί, αυτή η διαδικασία είναι συνήθης στις περιπτώσεις που ο

6. Ενδεικτική φωτογραφία, https://onsports.bbend.net/media/com_news/story/2013/04/21/311208/main/548960320c137e8b7b4f5ac69baf8e60.jpg (Ανακτήθηκε 23/11/2021).

7. Βλέπε, σχετικό πανό για τα 90 χρόνια της ιστορίας του ΠΑΟΚ <https://www.youtube.com/watch?v=Qx520yXvhQA>

8. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της «μάχης της Αλαμάνας» μεταξύ οργανωμένων οπαδών του ΠΑΟΚ και του Ολυμπιακού. Για τη «μάχη της Αλαμάνας», βλέπε, Κυπριανός και Χουμεριανός (2009), σσ. 188-199. Ενδεικτική φωτογραφία [H... επέτειος της Αλαμάνας! – inpaok.com](https://inpaok.com/645382/i-epetios-tis-alamanas) <https://inpaok.com/645382/i-epetios-tis-alamanas> Ανακτήθηκε 14/11/2021)

νεκρός αποτελούσε εμβληματική προσωπικότητα για την κοινότητα και είχε καταγραφεί ως ένα από τα σημαντικά «ιστορικά» πρόσωπα στο πάνθεον των «κατορθωμάτων» της (Choumerianos and Tsoumas 2021: 100-106). Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτες και άλλες περιπτώσεις για τις οποίες η συγκεκριμένη πρακτική αποτελεί μέσο έκφρασης των μελών μιας συσσωμάτωσης οπαδών.

Στην παρούσα ενότητα πραγματευόμαστε τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέγονται οι νεκροί που θεωρούνται από τους τέως συντρόφους τους «άξιοι» να καταλάβουν «τιμητική» θέση στην κερκίδα των οργανωμένων/φανατικών οπαδών, μέσω των σχετικών αναρτήσεων των απεικονίσεών τους. Τα κριτήρια που αναφέρουμε στη συνέχεια είναι πιθανόν να μην είναι τα μόνα. Η επιλογή τους σχετίζεται, συνήθως, με μνημονικές διεργασίες που διαπερνούν από κοινού τις αντιλήψεις πολλών μελών των οπαδικών συλλογικοτήτων αλλά και με κώδικες αξιών με τους οποίους είναι εξοικειωμένα. Μέσα από τέτοιες μνημονικές και συμβολικές διεργασίες τα μέλη των οπαδικών κοινοτήτων διαμορφώνουν κοινές αναπαραστάσεις σχετικά με τη σημασία της παρουσίας και της δράσης του θανόντος συντρόφου τους όσο ακόμη ήταν στη ζωή. Βεβαίως, αυτές οι διεργασίες δεν είναι καθόλου ευθύγραμμες, ούτε τα αποτελέσματά τους παράγουν βεβαιότητες ως προς το νοηματικό τους περιεχόμενο. Μέσα από αυτήν την οπτική, θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη η διερεύνηση της δυναμικής των κοινωνικών μηχανισμών της μνήμης στο χώρο και το χρόνο των κοινωνικών υποκειμένων που αποτελούν τις κοινότητες οπαδών.

Η απεικόνιση του νεκρού οπαδού, καθώς υπενθυμίζει τη σημασία της δράσης του, συμπυκνώνει το νόημα οικείων αφηγήσεων που περιστρέφονται γύρω από «αληθινές» ιστορίες κατορθωμάτων ενός συνδέσμου ή μιας κερκίδας. Οι αναφορές στις δραστηριότητες του θανόντος δημιουργούν στους οπαδούς την κοινή αίσθηση της συνεισφοράς του στις πολιτικές συγκρότησης της συλλογικής τους ταυτότητας. Μπορεί να περιέχουν άπειρες μυθοπλασίες ή φανταστικά στοιχεία, αλλά είναι «αληθινές», επειδή εντάσσονται στο ιστορικό πάνθεον της κοινότητας όπως τα ίδια τα μέλη της το κατανοούν και το δημιουργούν (Κυπριανός και Χουμεριανός 2009: 188-199). Η ανάρτηση των σχετικών απεικονίσεων αποτελεί μέσο μεταφοράς και αναπαραγωγής της μνήμης και, τελικά, συνιστά μέρος μιας μνήμης, η οποία, μέσω της ανάκλησης καθοριστικών γεγονότων και της εγγραφής τους σε έναν οριοθετημένο χωροχρόνο, λειτουργεί ενοποιητικά ως προς τη δράση των μελών της συσσωμάτωσης. (Assmann 2021: 14,57). Από τη μια, το συγκεκριμένο οπτικό υλικό, αναρτημένο σε δεσπόζον σημείο της κερκίδας, συμβάλλει στην κατανόηση διαφορετικών πολιτικών της ταυτότητας με κοινό τρόπο. Κοντολογίς, αποτελεί μια συμβολική γλώσσα της οποίας η χρήση λειτουργεί ενοποιητικά. Συμβάλλει στην οριοθέτηση πιθανών εσωτερικών συγκρούσεων των μελών της συλλογικότητας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην υπονομεύεται η ενότητά τους αλλά και οι προβολές που τη συμβολίζουν («το καλό της ομάδας»). Από την

άλλη, η τιμή που αποδίδεται σε εμβληματικούς νεκρούς και η προβολή της, σε συμβολικό πάλι επίπεδο, προσφέρει σταθερά και μη αμφισβητήσιμα πλαίσια αναφοράς του κάθε οπαδικού αφηγήματος (Halbwachs 2013: 12). Για παράδειγμα, η εμφάνιση της φιγούρας ή του προσώπου του νεκρού σε κεντρικό σημείο της κερκίδας των φανατικών υπενθυμίζει ότι ο συγκεκριμένος χώρος αποτελεί το σκηνικό δράσης της κοινότητας, το πεδίο στο οποίο εξυφαίνονται σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της, αναγνωρίζονται από κοινού νοήματα και σύμβολα, αποκτούνται κοινές εμπειρίες κλπ (Tilley 1994). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι συγκεκριμένες αναρτήσεις νεκρών μελών εκφράζουν ένα τελετουργικό πένθος που «μιλά» για τη ζωή της κοινότητας, δρομολογεί πολιτικές της ταυτότητάς της και διατρανώνει τη συνέχειά της στον ιστορικό χρόνο: εκείνοι που «έφυγαν», εξακολουθούν να συμμετέχουν στην οικοδόμηση του μέλλοντός της, ακόμη και «ακυρώνοντας» τα τελεσίδικα αποτελέσματα του θανάτου (Connerton 1990: 43). Οι στρατηγικές διαχείρισης της μνήμης που εκπονούνται καθώς οι τέως σύντροφοι του νεκρού αφηγούνται τα «κατορθώματά» του μετουσιώνοντάς τα σε οπτικό υλικό, διευκολύνουν μια αέναη διαδικασία ανακάλυψης νέων πολιτικών της ταυτότητάς τους. Εξάλλου, η συν-δήλωση της άρνησης να λησμονηθούν τα θανόντα εμβληματικά πρόσωπα της κοινότητας, προβάλλεται από τους συμμετέχοντες ως στοιχείο υπεροχής της έναντι των αντίπαλων.

Ποια είναι όμως τα τιμώμενα πρόσωπα που απεικονίζονται στα εν λόγω πανό; Σε μια πρώτη κατηγορία προσώπων συγκαταλέγονται εμβληματικές προσωπικότητες που διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο στη σύσταση και τη διαδρομή μιας κοινότητας οπαδών (Σύνδεσμο, Θύρα κλπ). Ως τέτοιες προσωπικότητες λογίζονται ιδρυτικά μέλη ή πρόσωπα που επέδειξαν αξιοσημείωτη δράση από τις απαρχές λειτουργίας της κοινότητας και θεωρείται ότι συνεισέφεραν στην καθιέρωσή της στον κόσμο των «οργανωμένων». Ως εμβληματικά πρόσωπα λογίζονται, επίσης, εκείνα που πιθανώς συνέβαλαν στο να ηγεμονεύσει η κοινότητά τους στο πεδίο των ανταγωνισμών ανάμεσα σε συλλογικότητες του συγκεκριμένου χώρου. Η «ιδιότητα» του εμβληματικού προσώπου της κερκίδας που αποδίδουν στο θανόντα οι τέως σύντροφοί του, τον καθιστά μέρος της «ιστορίας» της συσσωμάτωσης αλλά και του ίδιου του συλλόγου – με την έννοια ότι η υπόστασή του συνδέει διαφορετικές γενιές υποστηρικτών του. Η συγκεκριμένη τελετουργική πρακτική συναντάται σε πολλές κοινότητες οπαδών παγκοσμίως και αποτελεί ένδειξη τιμής αλλά και αναγνώρισης της αφοσίωσης του νεκρού στο «δίκαιο» της ομάδας.⁹ Σε αυτές τις

9. Αποφή μας είναι ότι ο όρος «δίκαιο της ομάδας» μπορεί να εξηγήσει και να χωρέσει δομικά χαρακτηριστικά που επηρεάζουν αποφασιστικά τις διαδικασίες διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων, όπως η πίστη, η αίσθηση του ότι ανήκει κάποιος κάπου και κυρίως ότι αξίζει να ανήκει σε μια συσσωμάτωση, η εκδήλωση διάθεσης για υπεράσπισή της. Η υπεράσπιση της ομάδας είναι μια έννοια κενή αν δεν εμπλουτιστεί με επεξηγητικά σχήματα («δίκαιο»), ακόμη κι αν αυτά ανήκουν στη σφαίρα των ιδεοληψιών ή νοερών κατασκευών. Τέτοιου τύπου σχήματα είναι απαραίτητα για να προβάλλουν και να κωδικοποιήσουν άλλα αφηρημένα νοητικά σχήματα

περιπτώσεις, η απεικόνιση του νεκρού περιλαμβάνει το πρόσωπο ή τη φιγούρα του να δεσπόζουν, ενώ, σε δεύτερο φόντο, τον περιβάλλει συνήθως το έμβλημα του συλλόγου ή τονίζονται τα χρώματά του.¹⁰ Σε κάποιες περιπτώσεις, ο τεθνεώς απεικονίζεται στον χώρο της κερκίδας όπου έδρασε.¹¹

Σε μια άλλη κατηγορία «τιμώμενων» προσώπων συγκαταλέγονται οπαδοί που σκοτώθηκαν σε τροχαία δυστυχήματα κατά τη διάρκεια μετακίνησής τους για να υποστηρίξουν την ομάδα τους σε εκτός έδρας αγώνες (είτε σε περίπτωση ομαδικής μετακίνησης με εκδρομικά λεωφορεία είτε με ιδιωτικά αυτοκίνητα). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και μέλη κοινοτήτων οπαδών αλλά και μη οργανωμένοι, αναγνωρίσιμοι όμως στους θαμώνες των «πετάλων», επειδή έχασαν τη ζωή τους σε δυστύχημα κατά τη διάρκεια μιας αναμέτρησης ή μετά την περάτωσή της. Σε αυτή την περίπτωση, τα πρόσωπά τους απεικονίζονται όλα μαζί σε ένα πανό ή ξεχωριστά, ενώ οι τιμές που τους αποδίδονται δεν περιορίζονται στη δημιουργία του συγκεκριμένου οπτικού υλικού και στην ανάρτησή του εντός του γηπέδου. Εκφράζονται και με την ανέγερση μνημείων με τη συνδρομή των διοικήσεων ή των τοπικών αρχών της γενέθλιας πόλης των σωματείων που υποστήριζαν τα θύματα. Ως επί το πλείστον, τέτοια μνημεία κατασκευάζονται είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους μέσα ή έξω από το γήπεδο (όπου συνήθως πραγματοποιούνται εκδηλώσεις κατά την επέτειο του θανάτου των οπαδών), είτε στον τόπο του δυστυχήματος. Το περιεχόμενο των εκπεμπόμενων μηνυμάτων αναφορικά με το θάνατο των οπαδών επικεντρώνεται στην προβολή της «θυσίας» τους για την ομάδα. Η «θυσία» γίνεται αντιληπτή ως παρακαταθήκη για τα ζώντα μέλη της κοινότητας. Για τον λόγο αυτό, συνήθως, εκτός από τη μνημόνευση των ονομάτων και των ηλικιών των νεκρών, επιγράφονται και φράσεις που καταδεικνύουν την ανεξίτηλη σχέση όσων «έφυγαν» με τα ζώντα μέλη. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των νεκρών οπαδών του ΠΑΟΚ που σκοτώθηκαν στα Τέμπη τον Οκτώβριο του 1999. Στο σχετικό μνημείο, που κατασκευάστηκε στο χώρο του δυστυχήματος, εμφανίζεται η φράση: «Η αγάπη τους για τον ΠΑΟΚ τους έφερε εδώ, τους άφησε εδώ και συνέχισε παρὰ

όπως «η ιστορία της ομάδας», «η δόξα της ομάδας», «ο θρύλος της ομάδας» κλπ, τα οποία αποτελούν συστατικά στοιχεία για τη συγκρότηση ταυτότητων. Είναι αναγκαία ακόμη, για να οργανώνεται διαρκώς το πεδίο ανάπτυξης των αντιπαλοτήτων και δράσης των οργανωμένων οπαδών.

10. Βλέπε, την απεικόνιση του Π. Α., ιδρυτικού μέλους του Συνδέσμου Πινέζες που δημιουργήθηκε στον Πειραιά από οπαδούς του Εθνικού Πειραιά, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980. <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/691254594247546/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 21/1/2022, 12:23).

11. Βλέπε, ενδεικτική φωτογραφία με αναρτημένο πανό που απεικονίζει δύο θανόντες οπαδούς από την οπαδική συλλογικότητα Ιερολοχίτες. Στα σχόλια που συνοδεύουν την απεικόνιση αναφέρεται το μήνυμα του Συνδέσμου για τα τεθνεόντα μέλη τους: "Αδέρφια ζωντανοί για πάντα Αρειανοί!" <https://www.pressaris.gr/%cf%84%ce%b1-%cf%80%ce%b1%ce%bd%cf%8c-> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 10:47).

πέρα».¹² Σε ανάλογα πανό των οργανωμένων οπαδών της ίδιας ομάδας, αφιερωμένων στους νεκρούς του παραπάνω περιστατικού, αναγράφεται η φράση: «Αθάνατοι Αδέλφια ζείτε εσείς μας οδηγείτε».¹³

Εξίσου ενδεικτική είναι και η μνημόνευση των θυμάτων της Θύρας 7 του Ολυμπιακού Πειραιά στο δυστύχημα που συνέβη κατά την έξοδό τους από τη συγκεκριμένη θύρα, στο παλαιό στάδιο «Καραϊσκάκη», το 1981. Και σε αυτή την περίπτωση επιγράφονται φράσεις που τονίζουν τη διαρκή και ανθεκτική στο χρόνο σχέση ανάμεσα στους «ολυμπιακούς» που χάθηκαν το 1981 και τα σημερινά μέλη της συλλογικότητας των οπαδών της Θύρας 7. Χαρακτηριστική είναι η φράση που συνήθως συνοδεύει την απεικόνιση των θανόντων προσώπων: «Δεν φύγατε ποτέ από κοντά μας».¹⁴

Μια άλλη έκφανση της απόδοσης τιμής προς τον νεκρό οπαδό είναι και εκείνη που σχετίζεται με την απώλεια της ζωής του κατά τη διάρκεια επεισοδίων. Μάλιστα, σε αυτή την περίπτωση, ο «τιμώμενος» μπορεί να γίνει γνωστός στο ευρύτερο κοινό των οργανωμένων μετά τον θάνατό του, αφού, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο επήλθε καταλαμβάνει εξέχουσα θέση στο πάνθεον της ιστορίας των «κατορθωμάτων» της κοινότητας.¹⁵ Για παράδειγμα, ο Μ.Φ. σκοτώθηκε από αντίπαλους οπαδούς κατά τη διάρκεια συμπλοκής ανάμεσα σε «ολυμπιακούς» και «παναθηναϊκούς» στην οδό Λαυρίου, τον Μάρτιο του 2007. Αρκετά χρόνια αργότερα, σχετικά πανό, τα οποία υπογράφονται ως «Θύρα 13», μνημονεύουν την «αυταπάρνηση» του θανόντος, η οποία, σύμφωνα με τους κατασκευαστές τους, ταυτίζεται με το «μαχητικό» στοιχείο που διακρίνει την κοινότητά τους. Χαρακτηριστική είναι η φράση σε πανό που αναρτήθηκε πρόσφατα με στόχο τη μνημόνευση του γεγονότος: «Μαχητές σαν εσένα έκαναν τη Θύρα 13 να βασιλεύει».¹⁶

Μια άλλη κατηγορία τιμώμενων νεκρών οπαδών αφορά προσωπικότητες του χώρου αναγνωρίσιμες και αποδεκτές, όχι μόνο για την έντονη και διαρκή υποστήριξη ενός σωματείου ή την ίδρυση κάποιου συνδέσμου φιλάθλων, αλλά και εξαιτίας της εμπλοκής

12. <https://www.paokmania.gr/basket/diafora/53190-i-agapi-tous-gia-ton-paok-tous-efere-edo-tous-afise-edo-kai-synexise-parapera?tmpl=component&print=1> (Ανακτήθηκε 24/02/2023, 11:32).

13. https://www.sdna.gr/podosfairo/883735_pano-tis-toympas-gia-ta-exi-aetopoyla-athanatoi-pics (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 11:42) Βλέπε σχετικό βίντεο https://www.youtube.com/watch?v=DVCUIXq0oQ&ab_channel=%CE%95%CE%BB%CE%AD%CE

14. <https://filathlos.gr/podosfairo-super-league-1-olympiakos/605847-ta-pano-ton-organomenon-opadon-toy-olympiakoy-gia-ta> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 12:43)

15. Για μια ενδεικτική προβολή του γεγονότος από τον τύπο, βλέπε, <https://www.contra.gr/longreads/michalis-filopoylos-o-thanatos-itan-synepis-sto-rantevoy.7310758.html> (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:51).

16. Μια τέτοια ανάρτηση εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του αγώνα Παναθηναϊκού – ΠΑΣ Γιάννινα, στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, στις 19/12/2021. Το ίδιο πανό αναρτάται σε διάφορες ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις του ΠΑΟ και υπογράφεται ως Θύρα 13. Βλέπε σχετικά Εικόνα 7 https://www.sdna.gr/podosfairo/913297_pano-gia-ta-dikaiomata-tis-leoforoy-apo-ti-thyra-13-pic (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:12).

τους σε ευρύτερες κοινωνικές δράσεις μη σχετικές με τον αθλητισμό. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση οπαδών, «ξακουστών» για τη δραστηριοποίησή τους στον χώρο πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν σε εγχειρήματα διεύρυνσης των δράσεων και κινητοποιήσεων των οργανωμένων οπαδών σε πεδία πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η γενικότερη συμβολή τους στην ανάπτυξη της κοινοτικής ταυτότητας με στοιχεία που δεν αντλούνται μονομερώς από το αθλητικό πεδίο κρίνεται σημαντική και επαρκής για τη μνημόνευσή τους στην κερχίδα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του οπαδού του Εθνικού Πειραιά, Κ.Κ., ο οποίος υπήρξε ιδρυτικό μέλος του συνδέσμου «Πινέζες» (Κοταρίδης 2005: 145-150· Χουμεριανός 2015: 305-306). Ο Κ.Κ. σκοτώθηκε από κτυπήματα κάποιων οπαδών του Ηροδότου Ηρακλείου Κρήτης (Σεπτέμβριος 2014), στο γήπεδο του τελευταίου, στην προσπάθειά του, όπως υποστηρίζουν οι παρευρισκόμενοι σύντροφοί του, να αποτρέψει επίθεση αντίπαλων οπαδών και να τους προστατεύσει. Σε μια μερίδα δημοσιευμάτων του τύπου, το επεισόδιο αποδόθηκε και σε πολιτικά κίνητρα, αφού ο εν λόγω οπαδός δεν ήταν αρεστός στους υπαίτιους του επεισοδίου για τις πολιτικές του επιλογές και την κοινωνική του δράση.¹⁷ Η στάση του αξιολογήθηκε από τους συντρόφους του ως προσφορά προς τους ίδιους και συνδέθηκε με την ενεργή του δράση σε ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα (ξеноφοβία, εργατικά δικαιώματα, διαφορετικότητα κλπ).¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και η στάση των οπαδών της Θύρας 13 του Παναθηναϊκού στα Χανιά, οι οποίοι ανήρτησαν πανό προς τιμή θανόντος οπαδού της ομάδας τους (2015), γνωστού για την ευρύτερη κοινωνική του δράση.¹⁹

Με αφορμή τη φυσική απώλεια των συντρόφων τους και την επακόλουθη απόπειρα διαχείρισης του θανάτου τους, τα μέλη κοινοτήτων οπαδών ανασυνθέτουν την εικόνα των θανόντων ενδύοντάς την με τις αξίες που συμμερίζονται. Σύμφωνα με αυτές τις αξίες, η ζωή των εκλιπόντων εμφανίζεται να ήταν αφιερωμένη στην τακτοποίηση του «χρέους» προς την ομάδα και τη συλλογικότητα των οργανωμένων στην οποία ήταν ενταγμένοι. Η

17. <https://left.gr/kostas-katsoylis> (Ανακτήθηκε, 23/1/2022, 13:11).

18. <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/2144123165627341/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 23/1/2022, 12:47). <https://www.facebook.com/pinezes/photos/a.691254640914208/2951536998219283/?type=3&theater> (Ανακτήθηκε 23/1/2022, 12:47). Ενδεικτικό είναι ένα από τα πολλά σχόλια σε ιστοσελίδα οπαδών του Εθνικού σχετικά με το περιστατικό: «Σαν σήμερα, κάποιοι άνανδροι πήραν από κοντά μας τον Κ. Τον Κ. μας, που μπήκε μπροστά για να προστατεύσει τα γυναικόπαιδα, άλλωστε έτσι ήταν πάντα ο Κ., δίπλα στους αδύναμους. Ένα σύμβολο για τον σύνδεσμο μας από την δεκαετία του 80, που μας άφησε νωρίς και άφησε μια μεγάλη παρακαταθήκη σε όλους εμάς». Από ανακοίνωση συνδέσμου Πινέζες, <https://www.to10.gr/podosfero/380994/o-kostas-edo-ke-4-chronia-tragoudai-ston-ourano-gia-ton-agapimeno-tou-ethniko/> (Ανακτήθηκε 14/09/2022, 12:49).

19. Στο σχετικό πανό είναι η ενδεικτική η φράση (η οποία δε συνοδεύεται από το πρόσωπο ή τη φιγούρα του νεκρού), «Γ. Μ. σε ευχαριστούμε που μας έκανες πιο ρομαντικούς. Χανιά Θύρα 13». <https://www.zarpanews.gr/%ce%b3%ce%b9%cf%8e%cf%81%ce%b3%ce%bf-%ce%bc%ce%b1%ce%bd%ce%bf%cf%85%cf%83%ce%ad%ce%bb%ce%b7-%cf%83%ce%b5-> (Ανακτήθηκε, 6/8/2022, 11:45).

αξία της «προσφοράς» ή της «θυσίας» για το σύλλογο, για το «δίκαιο της ομάδας» και την κοινότητα των συντρόφων τους σχετικοποιεί την τραγικότητα της απώλειας, αναχαιτίζει την προοπτική θέασης του θανάτου στο πλαίσιο της ατομικότητας και τη μετατοπίζει σε πλαίσιο συλλογικό, όπου τα μέλη της κοινότητας μπορούν να τη διαχειριστούν από κοινού. Αυτή η θέαση επιτρέπει στους οπαδούς να διαπραγματευτούν τη φυσική απώλεια του τέως συντρόφου τους αποδίδοντας αναγνωρίσιμες από τους ίδιους σημασίες στο θάνατό του, ακολουθώντας κοινούς και οικείους τρόπους κατανόησής του. Η απώλεια αποστασιοποιείται από το δυσάρεστο γεγονός, αφού ο νεκρός, μέσα από την «προσφορά» ή τη «θυσία» του, δηλώνει παρόν. Αυτή η δήλωση συμβολοποιείται με την εικονοποίηση του νεκρού οπαδού και την ανάρτηση της εικόνας του σε ένα από τα πιο κεντρικά σημεία της εξέδρας των «οργανωμένων». Ο θάνατός του νοηματοδοτεί και σφυρηλατεί τις μεταξύ τους σχέσεις ενεργοποιώντας ή ανανεώνοντας διεργασίες συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας (Hubert and Mauss 1964· Webb 2005).

Αξίες όπως εκείνες της «θυσίας», της «προσφοράς» και του «ηρωισμού» εγγράφονται σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό σύμπαν, στοιχεία του οποίου συμμερίζεται μεγάλο μέρος των οπαδικών πληθυσμών. Κατά συνέπεια, η αποδοχή τους υπερβαίνει τα στενά όρια υποστήριξης ενός συλλόγου, με αποτέλεσμα, σε κάποιες περιπτώσεις, να τιμώνται και νεκροί οπαδοί που ανήκαν σε αντίπαλες κοινότητες και συλλόγους. Οι αναφορές προς αυτούς είναι, συνήθως, αποχαιρετισμοί μέσω των οποίων αναγνωρίζονται ως «άξιοι» αντίπαλοι και, κατά συνέπεια, «άξιοι» τιμής ή έστω μιας απλής αποχαιρετιστήριας αναφοράς.²⁰ Συνήθως τέτοια πανό επιγράφονται με φράσεις που δηλώνουν την υπέρβαση των οπαδικών ταυτίσεων, καθώς αναφέρονται στο «ταξίδι» του θανόντος προς τον «άλλο κόσμο» ή την παρουσία του στον «παράδεισο».

5. Αντί επιλόγου

Οι σύνδεσμοι οπαδών είναι διακριτοί και ιδιαίτεροι κοινωνικοί χώροι, οι οποίοι, ωστόσο, δεν εντάσσονται σε κάποιον απομονωμένο πολιτισμικό περίγυρο, ούτε είναι αποκομμένοι από την ευρύτερη κοινωνική ζωή. Μέσα από αυτήν την οπτική, η διερεύνηση της διαδικασίας απόδοσης νοήματος σε τελετουργικές πρακτικές με έντονους συμβολισμούς και της διαμόρφωσης των κωδίκων ερμηνείας τους θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τους τρόπους με τους οποίους τα μέλη των κοινοτήτων, ως «ενεργοί αναγνώστες», προσλαμβάνουν τη

20. Στην Κύπρο, οι οργανωμένοι οπαδοί του ΑΠΟΕΛ, στο «αιώνιο» ντέρμπι με την Ομόνοια ύψωσαν πανό αποχαιρετώντας σημαντικό μέλος της αντίπαλης κοινότητας οπαδών, Π. Χ., που έχασε τη ζωή του σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα. <https://gipedo.politis.com.cy/pano-gia-ton-panagioti-kai-oi-apoelistes/> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 10:03). Για παρόμοιες περιπτώσεις, βλέπε, <https://protathlima.cyprustimes.com/podosfairo/to-pano-toy-pattichi-gia-ton-opado-tis-anorthosis-pic-2/> (Ανακτήθηκε 27/10/2021, 21:34)

σημασία αυτών των πρακτικών και προσπαθούν να αποκωδικοποιήσουν το εννοιολογικό περιεχόμενό τους. Η αποκωδικοποίηση συναρτάται με τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους. Χρήζει έτσι ιδιαίτερης σημασίας η κατανόηση των προσλαμβανουσών μέσω των οποίων επιχειρείται από τους εμπλεκόμενους η απόδοση νοημάτων στις εν λόγω τελετουργικές πρακτικές. Εξίσου κρίσιμη είναι και η κατανόηση του πολιτισμικού «σύμπαντος» από το οποίο αντλούνται οι κώδικες που καθιστούν αναγνωρίσιμα αυτά τα νοήματα, τόσο από τους παραγωγούς τους, δηλαδή τα μέλη των κοινοτήτων, όσο και από τους αποδέκτες τους, δηλαδή αντίπαλες συσσωματώσεις οπαδών, τους «μη μαχητικούς» υποστηρικτές της ίδιας ομάδας, τα ΜΜΕ κλπ.

Σε ποιο όμως νοηματικό/συμβολικό πλαίσιο εγγράφεται η τελετουργική πρακτική της εικονοποίησης νεκρών μελών μιας οργανωμένης συλλογικότητας οπαδών; Η διαδικασία εικονοποίησης αποτελεί ένα είδος συμβολικής γλώσσας, η οποία κατορθώνει να μορφοποιήσει την υπέρβαση της απώλειας του νεκρού επιτρέποντας την ανάπτυξη συμβολικών αναπαραστάσεων για τη μεταθανάτια «συμμετοχή» του στα πράγματα της κοινότητας (Βελμάνς 2006: 10-11· Βατζλάβικ 1986: 82-96). Αυτού του τύπου οι εικονοποιήσεις επιγράφονται συνήθως με σύντομες, λιτές φράσεις, όσον αφορά το νόημά τους, οι οποίες είναι δηλωτικές της αδιαπραγμάτευτης «παρουσίας» του εκλιπόντος στην καθημερινότητα των τέως συντρόφων του: «ΕΙΣΑΙ ΕΔΩ», «ΔΕΝ ΕΦΥΓΕΣ ΠΟΤΕ», «ΖΕΙΣ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΠΑΟΚΤΖΗΣ Η ΑΕΚΤΖΗΣ ΚΛΠ», «ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΜΑΖΙ ΜΑΣ», «ΑΔΕΡΦΙΑ ΖΩΝΤΑΝΟΙ ΓΙΑ ΠΑΝΤΑ ΑΡΕΙΑΝΟΙ», «ΑΘΑΝΑΤΟΙ».²¹

Ο τρόπος με τον οποίο φιλοτεχνείται το πορτραίτο του θανόντος συνήθως αποκλείει την αποτύπωση του χώρου (σε ορισμένες περιπτώσεις) και του χρόνου. Στον αντίποδα, η φιγούρα του εμβληματικού οπαδού πλαισιώνεται από σχήματα, φράσεις, εμβλήματα ή απλά τα χρώματα του συλλόγου, που δεν είναι παρά αποτυπώματα δηλωτικά όψεων της ταυτότητας των δημιουργών τους, χωρίς παραφράσεις και ανασηματοδοτήσεις των μηνυμάτων που θέλουν να εκπέμψουν.²² Το περιεχόμενό τους το αντιλαμβάνονται οι ίδιοι και όσοι κατανοούν νοηματικούς και σημασιολογικούς κώδικες του κόσμου τους. Το εικονοποιημένο πρόσωπο του θανόντος, η ανάρτησή του σε σημαντικά σημεία της κερκίδας των «οργανωμένων» οπαδών, όπως και η τοποθέτηση φωτογραφιών του σε κεντρικά σημεία των συνδέσμων τους, μπορούν κάλλιστα να προσεγγιστούν ως πρακτικές που εγγράφονται σε ένα ευρύ σημασιολογικό πλαίσιο.²³ Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, αποτελούν ένα

21. <https://www.facebook.com/Ierolohites1970/posts/3936267236444374> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:13).

22. <https://m.facebook.com/pinezes/photos/a.146444062061938/553014744738199/?type=3&source=54> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:25).

23. Ενδεικτική φωτογραφία όπου εμφανίζεται η τοποθέτηση κάδρων με τα πρόσωπα δυο θανόντων ιδρυτικών μελών του Συνδέσμου Πινέζες του Εθνικού Πειραιά. Πρόκειται για ένα χώρο στο Σύνδεσμο της Καστέλας όπου

είδος λογότυπου (Βελμάνς 2006: 26, 28).

Οι μύθοι και οι πραγματικότητες που συνοδεύουν το λόγο για το νεκρό μέλος της κοινότητας διευκολύνουν την εγγραφή της μνήμης του στο «ιστορικό πάνθεον» από το οποίο οι τέως σύντροφοί του εμπνέονται τις αφηγήσεις τους. Επιβεβαιώνουν επίσης τη φαντασιακή ανάθεση στο νεκρό ενός ρόλου, ο οποίος συνέχει τον ιστορικό χρόνο συνδέοντας τα νεκρά μέλη της κοινότητας με τα ζώντα. Έτσι, μέσω του εγχειρήματος εννοιολόγησης του χαμού του συντρόφου τους, τα μέλη της κοινότητας επιχειρούν να κατανοήσουν και να οριοθετήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις, το ρόλο τους στην κοινότητα, στην «ιστορία» της κλπ. Η ανάρτηση αυτών των απεικονίσεων συνιστά και μια πρακτική που ενισχύει τη λατρευτική σχέση με την ομάδα, στο βαθμό που συμβολοποιεί την υπερβατική και άχρονη (πέραν της ανθρώπινης ζωής) μορφή της. Στη θεολογική παράδοση τονίζεται ο μεσολαβητικός ρόλος της εικόνας ανάμεσα στο θεϊκό κόσμο και τις αισθήσεις μας. Ένα εικόνισμα δεν αποτελεί αντιγραφή ή εικονογράφηση της χριστιανικής πραγματικότητας. Συνιστά περισσότερο μια ερμηνεία της και μια απόδοση των αφωνιών της (Βελμάνς 2006: 32· Passarelli 2002: 35). Στην περίπτωση του νεκρού ή των νεκρών προσώπων, η απεικόνισή τους στηρίζεται σε μια τεχνογνωσία το αποτέλεσμα της οποίας υπενθυμίζει στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας τη σημασία της αφοσίωσής τους στο σωματείο όπως και της παρουσίας τους στις δράσεις της συλλογικότητας. Η φιγούρα τους εικονογραφείται πάντα με τρόπο οικείο για τους συντρόφους τους, οι οποίοι ανακαλούν στις μνήμες τους όχι τη «συμβατική» ζωή τους αλλά τη ζωή τους στον χώρο αναφοράς τους.²⁴ Έτσι, οι απεικονίσεις υπενθυμίζουν τη δράση του πρώην μέλους της κοινότητας, αφού επιλέγονται φωτογραφίες του με τα εμβλήματα του συλλόγου ή στην κερκίδα των φανατικών. Οι μορφές τέτοιων απεικονίσεων διατηρούν συμβολικά το νεκρό εντός του ιστορικού πλαισίου της κοινότητας οπαδών. Ακόμη, η ανάρτηση του εικονοποιημένου πανό δηλώνει στους αντίπαλους οπαδούς την υπεροχή της κοινότητας όσον αφορά την ανταπόκριση των μελών της σε αξίες («αφοσίωση», «θυσία») αναγνωρίσιμες και από αυτούς. Η επίδειξη της υπεροχής επιδιώκει τη δική τους (των αντίπαλων) συμβολική αποδυνάμωση.

Πώς όμως τέτοιες τελετουργικές πρακτικές οδηγούν στην παραγωγή και αναπαραγωγή ταυτοποιητικών στοιχείων, τα οποία με τη σειρά τους συμβάλλουν στη συνοχή της οπαδικής κοινότητας; Οι λεκτικοί κώδικες δεν ενέχουν ακριβείς σημασίες, ενώ δηλωτικές ή σιωπηρές παραδοχές, από τη μια στηρίζουν ως «αυτονόητες» σημαντικές λειτουργίες της κοινότητας, από την άλλη εντάσσουν σε πλαίσιο κοινών αντιλήψεων και γνώσεων

φυλάσσονται οπαδικά «κειμήλια» αλλά και «κειμήλια» ποδοσφαιριστών που διακρίθηκαν αγωνιζόμενοι στην ομάδα του Πειραιά σε παλαιότερες περιόδους. <https://www.bing.com/images/blob?bcid=qPjLXcZERkkFAA> (Ανακτήθηκε 24/02/2023, 13:01).

24. <https://www.paoknews.gr/2020/06/07/papia-zeis/> (Ανακτήθηκε 26/09/2022, 12:25).

ετερόκλητα νοήματα και σημασίες (Τσούμας και Χουμεριανός 2020: 305-306).²⁵ Έτσι, στους «αποχαιρετιστήριους» λόγους, που αναρτώνται συνήθως σε διαδικτυακούς ιστότοπους οργανωμένων κοινοτήτων οπαδών και απευθύνονται σε νεκρά μέλη τους, συχνά αναπαρίσταται ως αυτονόητη η «συνάντησή» τους με άλλους νεκρούς οπαδούς της ομάδας, με τους οποίους μάλιστα αποτελούν την «κερκίδα του ουρανού». Αυτός ο λόγος, παρά την ελλιπή νοηματική του πληρότητα, στηρίζει μια αναπαραστατική διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας οι «αποδημήσαντες» συναντιούνται «εκεί ψηλά» και μετέχουν στα πράγματα της ομάδας τους.²⁶ Η αντίληψη αυτή εκφράζεται άλλοτε με τη χρήση λεκτικών κωδίκων και άλλοτε με τη χρήση πραξεακών κωδίκων (πχ σταυροκόπημα μπροστά σε ένα πανό που απεικονίζει νεκρό οπαδό). Η αναπαράσταση των νεκρών στην «κερκίδα του ουρανού» τους ενώνει με τους ζώντες οπαδούς της ομάδας, συντελεί στη προβολή της συνέχειας της κοινότητας και διευκολύνει την οργάνωση μιας αφηγηματικής εκδοχής της ιστορίας της. Ένα συμβολικό μέρος αυτής της αφήγησης, λιτό, μη αποδεχόμενο παραφράσεις (παρά τη νοηματική ρευστότητά του περιεχομένου του), είναι η ανάρτηση των πανό με την απεικόνιση του νεκρού και τις φράσεις που τη συνοδεύουν. Η συγκεκριμένη πρακτική, όχι σπάνια, εξελίσσεται σε μια «επινοημένη παράδοση» ανθεκτική στο χρόνο που συμβάλλει τόσο στην ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στα μέλη της συλλογικότητας οπαδών όσο και στη συνοχή της κοινότητας (Hobsbawm 1983: 288-291).

25. Βλέπε, σχετικά, με την αντίστοιχη λειτουργία της ρητορικής που αναπτύσσεται στα έντυπα που εκδίδουν οργανωμένες συλλογικότητες οπαδών ποδοσφαίρου στην Ελλάδα.

26. Ενδεικτικά αναφέρουμε αντίστοιχες μορφές λόγου που αναρτήθηκαν σε φόρουμ οπαδών του Εθνικού Πειραιά με αφορμή το θάνατο οργανωμένου οπαδού (Απρίλιος 2012): «νομίζω πως η κερκίδα μας εκεί ψηλά είναι πολύ μεγαλύτερη πλέον...», «νομίζω πως η κερκίδα μας εκεί ψηλά είναι πολύ μεγαλύτερη πλέον» <http://www.gate14.gr/forum/viewtopic.php?f=3&t=2169&hilit=%CE%A3%CE%AC%CE%BA%CE%> Ανακτήθηκε 30/6/2020. «Ο.Σ. τώρα φτιάχνει σύνδεσμο στον παράδεισο!!!! ΜΙΑ ΖΩΗ ΕΘΝΙΚΟΣ!», <http://www.gate14.gr/forum/viewtopic.php?f=3&t=2169&hilit=%CE%A3%CE%AC%CE%BA%CE%> (Ανακτήθηκε 30/6/2020, 14:20).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Assmann, J. (2024). *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βατζλάβικ, Π. (1986). *Η γλώσσα της αλλαγής. Στοιχεία θεραπευτικής Επικοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Βελμάνς, Τ. (2006). *Η συναρπαστική ιστορία των εικόνων*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Βοριάς, Στ. (2013). *Κερκίδες σε κρίση: Η αντανάκλαση της οικονομικής και πολιτικής κρίσης στις Κερκίδες των ελληνικών γηπέδων (2010-2012)*. Θεσσαλονίκη: Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Μ.Π.Σ.: Πολιτική Ανάλυση, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Γεωργούλας, Σ. (2010). *Η κοινωνία του ελεύθερου χρόνου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ελίας, Ν. και Ντάνινγκ, Ε. (2010). *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*. Επιστημονική επιμέλεια: Π. Κυπριανός. Αθήνα: Κατάρτι.
- Δρένος, Γ. (2013). «Και ΠΑΟΚ να μην υπήρχε/πάλι ΠΑΟΚ θα 'μουνα». Συνθηματικός λόγος και οπαδική ταυτότητα. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 291-313). Αθήνα: Πλέθρον.
- Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Fiske, J. (1992). *Εισαγωγή στην επικοινωνία*. Αθήνα: Επικοινωνία και Κουλτούρα.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2018). Νεολαία, συλλογική μνήμη και οπαδισμός στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στο Κ. Κατσάπης (επιμ.), *Οι Απειθαρχοί: Κείμενα για την Ιστορία της Νεανικής Αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο* (σελ. 39-72). Αθήνα: Οκτώ.
- Κόκκινος, Γ. (2010). Η Δυναμική της Μνήμης και της Λήθης στη Δημόσια Σφαίρα και οι Νόμοι για τη Μνήμη στη Γαλλία. Στο Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου, Β. Αγτζίδης (επιμ.), *Το Τραύμα και οι Πολιτικές της Μνήμης, Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Κοταρίδης, Ν. (επιμ.) (2005). *Φίλαθλοι και βίαια επεισόδια στις ποδοσφαιρικές συναντήσεις (1974-2003)*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο – ΟΠΑΠ.
- Κοταρίδης, Ν. και Σιδέρης, Ν. (2013). Το παιχνίδι και ο φανατισμός της κερκίδας. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 143-160). Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπρομπερζέ, Κ. (2007). *Ποδόσφαιρο. Σύμβολα, αξίες, φίλαθλοι*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυπριανός, Π. και Χουμεριανός, Μ. (2009). *Ανατομία των ποδοσφαιρικών παθών*. Αθήνα: Διόνικος.
- Παπαγεωργίου, Δ. και Μαυροφίδης, Θ. (2015). Σύγχρονο ποδόσφαιρο και οργανωμένες ομάδες οπαδών: Επικοινωνιακά συστήματα και εκδοχές της βίας. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 339-364). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος.
- Τσιμπογιάννη, Μ. (2013). Ταυτότητα και αντιπαλότητα στους οπαδούς του Ολυμπιακού. Γκράφιτι

- και τραγούδια. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ν. Κοταρίδης (επιμ.) *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας* (σελ. 273-290). Αθήνα: Πλέθρον.
- Τσούμας, Θ. και Χουμεριανός, Μ. (2017). *Επαγγελματισμός και συνδικαλισμός στο ποδόσφαιρο (1975-1982)*. Πάτρα: Orportuna.
- Τσούμας, Θ. και Χουμεριανός, Μ. (2020). Μέσα επικοινωνίας και οργανωμένες συλλογικότητες: τα έντυπα των συνδέσμων των οργανωμένων οπαδών ποδοσφαίρου (1980-2004). Στο Ν. Τσιγγίλης και Δ. Μαστρογιαννάκης (επιμ.) *Αθλητισμός και Μέσα Επικοινωνίας. Ρητορική, Ταυτότητες και Αναπαραστάσεις* (σελ. 291-312). Θεσσαλονίκη: Ζυγός.
- Χουμεριανός, Μ. (2015). Τοπικότητα και «φίλαθλες» ταυτότητες: Οι οπαδοί του Εθνικού Πειραιώς. Στο Γ. Ζαϊμάκης και Ε. Φουρναράκη (επιμ.) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα: κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (σελ. 293-320). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Armstrong, G. (1999). *Football Cultures and Identities*. Basingstoke: Macmillan.
- Berliner, D. (2005). The Abuses of Memory. Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* 78 (1): 197-211.
- Choumerianos, M. and Kiprianos, P. (2020). Constructing identities in football. Berlin: Lampert Academic.
- Choumerianos, M. and Tsoumas, Th. (2021). Fandom fanzine as a sui generis expression of fandom culture: the “Efimeridaki” of the A.E.K. F.C Original 21 fan club (1986-1996). *European Studies in Sports History, Official Journal of the European Committee for Sports History (CESH)*, Presses Universitaires de Rouen et du Havre 13.
- Connerton, P. (1990). *How societies remember*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M., 1977, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, μτφρ. D. Bouchard, S. Simon, επιμ. D. Bouchard. *Ίθρακα*: Cornell University Press.
- Giulianotti, R. (2002). Supporters, Followers, Fans, and Flaneurs: A Taxonomy of Spectator Identities in Football. *Journal of Sport & Social Issues* 26 (1): 25-46.
- Giulianotti, R. (2005). Sport Spectators and the Social Consequences of Commodification: Critical Perspectives from Scottish Football. *Journal of Sport & Social Issues*, 29 (4): 386-410.
- Harper, D. (2000). The image in sociology: histories and issues. *Journal des Anthropologues* 80-81: 143-160.
- Hobsbawm, Eric (1983). Mass Producing Traditions: Europe. In E. Hobsbawm and T. Ranger *The Invention of Tradition* (pp. 288-291). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hubert, H. and Mauss, M. (1964). *Sacrifice: Its nature and function*. London: The University of Chicago Press.
- Huyssen, A. (1995), *Twilight memories: marking time in a culture of amnesia*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Macdonald, N. (2001). *The graffiti subculture. Youth, masculinity and identity in London and New York*, London: Palgrave Macmillan.
- Passarelli, G. (2002). L’ iconoclasme. Histoire et theologie. Στο, T. Velmans (eds), *Le grand livre des icons*, 121 (p. 35). Paris: Hazan.

- Spaaij, R. (2008). Men like us, boys like them: violence, masculinity, and collective identity in football hooliganism. *Journal of Sport and Social Issues*, 32 (4): 369-392.
- Stride, Chr. and Ffion Th., Chamorro, A. M. (2019). Commemorating tragic heroes: statuary of soccer players who died mid career. *Soccer and Society*, 20 (3): 431-453.
- Tilley, C., 1994. *A Phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg.
- Webb, E. (2005). René Girard and the Symbolism of Religious Sacrifice. *Anthropoetics: The Journal of Generative Anthropology* XI (1):1-9. <http://anthropoetics.ucla.edu/ap1101/webb/>
- Zaimakis Y., (2018) Football fan culture and politics in modern Greece: the process of fandom radicalization during the austerity era, *Soccer & Society*, 19 (2), 252-270.

Abstract

The study analyses the banners raised in Greek football grounds depicting the deceased members of the fandom community. It covers a time span of two decades (2000-2020), a period that witnessed an increased use of symbolic visual material. Our analysis is predicated on the idea that the fandom community, and primarily its organized members, utilize symbolic and ritual practices to highlight their otherness (to distinguish themselves from rival communities or the “less militant” supporters of their club) and their distinct collective identity. One of these practices is the visualization of a deceased community member and the attribution of certain characteristics (“iconic”, “sacrificed” etc). The affirmation of honour bestowed upon the member and the ascription of positive traits relates to the way the brothers in arms of the deceased invest their actions with meaning on the basis of shared values. The research material derives from the internet and various secondary sources and, primarily, comprises of photographs that appear in fan clubs’ websites followed by mentions to those who have passed away.

Key words: stand, fans, visualization, death, loss, farewell, sacrifice, honour, values, symbolism, identity.

Αθλητισμός και κακοποιητικές συμπεριφορές: Η περίπτωση ανήλικων αθλητών και αθλητριών της ενόργανης γυμναστικής στην Ελλάδα

Σοφία Τασσοπούλου

Περίληψη

Τον Απρίλιο του 2021 πρώην αθλητές και αθλήτριες, μέλη της ελληνικής εθνικής ομάδας ενόργανης γυμναστικής, κατήγγειλαν σωματική και λεκτική βία, εκβιασμούς, τιμωρίες και προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας από τους προπονητές και προπονήτριές τους. Τον Ιανουάριο του 2022 στα παραπάνω προστέθηκε καταγγελία για σεξουαλική κακοποίηση πρώην αθλήτριας από τον προπονητή/τρια της. Επιχειρώντας την αποκωδικοποίηση του φαινομένου της κακοποίησης ανήλικων αθλητών/τριών στην ενόργανη γυμναστική, ειδικότερα στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα με υλικό από οκτώ ημιδομημένες συνεντεύξεις, επτά πρώην αθλητριών και ενός αθλητή, που είχαν διατελέσει μέλη της ελληνικής εθνικής ομάδας ενόργανης γυμναστικής και οι οποίοι μίλησαν για την πορεία τους στο πεδίο και όσα βίωσαν. Μέσα από τις απαντήσεις των αθλητών/τριών αναζητήθηκε ο τρόπος με τον οποίο οι αθλητές/τριες βιώνουν και ερμηνεύουν τη βία του προπονητή/τριας και πώς την αντιμετωπίζουν αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις ιεραρχικές σχέσεις με τους προπονητές/προπονήτριες και τη θέση τους μέσα στο πεδίο της ενόργανης γυμναστικής. Η μέθοδος της θεματικής ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε για την αναζήτηση των απαντήσεων στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν. Η έρευνα εστιάζει στην προπονητική βία ως «συμβολική» βία, που τείνει να «παραγνωρίζεται» από τους αθλητές/τριες ως τέτοια. Η εξουσία του προπονητή αναδείχθηκε ως ένας από τους βασικούς παράγοντες που καθιστούν τους αθλητές/τριες «υπάκουα σώματα», παραγωγικά και ωφέλιμα αθλητικά, με τη στρατολόγηση πανοπτικών μηχανισμών και υπό τη δράση ενός ισχυρού dispositif που αναπτύσσεται εντός του πεδίου της ενόργανης γυμναστικής. Στο άρθρο υποστηρίζεται ότι στις περιπτώσεις που μελετήθηκαν η σταδιοδρομία των αθλητών και αθλητριών της ενόργανης γυμναστικής σε επίπεδο πρωταθλητισμού εμπεριείχε την εγκαθίδρυση μίας γνωσιολογικής τάξης, η οποία τελικά απέκρυπτε τη βία των σχέσεων

εξουσίας που αναπτύσσονταν στο πεδίο της ενόργανης γυμναστικής τη στιγμή που ασκούσαν.

Λέξεις – Κλειδιά

Ενόργανη γυμναστική, ανήλικοι αθλητές/τριες, σωματική, ψυχολογική, σεξουαλική κακοποίηση, κανονικοποίηση, Ελλάδα

1. Εισαγωγή

Η ενόργανη γυμναστική είναι ένα άθλημα που απαιτεί ιδιαίτερη δύναμη και τεχνική (Barker-Ruchti and Tinning 2010· Stirling and Kerr 2009). Οι περιπτώσεις κακοποίησης, όμως, που δημοσιεύονται διεθνώς, ιδιαίτερα από το 2015, με αφορμή το σκάνδαλο κακοποίησης αθλητριών της εθνικής ομάδας ενόργανης γυμναστικής των ΗΠΑ αλλά και στην Ελλάδα από το 2020, έχουν δημιουργήσει ανησυχία και σκεπτικισμό σχετικά με ακραίες προπονητικές μεθόδους που φαίνεται να επικράτησαν σε πολλές χώρες του κόσμου (Stirling and Kerr 2009· Pinheiro et al. 2014· Gervis and Dunn 2004· Stafford, Alexander and Fry 2013· McPherson et al. 2016· Hartill et al. 2021). Οι καταγγελίες των αθλητών/τριών στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 2021 αποτέλεσαν την πρώτη φορά που το φαινόμενο εμφανίστηκε δημόσια στη χώρα με τέτοια ένταση.¹ Πρέπει να σημειωθεί ότι λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιούνιο του 2020, είχε κυκλοφορήσει το ντοκιμαντέρ *Athlete A*, το οποίο αναφερόταν στη σεξουαλική κακοποίηση αθλητριών της ενόργανης γυμναστικής από τον ιατρό της εθνικής ομάδας ενόργανης γυμναστικής των ΗΠΑ Larry Nassar αλλά και σε κακοποιητικές συμπεριφορές που υπέστησαν κατά τη διάρκεια των προπονήσεων στο εθνικό προπονητικό κέντρο, το ράντσο των Bela και Martha Karolyi στο Τέξας. Επιπλέον, στις 14 Ιανουαρίου του 2021, η χρυσή Ολυμπιονίκης της ιστιοπλοΐας Σοφία Μπεκατώρου μίλησε για τη σεξουαλική κακοποίηση που υπέστη από σημαντικό παράγοντα της Ελληνικής Ιστιοπλοϊκής Ομοσπονδίας στα 22 της χρόνια.² Η καταγγελία της Σοφίας Μπεκατώρου καλλιέργησε ένα ρεύμα αποκάλυψης

1 Ενδεικτικά παρατίθενται ορισμένες εκ των συνεντεύξεων αθλητών σε τηλεοπτικά κανάλια, στις οποίες κατήγγειλαν περιστατικά κακοποίησης: Συνέντευξη της Δήμητρας Καστρίτση στον τηλεοπτικό σταθμό ΕΡΤ. Διαθέσιμη στο διαδικτυακό τόπο <https://www.youtube.com/watch?v=ysvWEFMAqAY> (Προσπελάστηκε στις 02/04/2022), συνέντευξη ανώνυμης αθλήτριας στον τηλεοπτικό σταθμό OPEN. Διαθέσιμη στο διαδικτυακό τόπο <https://www.youtube.com/watch?v=KQohEDccbEU&t=6s> (Προσπελάστηκε στις 02/04/2022), συνέντευξη της Στεφανί Μπισμπίκου στον τηλεοπτικό σταθμό OPEN. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο <https://www.youtube.com/watch?v=W1Cep8X2CIY&t=5s> (Προσπελάστηκε στις 02/04/2022), συνέντευξη της Βάσως Τσαβδαρίδου στον τηλεοπτικό σταθμό MEGA. Διαθέσιμη στον διαδικτυακό τόπο <https://www.youtube.com/watch?v=xm49zVZuges> (Προσπελάστηκε στις 02/04/2022) και συνέντευξη του συνηγόρου των αθλητών Αλέξανδρου Αδαμίδη στον τηλεοπτικό σταθμό OPEN. Διαθέσιμη στο διαδικτυακό τόπο <https://www.tvopen.gr/watch/66590/dikhgorosathlhtriononorgansthadothoynonomatakaistoixeiasthdhmosiothta> (Προσπελάστηκε στις 02/04/2022)

2 Το βίντεο με την καταγγελία της Σοφίας Μπεκατώρου είναι διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <https://www.filathlos.gr/alla-sporistioploia-alla-athlimata-olympiaka-athlimata/602227-binteo-i-sygklonistiki-exomologisi> (Προσπελάστηκε την 01/04/2022) και το κείμενο στο διαδικτυακό τόπο <https://gga.gov.gr/grafeio-tupou/deltia-tupou/3235-start-to-talk> (Προσπελάστηκε την 01/04/2022)

κακοποιητικών συμπεριφορών από θύματα προερχόμενα από πολλούς και διαφορετικούς χώρους της ελληνικής κοινωνίας καθώς και την αίσθηση ότι τώρα είναι η ώρα να μιλήσουν για όσα μέχρι πρότινος φοβόντουσαν ότι δε θα γίνουν πιστευτά ή ότι θα στρέφονταν εναντίον των ιδίων.³

Το άρθρο εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο η σταδιοδρομία των αθλητών και αθλητριών της ενόργανης γυμναστικής σε επίπεδο πρωταθλητισμού εφάπτεται με διαδικασίες μετασχηματισμού τους σε υπάκουα ενσώματα υποκείμενα, καθώς η προπονητική βία συσκοτίζεται εντασσόμενη στα «αυτονόητα» του πεδίου.

2. Σώμα και προπόνηση στην ενόργανη γυμναστική

Η επικράτηση των «pixies»

Η περίοδος στην οποία αναφέρονται οι συνεντεύξεις των οκτώ αθλητών/τριών περιλαμβάνει το διάστημα από τα μέσα του 1980 ως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000. Κατά την περίοδο αυτή, η ενόργανη γυμναστική σε όλο τον κόσμο αλλά και την Ελλάδα διατήρησε τον χαρακτήρα που είχε επικρατήσει διεθνώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Μέχρι τότε η γυμναστική περιλάμβανε κυρίως ασκήσεις γυμναστικής με στοιχεία μπαλέτου, που αναδείκνυαν τη «χάρη και την αρμονία» της ενήλικης θηλυκότητας. Από τη δεκαετία του 1970, οι διαφοροποιήσεις στις ασκήσεις των αθλητών αλλά ακόμα και στην εικόνα των ιδίων των σωμάτων τους ήταν πολλές και ουσιαστικές. Το ασκησιολόγιο, οι προπονητικές μέθοδοι, ο αθλητικός σωματότυπος και η ηλικιακή γκάμα των αθλητών/τριών είναι μερικοί από τους κυριότερους παράγοντες που επηρεάστηκαν (Barker-Ruchti 2009: 45-62).

Η αλλαγή αυτή δεν έγινε αυτόματα. Ιστορικά, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τον κρατούντα από τη μεταπολεμική περίοδο Ψυχρό Πόλεμο μεταξύ δυτικού μπλοκ υπό την κυριαρχία των ΗΠΑ και ανατολικού υπό την κυριαρχία της Σοβιετικής Ένωσης. Ένας από τους κεντρικούς στόχους του ανατολικού μπλοκ ήταν να μετατρέψει το πεδίο του αθλητισμού σε πεδίο υπεροχής και παγκόσμιας ανάδειξης της δύναμής του. Για να επιτευχθεί αυτό, η Σοβιετική κυβέρνηση άσκησε μια κεντρική στρατηγική πολιτική, με συγκεκριμένες κατευθύνσεις προς τις χώρες που βρίσκονταν υπό την επιρροή της, που περιλάμβανε απευθείας κεντρική διοίκηση των αθλητικών οργανισμών και χρηματοδότηση από τις κυβερνήσεις, οικονομική εξασφάλιση αθλητών και προπονητών, επιστημονική έρευνα και κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων υψηλού επιπέδου. Ειδικότερα στο άθλημα της ενόργανης γυμναστικής, χαρακτηριστική ήταν η διαδικασία ανίχνευσης αθλητών/

³ Η τάση αυτή θεωρείται η ελληνική διατύπωση του κινήματος *metoo*, κίνημα που ξεκίνησε από την Αμερική και έλαβε μεγάλες διαστάσεις μετά τη δημοσιοποίηση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης από τον κινηματογραφικό παραγωγό Harvey Weinstein το 2017.

τριών μέσω επισκέψεων σε δημοτικά σχολεία, με κριτήρια σωματικά χαρακτηριστικά, όπως χαμηλό ύψος και βάρος, μακριά άκρα, δύναμη και ευλυγισία. Τα παιδιά που επιλέγονταν συχνά απομακρύνονταν από τις οικογενειακές εστίες, διέμεναν σε αθλητικές εγκαταστάσεις και παρακολουθούσαν αθλητικό σχολείο (Barker-Ruchti 2009· Kerr, Barker-Ruchti, Booth, Cavallerio, Dimitriu, Cervin, Nunomura and Smits 2020). Ικανότερες για την εκτέλεση ακροβατικών ασκήσεων, που ενσωματώθηκαν στο άθλημα από το Ρωσικό τσίρκο, θεωρήθηκαν αθλήτριες ιδιαίτερα νεαρές με ανδρική σωματική μορφολογία, πριν, μάλιστα, την περίοδο της σεξουαλικής ανάπτυξης. Το ιδιαίτερα νεαρό της ηλικίας διασφάλιζε την απουσία φόβου για την εκτέλεση επικίνδυνων ασκήσεων αλλά και την πειθάρχηση σε εξαντλητικές ώρες αυστηρής και απαιτητικής προπόνησης. Μάλιστα, στα διεθνή ΜΜΕ εμφανίστηκε ο χαρακτηρισμός *pixies* (νεράιδες), αποδίδοντάς τους αλληγορικά, πέραν της ικανότητας να «πετούν», έναν χαρακτήρα στα όρια μεταξύ ανθρώπινου και υπερφυσικού. Η στροφή στην ακροβατική και οι «*pixies*», θα κυριαρχούσαν για τις επόμενες δεκαετίες στην ενόργανη γυμναστική (Barker-Ruchti 2009· Cervin 2020a· Cervin 2020b).

Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, μέσω της μετανάστευσης μεγάλου αριθμού προπονητών, οι τεχνικές και οι μέθοδοι μεταφέρθηκαν σε όλον τον κόσμο. Σε αυτό, εξάλλου, συνέτεινε και η διοργάνωση προπονητικών camp (κατασκηνώσεων) στις χώρες των μεγάλων πρωταθλητών, με συμμετοχή εθνικών ομάδων από διάφορες χώρες, μεταξύ αυτών και η Ελλάδα. Η σκληρή προπονητική μέθοδος, που περιλάμβανε πολύωρες καθημερινές προπονήσεις, τουλάχιστον έξι ωρών, με αμέτρητες επαναλήψεις των ασκήσεων, στενή εποπτεία και περιορισμό της τροφής των αθλητών/τριών, διαμονή σε αθλητικές εγκαταστάσεις και φοίτηση σε αθλητικό σχολείο, θεωρήθηκαν σχεδόν διεθνώς στοιχεία *sine qua non* για την αγωνιστική διάκριση (Barker-Ruchti 2009: 49). Επιπλέον, ο μηχανισμός που περιλάμβανε κεντρική διοίκηση και τοπικούς συλλόγους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως δορυφόροι του και εφοδιαστική αλυσίδα έμφυχου αθλητικού δυναμικού, υιοθετήθηκε σε πολλές χώρες (Cervin, Booth and Simion 2020: 41).

Η ενόργανη γυμναστική στην Ελλάδα αναπτύχθηκε ουσιαστικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Είχε προηγηθεί δραστηριότητα στην αγωνιστική γυμναστική λίγο πριν την τέλεση των πρώτων Σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896 και για δεκαπέντε περίπου χρόνια ακόμα. Ιδιαίτερη ώθηση έδωσε από το 1968 η Ουγγαρέζα πρώην πρωταθλήτρια της ενόργανης γυμναστικής Νέλι Τσάπο – Άνταλ, που ως προπονήτρια στη Θεσσαλονίκη ξαναζωντάνεψε με τις γνώσεις της το άθλημα στη χώρα. Η πρώτη συμμετοχή της Ελλάδας σε Ευρωπαϊκούς Αγώνες ήταν το 1984, η πρώτη συμμετοχή σε Ολυμπιακούς Αγώνες μετά τους αγώνες του 1896 ήταν το 1988 στη Σεούλ με τη Φωφώ Βαρβαριώτου και το πρώτο Ολυμπιακό μετάλλιο εκείνο του Ιωάννη Μελισσανίδη στους Ολυμπιακούς

Αγώνες του 1996 στην Ατλάντα.⁴ Μέχρι το 1996, η ενόργανη γυμναστική υπαγόταν στον Σύνδεσμο Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων (ΣΕΓΑΣ). Αποσπάστηκε τον Φεβρουάριο του 1997, με την ίδρυση της Ελληνικής Γυμναστικής Ομοσπονδίας.⁵ 6 Στην Ελλάδα εφαρμόστηκαν οι πολιτικές των αθλητικών σχολείων, των εγκαταστάσεων φιλοξενίας αθλητών, η επιλογή παιδιών με ιδιαίτερα σωματικά χαρακτηριστικά (ακολουθώντας το μοντέλο των *rixies*) με επισκέψεις προπονητών στα σχολεία και η σκληρή μέθοδος προπόνησης πίσω από κλειστές πόρτες.

Ο παντοδύναμος προπονητής

Η ισχύς του προπονητή/τριας φαίνεται να είναι εγγενής στη σχέση προπονητή-αθλητή. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας κακοποίησης πρώην αθλητριών της γυμναστικής της Πορτογαλίας, ο προπονητής/τρια είναι εκείνος που αξιολογεί την προσπάθεια και ορίζει τις προϋποθέσεις που τελικά καθίστανται οι «όροι του παιχνιδιού». Δική του αρμοδιότητα είναι η επιλογή αθλητών/τριών για την επίλεκτη ή την εθνική ομάδα, ο χαρακτηρισμός ή ο αποχαρκτηρισμός τους (Pinheiro et al 2014: 439-440, 447). Η Celia Brackenridge, χρησιμοποιώντας τα αποτελέσματα ερευνών και αναφορών σεξουαλικά κακοποιημένων αθλητριών, εξηγεί ότι πρόκειται για σχέση ιδιαίτερης εγγύτητας, σχεδόν σχέση γονέα-παιδιού, στην οποία η εξουσία του προπονητή/τριας είναι «νόμιμη» και δεδομένη, λόγω της τεχνικής του κατάρτισης και της αναγνώρισής του μέσω των επιτυχιών των αθλητών/τριών του/της. Η Brackenridge παρομοιάζει την εξουσία του προπονητή/τριας με εκείνη του ιερέα. Αμφότερες δεν αμφισβητούνται, ούτε και δοκιμάζονται (Brackenridge 1997: 120, 124). Σύμφωνα και με τα αποτελέσματα της έρευνας των Gervis and Dunn (2004) σε αθλητές/τριες διαφόρων αθλημάτων σε υψηλό επίπεδο στην Αγγλία για πιθανή συναισθηματική κακοποίησή τους, φάνηκε ότι η ανισότητα μεταξύ αθλητή/τριας και προπονητή/τριας υποδαυλίζει σε κάποιες περιπτώσεις κακοποιητικές πειθαρχικές πρακτικές εκ μέρους του προπονητή/τριας, οι οποίες νομιμοποιούνται, στη σύγχρονη αθλητική κουλτούρα της «επιτυχίας με κάθε κόστος» («win at all costs»). Αυτό που φαίνεται να έχει σημασία είναι

4. Το μοναδικό ελληνικό μετάλλιο σε Ευρωπαϊκό Πρωτάθλημα γυναικών είναι το χάλκινο της Στεφανί Μπισμπίκου στο αγώνισμα της δοκού στη διοργάνωση του Άμστερνταμ το 2007.

5. Τα στοιχεία για τις διακρίσεις των Ελλήνων αθλητών της ενόργανης γυμναστικής προέρχονται από την ιστοσελίδα της Ελληνικής Γυμναστικής Ομοσπονδίας. Διαθέσιμα στον διαδικτυακό τόπο <https://www.ego-gymnastics.gr/%CE%BF%CE%BB%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BC%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%AD%CF%82/> και <https://www.ego-gymnastics.gr/%ce%b4%ce%b9%ce%b5%ce%b8%ce%bd%ce%b5%ce%af%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%ba%cf%81%ce%af%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82/> (Προσπελάστηκαν στις 25/06/2022)

6. Ιστορική αναδρομή από την ιστοσελίδα της Ελληνικής Γυμναστικής Ομοσπονδίας. Διαθέσιμη στο διαδικτυακό τόπο <https://www.ego-gymnastics.gr/%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%b1%ce%bd%ce%b1%ce%b4%cf%81%ce%bf%ce%bc%ce%ae/> . (Προσπελάστηκε στις 19/06/2022)

οι διακρίσεις, όχι η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για να επιτευχθούν (Gervis and Dunn 2004: 222), και αυτό είναι το μέτρο της «επιτυχίας». Για τη διασφάλισή της, το βλέμμα του προπονητή/τριας, η ζυγαριά και το αθλητικό κορμάκι επιτηρούν τους αθλητές/τριες καθιστώντας τους διαρκώς «ορατούς», με αποτέλεσμα να ενσωματώνουν και ταυτόχρονα να πραγματώνουν οι ίδιοι τα προπονητικά προτάγματα στα σώματά τους (Cole, Giardina and Andrews 2004· Smart 2003b). Επιπλέον, το φουκωικό δίπολο γνώση-εξουσία (Foucault 1989: 40-41) στην περίπτωση της ενόργανης γυμναστικής φαίνεται να αναλογεί στο αντίστοιχο δίπολο γνώση προπονητικής τεχνικής-εξουσία, παρέχοντας μία σαφή απάντηση – αν και όχι τη μοναδική – για την πηγή της ισχύος του προπονητή/τριας επί του αθλητή/τριας.

Αθλητικοί οργανισμοί και γονείς αθλητών

Οι αθλητικοί οργανισμοί εμφανίζονται μάλλον διστακτικοί όσον αφορά στη συνειδητοποίηση και την αντιμετώπιση του φαινομένου κακοποίησης των παιδιών-αθλητών. Από τις έρευνες των Kavanagh και συνεργατών (2019), Roberts, Sojo and Grant (2019) και Rulofs (2014) φαίνεται ότι, αντιθέτως, επιδεικνύουν ανοχή και συμμόρφωση στην κυρίαρχη κουλτούρα εντός του αθλήματος, θέτοντας το αγωνιστικό επίτευγμα σε προτεραιότητα έναντι της ευημερίας των αθλητών/τριών. Η στάση της Ελληνικής Γυμναστικής Ομοσπονδίας ειδικότερα, η οποία, ελλείψει σχετικών ερευνών, παρουσιάζεται μέσα από τις απαντήσεις των αθλητών/τριών που συμμετείχαν στην έρευνα, φαίνεται να κινείται στο ίδιο πλαίσιο. Παρότι η στάση των αθλητικών οργανισμών δεν είναι από μόνος του ικανός παράγοντας για την εμφάνιση του φαινομένου της κακοποίησης των αθλητών/τριών, η ανοχή τους λειτουργεί ως μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εμφάνισή του καθώς επιτρέπει να καλλιεργηθεί μια κουλτούρα εντός του αθλήματος που αποτρέπει τις καταγγελίες και ενσταλάζει αφενός την υποταγή στους αθλητές/τριες και αφετέρου την εξουσία στους προπονητές, καθιστώντας εν τέλει τους αθλητικούς οργανισμούς ηθικούς αυτουργούς (Kavanagh et al 2019· Roberts, Sojo and Grant 2019· Rulofs 2014).

Νομιμοποιητικά, αν και πιθανά φαντάζει οξύμωρο, φαίνεται να λειτουργούν και οι ίδιοι οι γονείς των αθλητών. Και αυτό διότι, όπως σχολιάζουν οι Pinheiro et al. (2014), συχνά εμπιστεύονται τυφλά τον προπονητή, τους αθλητικούς παράγοντες και το ιατρικό προσωπικό. Σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και οι ίδιοι οι γονείς, φοβούνται την εγκατάλειψη από έναν κορυφαίο στον χώρο προπονητή/τρια. Σύννητες είναι, εξάλλου, καθώς επιθυμούν ανταπόδοση για την επένδυση που έχουν και οι ίδιοι κάνει στη διάκριση των παιδιών τους (σε χρήμα, χρόνο και αφοσίωση), αλλά και επειδή η ενασχόληση του παιδιού τους με τον πρωταθλητισμό καθίσταται συνθετικό στοιχείο και της δικής τους ταυτότητας, να ασκούν

πίεση και στους προπονητές αλλά και στα παιδιά τους (Stirling and Kerr 2009· Pinheiro et al. 2014).

Έτσι, αναπτύσσεται και νομιμοποιείται ένας κοινωνικός μηχανισμός αξιοποίησης της ζωής του αθλητή/τριας με κάθε κόστος, που μεθοδεύει την απομύζηση του μεγίστου των σωματικών του δυνατοτήτων (Cole, Giardina and Andrews 2004· Hargreaves 1985· Foucault 2011· Smart 2003a). Το «σύστημα της γυμναστικής», όπως χαρακτηριστικά το αποκαλούν οι αθλητές/τριες της ενόργανης γυμναστικής, αποτέλεσε, με όρους Foucault, ένα *dispositif*, με σκοπό την επίτευξη συγκεκριμένου αποτελέσματος (Foucault 1994· Σιαμανδούρας, 2011).

Αντοχή και ανοχή: Το «στάδιο επικείμενου επιτεύγματος»

Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της ανάπτυξης του μηχανισμού αξιοποίησης του σώματος των αθλητών/τριών της ενόργανης γυμναστικής είναι η θεωρία των Brackenridge και Kirby για το *Στάδιο του Επικείμενου Επιτεύγματος* (Stage of Imminent Achievement) (Brackenridge 2001· Brackenridge and Kirby 1997). Η Brackenridge ξεκινά στηριζόμενη στο συμπέρασμα της Kirby ότι για την κατανόηση της ηλικίας στον αθλητισμό χρειάζεται η αξιοποίηση της αθλητικής ηλικίας σε αντικατάσταση της χρονολογικής. Η αθλητική ηλικία υπολογίζεται από την ηλικία εισόδου σε κάθε άθλημα ως την ηλικία δυνητικής αγωνιστικής κορύφωσης. Ακριβώς πριν την ηλικία κορυφαίας διάκρισης, στο στάδιο του επικείμενου επιτεύγματος, τοποθετείται η μεγαλύτερη επικινδυνότητα για κακοποίηση. Και αυτό γίνεται εύκολα κατανοητό αν αναλογιστεί κανείς ότι ο νεοεισερχόμενος μπορεί να αποσυρθεί ή να μιλήσει για την κακοποίηση που υφίσταται χωρίς μεγάλο κόστος καθώς δεν έχει προλάβει να επενδύσει στο άθλημα ενώ ο αθλητής/τρια που είναι πια στην κορυφή έχει και την αυτοεκτίμηση αλλά και τις δυνάμεις να αρνηθεί να συνεχίσει υπό τις οδηγίες ενός κακοποιητικού προπονητή. Αντίθετα, εκείνος που βρίσκεται πολύ κοντά αλλά όχι ακόμα στον στόχο του είναι πιο πιθανό να αποτελέσει θύμα κακοποίησης γιατί η «επένδυσή του» είναι πολύ «ακριβή» και η νίκη σε απόσταση ενός «δρασκελισμού». Η θεωρία των Brackenridge και Kirby φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ρόλο των νεοεισερχόμενων σε ένα πεδίο, οι οποίοι, όπως περιγράφει ο Bourdieu, οφείλουν να διατηρήσουν τη στρατηγική ανατροπής της ισορροπίας δυνάμεων εντός ορίων (Bourdieu 2006· Besnier and Brownell 2012), αλλιώς κινδυνεύουν με αποκλεισμό.

Σύμφωνα με την έρευνα των Brackenridge και Kirby (1997), αν αναλογιστεί κανείς την καθημερινότητα ενός παιδιού που ασχολείται με την ενόργανη σε επίπεδο πρωταθλητισμού, θα αντιληφθεί ότι οι ώρες που περνάει στο περιβάλλον της οικογένειάς του είναι ελάχιστες. Η απόσταση από την οικογένεια και η ένας προς έναν σχέση με τον προπονητή/

τρια συχνά καθιστούν τον δεύτερο υποκατάστατο του γονέα, ενισχύοντας την εξουσία του. Ο αθλητής/τρια απομονώνεται, περαιτέρω και από συνομήλικους, μη διαθέτοντας τον χρόνο να αναπτύξει φιλικές σχέσεις. Η αποκοπή των αθλητών/τριων της ενόργανης γυμναστικής από γονείς, φίλους, μια «κανονική ζωή» και η σχεδόν «ιδρυματοποίησή» τους εντός του πεδίου, κάτι που αποτυπώθηκε στις αφηγήσεις των αθλητών στην παρούσα έρευνα, οδηγεί σε γιγάντωση της επένδυσής τους σε αυτό και, τελικά, στην υψηλού βαθμού εξάρτησή τους από τον προπονητή, με αποτέλεσμα να καθίστανται ουσιαστικά ανοχύρωτοι απέναντι σε κακοποιητικές συμπεριφορές γιατί «έτσι είναι η γυμναστική» (Brackenridge and Kirby 1997· Gervis and Dunn 2004).

Η συμμόρφωση στο σύστημα εκγύμνασης ενός απαιτητικού αθλήματος όπως η ενόργανη γυμναστική έχει πολλές διαστάσεις, όπως η τήρηση των ωραρίων, η ενδυμασία αλλά και το βάρος. Σύμφωνα με τη McMahon, η ισχύτητα σε αρκετά αθλήματα συχνά συνδέεται με την καλή επίδοση. Η ιδεολογία του «αδυνάτισε για να νικήσεις» (slim to win) στο επίπεδο του πρωταθλητισμού σε πολλά αθλήματα είναι τόσο κυρίαρχη που νομιμοποιεί πρακτικές άσκησης και χειραγώγησης, με τις οποίες ο αθλητής/τρια μεταβάλλεται σε αντικείμενο με στόχο την επίδοση (McMahon 2021: 174). Ειδικότερα στην ενόργανη γυμναστική, το ιδεώδες αθλητικό σώμα οφείλει μεταξύ άλλων να είναι ιδιαίτερα λεπτό και μη αναπτυγμένο σεξουαλικά. Η αγωνιστική αξία του αθλητή/τριας κορυφώνεται την περίοδο της εφηβείας - σύμφωνα με το κυρίαρχο μοντέλο την περίοδο που αγωνίζονταν οι αθλητές/τριες που συμμετέχουν στην έρευνα και το οποίο σε σημαντικό βαθμό παραμένει και σήμερα κραταιό - περίοδο που το σώμα αναπτύσσεται και αλλάζει, κάνοντας ιδιαίτερα δύσκολο τον στόχο της διατήρησης χαμηλού βάρους. Επιπλέον, οι Stafford, Alexander και Fry (2013) μέσα από έρευνά τους κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η σωματική εξάντληση και ο τραυματισμός θεωρούνται αναπόσπαστο κομμάτι της συμμετοχής στον αθλητισμό και γίνονται αποδεκτά στο πλαίσιο του αθλητικού ήθους (Stafford, Alexander and Fry 2013: 294). Όπως φάνηκε από τις συνεντεύξεις των αθλητών/τριών, από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στο εξωτερικό αλλά και από το βιβλίο της Joan Ryan *Little Girls in Pretty Boxes*, που αναφέρεται σε πολυάριθμες ιστορίες αθλητριών της γυμναστικής, η χρήση διαφόρων ουσιών στην προσπάθεια διατήρησης χαμηλού βάρους και η εμφάνιση διατροφικών διαταραχών είναι φαινόμενα ιδιαίτερα συχνά στο πεδίο της ενόργανης γυμναστικής και πιθανώς συνδεδεμένα με την πίεση για τη διατήρηση του σωματότυπου που κυριάρχησε στον χώρο της ενόργανης γυμναστικής (Barker-Ruchti 2009· Lord and Steward 2020· Ryan 2000).

Συμπερασματικά, η διαμόρφωση του habitus των αθλητών/τριών σε ιδιαίτερα νεαρή ηλικία, το «δόγμα» της νίκης με κάθε κόστος (win at all costs) και ο κίνδυνος του αποχαρκτηρισμού, από κοινού με την εξάρτηση από τις τεχνικές γνώσεις του προπονητή/τριας και την απομάκρυνση από την οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρό τους

αποτρέπουν αντιδράσεις τους έναντι πιθανών κακοποιητικών συμπεριφορών και συχνά μάλιστα οδηγούν τους ίδιους να τις υιοθετούν εις βάρος του εαυτού τους.

3. Μεθοδολογία

Για την διεξαγωγή της παρούσας μελέτης επιλέχθηκε η μέθοδος της ποιοτικής έρευνας. Πραγματοποιήθηκαν οκτώ ημιδομημένες συνεντεύξεις, από τον Οκτώβριο του 2021 ως τον Φεβρουάριο του 2022, οι οποίες μαγνητοφωνήθηκαν. Σκοπός ήταν η καταγραφή των βιωμάτων, αλλά και των αντιλήψεων των συμμετεχόντων επ' αυτών, μέσω της ενεργητικής διαμεσολάβησης της ερευνήτριας. Πρόκειται για επτά αθλήτριες και έναν αθλητή, όλοι πρώην μέλη της εθνικής ομάδας ενόργανης γυμναστικής από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, που εκμυστηρεύονται εμπειρίες κακοποίησης, σωματικής, ψυχολογικής ή σεξουαλικής από τους προπονητές/τριές τους κατά τη διάρκεια της αθλητικής τους καριέρας. Πέντε συνεντεύξεις έγιναν μέσω διαδικτύου ενώ τρεις εκ του σύνεγγυς. Η περίοδος στην οποία αναφέρθηκαν, καθώς δεν ήταν ταυτόχρονα όλοι μέλη της εθνικής ομάδας, καλύπτει το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως το 2005. Η συναίνεση των αθλητών ζητήθηκε αρκετά νωρίς, ώστε να επιβεβαιωθεί ότι θα μπορέσει να υλοποιηθεί η παρούσα έρευνα. Επίσης, όλοι οι αθλητές υπέγραψαν έντυπο συγκατάθεσης συμμετοχής στη μελέτη ενώ τα ονόματά τους αντικαταστάθηκαν από ψευδώνυμα.

4. Ανάλυση

Αποξένωση από την οικογένεια και τους φίλους

Οι αθλητές/τριες υπογράμμισαν την αποξένωση από την οικογένεια λόγω της ενασχόλησής τους με τον πρωταθλητισμό, μία πρακτική συνήθη στην ενόργανη στο επίπεδο του πρωταθλητισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει, επιπλέον, η απουσία φίλων και κοινωνικών επαφών και των οκτώ αθλητών/τριών λόγω της αθλητικής τους σταδιοδρομίας. Η Μυρτώ όταν ερωτήθηκε για τους φίλους της είπε ότι «αυτό το κομμάτι για μένα ήταν πολύ πονεμένο τότε. Οι φίλοι μου ήτανε τα κορίτσια από το γυμναστήριο, που δεν ξέρω κατά πόσο μπορούσε να υπάρχει αληθινή φιλία μεταξύ μας, γιατί με το κορίτσι που καθόσουν στο ίδιο θρανίο, που έμενες μαζί στο ίδιο δωμάτιο, παίζατε τη θέση σας για το μετάλλιο». Παρόμοια απάντησε και ο Μάριος αναφέροντας ότι «η κοινωνική μου ζωή ήταν μέσα σε ένα γυμναστήριο [...] Ο κύκλος μου και η κοινωνία μου ήταν το γυμναστήριο, δεν υπήρχε κάτι έξω από αυτό». Η Τόνια, όπως και η Μυρτώ, αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην επιρροή που είχε ο πρωταθλητισμός στην ποιότητα των σχέσεών της με τις συναθλήτριες, καθώς οι σχέσεις αυτές διαμεσολαβούνταν πάντα από την ανταγωνιστικότητα, κάτι που

καλλιεργούσαν συστηματικά οι προπονητές.

Η εικόνα αυτή εντείνεται από τους ανθρώπους που αποτελούσαν τον περίγυρο των αθλητών/τριών και από τις κατευθύνσεις που έπαιρναν οι αθλητές/τριες από τους προπονητές/τριες. Φαίνεται ότι καλλιεργείτο η αίσθηση του ανήκειν στην «οικογένεια» της γυμναστικής με ταυτόχρονη αποξένωση από την πραγματική οικογένεια, αλλά και την υπόλοιπη κοινωνία και τους συνομηλίκους, από οτιδήποτε θα μπορούσε να σχετικοποιήσει τη σημασία του στόχου ή να δώσει την αίσθηση μίας κοινωνικής κανονικότητας. «Σε κάνουν να νομίζεις ότι αυτή είναι η οικογένειά σου», είπε χαρακτηριστικά η Κατερίνα. «Η οικογένεια ήταν ο προπονητής σου, ήταν το γυμναστήριο. Οι γονείς σου, οι γονείς μου, οι γονείς όλων των παιδιών μας βλέπανε πάρα πολύ λίγο», είπε η Ζωή. Ως αποτέλεσμα της απομόνωσης θεωρεί η Μαργαρίτα και τη σιωπή από μέρους των παιδιών που κακοποιούνται. Αναφερόμενη μάλιστα στον εαυτό της και τα όσα εκείνη υπέστη (αναφέρει μεταξύ άλλων και τη σεξουαλική κακοποίησή της) εξήγησε ότι «Νιώθεις ότι δεν μπορείς να κάνεις πίσω και ότι δεν μπορείς να το αποτρέψεις όλο αυτό».

Από τις απαντήσεις των πρώην αθλητών/τριών γίνεται εμφανής η μεθοδευμένη απομόνωση από τον κοινωνικό περίγυρο και η στέρηση φίλων λόγω της σχεδόν αποκλειστικής απασχόλησης με το άθλημα, γνώριμη και από τον περιορισμό των αθλητριών του ανατολικού μπλοκ σε αθλητικές εγκαταστάσεις (Barker-Ruchti 2009:49). Όπως φάνηκε, όμως και στην έρευνα των Brackenridge και Kirby, η απομάκρυνση από την «κανονική» ζωή ενισχύει την εμπιστοσύνη και την εξάρτηση των αθλητών/τριών στο πλαίσιο εντός του αθλητισμού, καθιστώντας τους ακόμα πιο ευάλωτους σε πιθανές κακοποιητικές συμπεριφορές (Brackenridge and Kirby 1997: 411).

Η θυσία της παιδικότητας στο βωμό της εθνικής ομάδας

Οι περισσότεροι αθλητές/τριες, Ζωή, Ειρήνη, Μυρτώ, Μάριος, Κατερίνα, Τόνια και Μαργαρίτα, αναφερόμενοι στο πρόγραμμά τους είπαν ότι κατά τη διάρκεια συμμετοχής τους στην εθνική ομάδα, περίοδο που περιλαμβάνει τα γυμνασιακά και λυκειακά τους χρόνια, έκαναν προπόνηση γύρω στις οκτώ ώρες την ημέρα τις τρεις μέρες της εβδομάδας και πέντε ώρες τις υπόλοιπες τρεις. Προπονούνταν το πρωί για τρεις ώρες, πριν το αθλητικό σχολείο, στο οποίο φοιτούσαν οι περισσότεροι – σχεδόν υποχρεωτικά, μάλιστα, σύμφωνα με την Κατερίνα – και άλλες πέντε περίπου το απόγευμα στο εθνικό προπονητήριο.

Οι αθλητές/τριες περιέγραψαν τη μεγάλη αλλαγή που έφερε στην καθημερινότητά τους η είσοδος στην εθνική ομάδα, με μία από τις οδυνηρότερες να είναι η αποστέρηση της παιδικής ανεμελιάς. Η Ζωή είπε ότι, με την άνοδό της στην εθνική ομάδα, της απαγορεύτηκε να παίζει ακόμα και στα σχολικά διαλείμματα, με επιστολή που εστάλη από την ομοσπονδία

στο σχολείο. Η Κατερίνα και η Μαργαρίτα συμπλήρωσαν ότι για τέσσερις περίπου μήνες πριν τους αγώνες έμεναν στους ξενώνες, κάτι που επιβάρυνε περαιτέρω το προπονητικό τους πρόγραμμα, πέραν της αποξένωσης από την οικογένεια που αυτό επέφερε.

Η απαγόρευση του παιχνιδιού, ακόμα και στα σχολικά διαλείμματα, αναδεικνύει πως εν τέλει η ομοσπονδία αλλά ακόμα και το ίδιο το σχολείο λειτουργούν εν είδει ενός πανοπτικού μηχανισμού, που κάνει τα σώματα των αθλητών διαρκώς ορατά, μετατρέποντας τις τεχνικές κυριαρχίας σε τεχνικές εαυτού και τα παιδιά-αθλητές/τριες σε «υπάκουα σώματα». Φαίνεται ότι όλο το περιβάλλον του αθλητή/τριας λειτουργεί ως απόληξη ενός συστήματος κυριαρχίας που παρακολουθεί, ελέγχει και υποστηρίζει την ασκητική του καθημερινότητα.

Το αθλητικό κορμάκι και η ζυγαριά ως πανοπτικός μηχανισμός και ως πεδίο αντιστάσεων

Οι περισσότερες αθλήτριες απάντησαν με μεγάλη ένταση και αρνητισμό για το αθλητικό κορμάκι. «Πολύ ζόρι αυτό το κορμάκι», «Πολύ γυμνές» ή «Το κορμάκι για μένα ήταν τρόμος» είναι μερικά από τα πρώτα σχόλιά τους. Οι περισσότερες αθλήτριες το συνέδεσαν με ορατότητα ή ακόμα και υπερέκθεση του σώματός τους και με τον αυστηρό έλεγχο του βάρους τους. Η Ειρήνη είπε «Η αλήθεια είναι ότι ντρεπόμουν λιγάκι στους αγώνες. Δεν έχει να κάνει με τους συναθλητές μου ή με τους προπονητές αλλά με όλον τον κόσμο που θα μας έβλεπε», η Μυρτώ θυμήθηκε «από μικρούλα δεν ήθελα να εμφανίζομαι μόνο με το κορμάκι. Δεν ένιωθα καλά. [...] Αισθανόμουν χοντρή». Με την επιτίμηση και την προσβολή που δέχονταν σε περίπτωση που έπαιρναν βάρος το συνέδεσαν η Τόνια και η Μαργαρίτα. «Για μείνε με το κορμάκι να δούμε πόσα γραμμάρια έβαλες, να δούμε τι χοντρή είσαι».

Όλοι οι αθλητές/τριες συνέδεσαν τη ζυγαριά με θλιβερές αναμνήσεις. «Η ζυγαριά ήτανε μια ζωή», είπε η Μαργαρίτα, «Η ζυγαριά ήταν τρόμος», συνέχισε η Μυρτώ. Συνολικά οι αθλητές/τριες αναφέρθηκαν σε καθημερινή ζύγιση, αυστηρή επίπληξη, προσβολές, τιμωρίες και συχνά έντονη σωματική κακοποίηση σε περίπτωση που είχαν πάρει βάρος, ενώ συχνά υιοθέτησαν «κόλπα» για να μειώσουν το βάρος τους ή να «κοροϊδέψουν» τη ζυγαριά. «Υπήρχε το ξύλο στη ζυγαριά. [...] Ότι αν κάποια είχε πάρει κιλά τη βαράγανε. Χαστούκια, ή την πιάναν από τα μαλλιά και την πετάγανε», «Άλλες κλαίγανε. Πριν πάνε στο δωμάτιο που ήταν η ζυγαριά κλαίγανε. [...] Από πριν ξέραμε ότι θα μας ξεφτιλίσουν από πριν, άσε τα λόγια [...] σου βγάζανε τα μαλλιά που σε τραβούσανε, να κάνεις αιματώματα στο δέρμα σου από τις σφαλιάρες και τις μπουνιές». Η Μυρτώ αναφέρθηκε σε μεθόδους που υιοθετούσαν για να ξεγελάσουν τη ζυγαριά. «Το τι κλέψιμο έπεφτε στη ζυγαριά δεν λέγεται. Μας ζυγίζανε και πήγαινε η άλλη από πίσω, της σήκωνε τον πωπό και η ζυγαριά έδειχνε λιγότερο.» ενώ και η Μαργαρίτα θυμήθηκε ότι «κάναμε διάφορα, κλέβαμε τη

ζυγαριά, χαλούσαμε τις ζυγαριές».

Απουσία διατροφολόγου και με δεδομένη τη διαρκή αυστηρή επιτήρηση του σωματικού βάρους, οι αθλητές/τριες χρησιμοποίησαν διάφορες μεθόδους για να αδυνατίσουν. Η Μυρτώ, όπως και η Μαργαρίτα, αναφέρθηκαν στην οικειοθελή σχεδόν παντελή στέρηση όχι μόνο τροφής αλλά και νερού. Η Μυρτώ είπε «ανακάλυψα ότι το νερό με παχαίνει. Το ελαχιστοποιήσαμε το νερό, μέχρι που εγώ το έκοψα τελείως. Ξέραμε ότι 7 μέτριες γουλιές νερό είναι στη ζυγαριά 100 γραμμάρια». Όταν όμως και αυτό δεν αρκούσε για να φτάσει στο επιθυμητό βάρος, όπως αποκάλυψε «άρχισα να κάνω εμετό [...]. Έτρωγα τα πάντα και έκανα εμετό, μάξιμουμ 6, 7 εμετούς τη μέρα.» Για πρόκληση εμετού μίλησε επίσης και η Κατερίνα για να μπορέσει να διατηρήσει το επιθυμητό βάρος.

Αναφορά έγινε από τους αθλητές/τριες και στη στέρηση τροφής στα προπονητικά καμπ ή κατά τη διάρκεια των αγώνων από τους προπονητές. Χαρακτηριστικά ο Μάριος είπε «έχει τύχει να μου πάρουν τα κουπόνια ώστε να μην μπορώ να πάω στο εστιατόριο για να φάω» και ότι ο προπονητής/τρια του συχνά περνούσε από το δωμάτιό του στην αθλητική εγκατάσταση που φιλοξενείτο για να του αδειάσει το ψυγείο. Η Τόνια ανέφερε επίσης ένα ταξίδι για συμμετοχή σε αγώνες στο εξωτερικό που ο προπονητής/τρια της δεν της επέτρεψε να φάει τίποτα επί μία εβδομάδα. Στον αγώνα για τη διατήρηση του ιδανικού για την ενόργανη γυμναστική βάρους η Μυρτώ και η Κατερίνα εξομολογήθηκαν ότι χρησιμοποίησαν καθαρτικά ενώ η Κατερίνα αναφέρθηκε στη χρήση διουρητικών.

Το αθλητικό κορμάκι φαίνεται να αποτελεί ένα ακόμα μοντέλο πανοπτικού μηχανισμού, που καθιστά το σώμα διαρκώς ορατό. Η επιταγή περί ισχύτητας ενσωματώνεται στο αξιακό πλέγμα του αθλητή, υπό τη διαρκή αίσθηση της ορατότητας που το κορμάκι επιφέρει και η εξουσία, εσωτερικά προερχόμενη πια, πραγματώνεται αυτόματα στα ίδια τους τα σώματα. Ο ίδιος ρόλος αποδίδεται από τους αθλητές και στη ζυγαριά. Αξιοποιείται ως προέκταση της εξουσίας του προπονητή, για τον σκοπό της διατήρησης του προεφηβικού σωματικού ιδεώδους, στον βωμό του οποίου φαίνεται να νομιμοποιούνται προπονητικές πρακτικές που υπερβαίνουν το επιστημονικό πεδίο του προπονητή. Το «κλέψιμο» στη ζυγαριά από τους αθλητές/τριες αναδεικνύεται ως μια μορφή αντίστασης στην προπονητική εξουσία, σύμφυτη με την κανονικοποίηση του σώματος. Ταυτόχρονα, η αντίσταση αυτή λειτουργεί και ως «αντίστροφη» απόδειξη της ίδιας της ύπαρξης της εξουσίας.

Οι τραυματισμοί και η φαρμακοδιέγερση

Στη συζήτηση για τους τραυματισμούς που υπέστησαν κατά τη διάρκεια της αθλητικής τους καριέρας, οι αθλητές/τριες υποστήριξαν ότι πολύ συχνά υποτιμούνταν, δεν αξιολογούνταν από γιατρό και ακόμα και στις περιπτώσεις που υπήρχε ιατρική γνωμάτευση, η γνώμη του

προπονητή/τριας υπερίσχυε της οδηγίας του γιατρού. Ήταν σύνηθες να τους ζητείται να προπονηθούν ή ακόμα και να αγωνισθούν παρά τους σοβαρούς τραυματισμούς τους ή να τους ζητείται να αφαιρέσουν το γύψο που τους είχε τοποθετηθεί από τους γιατρούς για να μπορέσουν να προπονηθούν. Αρκετές φορές, η δήλωση και μόνο ότι αισθάνονταν πόνο, είχε ως αποτέλεσμα να τους ασκείται σωματική βία γιατί θεωρείτο ότι ισχυρίζονταν ότι πονούσαν για να αποφύγουν την προπόνηση.

Η Ζωή, η Ειρήνη, η Σμαρώ και η Μαργαρίτα αναφέρθηκαν και σε προμήθεια ουσιών άγνωστης σύστασης από τους προπονητές που ονομάζονταν «βιταμίνες». Στη Ζωή αλλά και στην Ειρήνη έδωσαν καρτέλες με χάπια που δεν ανέγραφαν ούτε το όνομα του σκευάσματος ούτε και τη σύστασή του, με την οδηγία να παίρνουν ένα την ημέρα. Η Σμαρώ όταν ερωτήθηκε αν γνώριζε τι ήταν τα «χαπάκια» που της είχαν δώσει σε ηλικία 12 ετών ενώ βρισκόταν στο εθνικό κλιμάκιο, απάντησε «Όχι, γιατί μας τα δίνουν έτσι, στεγνά, χωρίς κουτάκια. Σου λέγανε θα πάρεις αυτό κι αυτό».

Στο σύγχρονο καπιταλιστικό περιβάλλον, εν μέσω διεθνών κολοσσών αθλητικών προϊόντων, τεράστιων ποσών που διακινούνται για τηλεοπτικά δικαιώματα και πολιτικοοικονομικών βλέψεων των αθλητικών μεγαλοστελεχών, ο αθλητής/τρια αποτελεί το αίτιο και το αιτιατό του γιγαντώδους αθλητικού στερεώματος. Παραδόξως, όμως, η θέση του εντός του πεδίου του αθλητισμού διατηρείται σε εκείνη του κυριαρχούμενου. Το αθλητικό σώμα εργαλειοποιείται, απομυζάται από το μέγιστο της οικονομικής ωφέλειας που μπορεί να παράξει, καθίσταται εν τέλει αναλώσιμο εμπόρευμα.

Το αθλητικό σχολείο και οι αθλητικές εγκαταστάσεις ως γρανάζια ενός ευρύτερου μηχανισμού

Η είσοδος των αθλητών/τριών σε αθλητικό σχολείο στα γυμνασιακά και λυκειακά χρόνια, που σήμαινε την αφιέρωση δύο ωρών από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σε προπονήσεις τρεις φορές τη βδομάδα, φαίνεται να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ενός κλειστού πλαισίου. Οι αθλητικές εγκαταστάσεις είναι χώροι όπου φιλοξενούνται κάποιοι από τους αθλητές/τριες της εθνικής ομάδας, συνήθως εκείνοι που ζουν μακριά από τον χώρο προπόνησης ή εκείνοι των οποίων οι γονείς αδυνατούν να κάνουν τις μεταφορές των παιδιών. Αρχικός σκοπός των αθλητικών εγκαταστάσεων – ιδιαίτερα πρόχειρες στην περίπτωση του αθλήματος της ενόργανης - είναι η διευκόλυνση των αθλητών μέσω της μείωσης των μετακινήσεων αφού διέμεναν δίπλα στον χώρο προπόνησης. Η διαμονή εκεί δεν ήταν υποχρεωτική, εκτός από πολύ συγκεκριμένες περιόδους ενόψει μεγάλων διοργανώσεων ή για την προετοιμασία μετά τις διακοπές. Αθλήτριες/τριες που διέμεναν στις εγκαταστάσεις της Μίχρας ή του Αγίου Κοσμά, αναλύοντας βαθύτερα τη σκοπιμότητα

διαμονής τους εκεί, τονίζουν την υπόρρητη σκοπιμότητα του «να είσαι πάρα πολύ συγκεντρωμένος στο στόχο σου, να μην έχεις αντιπερισπασμούς. Να μην είσαι στο σπίτι, να μην έχεις το φαγητό, να μην έχεις την τηλεόραση, τις βόλτες, τους φίλους σου. Να είσαι εκεί κλεισμένος ούτως ώστε να μπορείς να είσαι πιο συγκεκριμένος σε αυτό που κάνεις».

Φαίνεται λοιπόν ότι η διαμονή στις αθλητικές εγκαταστάσεις, σε συνδυασμό με την παρακολούθηση αθλητικού σχολείου, σύμφωνα με το μοντέλο που κυριάρχησε στο πρώην Σοβιετικό μπλοκ, κατασκεύαζε ένα περιβάλλον ιδιαίτερα περιχαρακωμένο, τη «μικροκοινωνία» της εθνικής ομάδας, εντός του οποίου οι αθλητές/τριες ζούσαν γύρω από έναν υψηλό στόχο, με παρωπίδες για τις καθημερινές δελεαστικές «σειρήνες» εντός ενός κανονικού κοινωνικού περιβάλλοντος για παιδιά και εφήβους. Σε αυτό το περιβάλλον, ακραίες προπονητικές μέθοδοι και συχνά κακοποιητικές συμπεριφορές καθίσταντο στην αθλητική συνείδηση η «ορθοδοξία» ενώ οι αθλητές/τριες, υπό τη δράση ενός μηχανισμού αξιοποίησης της ζωής και υπό το βλέμμα ενός διαρκούς πανοπτικού μηχανισμού, μετατρέπονταν σε «υπάκουα σώματα», που «εργάζονταν» για την παραγωγή του μεγίστου των σωματικών τους δυνατοτήτων.

Λεκτική και ψυχολογική βία

Όλοι οι αθλητές/τριες υποστήριξαν ότι η λεκτική και η ψυχολογική βία ήταν καθημερινές και εισπράχθηκαν από όλους με την ίδια ένταση όπως και η σωματική κακοποίηση. Τις θεωρούν εξίσου κακοποιητικές, χωρίς να μπορούν ακόμα και σήμερα να διακρίνουν ποια μορφή κακοποίησης είναι χειρότερη. Η Μαργαρίτα τις χαρακτήρισε ως ευνουχισμό της ψυχολογίας των παιδιών. Ο Μάριος αναφέρθηκε στην αρκετά συνήθη τιμωρία από τον προπονητή/τρια του να μην του επιτρέπει να πάει στην τουαλέτα αν δεν κατάφερε να «βγάλει» μία άσκηση, που κατέληγε στο να κάνει προπόνηση αρκετές φορές την εβδομάδα έχοντας λερωθεί από τα ούρα του. Η Κατερίνα μίλησε για τις λεκτικές επιθέσεις που δεχόταν από τους προπονητές/τριες σε περιπτώσεις τραυματισμού της αλλά και για την καλλιέργεια από τους ίδιους ενός ιδιαίτερα αρνητικού κλίματος μεταξύ των υπολοίπων αθλητών/τριών για την ίδια, που καταργούσε κάθε έννοια συλλογικότητας μεταξύ τους, λέγοντας ότι είχε καταστρέψει την ομάδα. Το ίδιο αποτέλεσμα, σύμφωνα με την Τόνια, είχαν και οι τιμωρίες που επιβάλλονταν σε όλη την ομάδα εξαιτίας ενός αθλητή/τριας κατά τον προπονητή, για να ασκηθεί έμμεσα ψυχολογική πίεση σε αυτόν τον αθλητή. Κάποιες φορές ένας αθλητής/τρια υποχρεωνόταν να χτυπήσει έναν άλλο ή αθλήτριες να τραγουδήσουν λαϊκά τραγούδια, εισπράττοντας χαστούκι ως τιμωρία αν δεν γνώριζαν τους στίχους.

Σωματική βία

Είναι πολυάριθμα και πολύ έντονα τα περιστατικά σωματικής κακοποίησης που περιέγραψαν οι αθλητές/τριες. «Οι κλωτσιές, οι μπουνιές, τα χαστούκια, ήτανε καθημερινό φαινόμενο», είπε η Σμαρώ και μάλλον οι πιο ήπιες περιπτώσεις. «Κάνεις μια άσκηση στη δοκό, 50 φορές; 50 φορές θα τρως ξύλο», είπε η Μαργαρίτα. Συνήθης πρακτική ήταν να χτυπούν επί ώρα τους αθλητές/τριες μέσα στο λάκκο με τα σφουγγάρια (εκεί που καταλήγουν οι αθλητές/τριες μετά από τα άλματα στον ίππο), στο γραφείο των προπονητών ή στα αποδυτήρια για να μην ακούγονται τα κλάματά τους έξω από την αίθουσα προπόνησης, που συχνά περίμεναν οι γονείς. Ιδιαίτερα έντονη ήταν, μάλιστα, η περιγραφή περιστατικού κατά το οποίο δύο προπονητές χτυπούσαν μαζί μία αθλήτρια μέσα στο λάκκο γιατί θεωρούσαν απαράδεκτο να μη μπορεί να «βγάλει» μια άσκηση. Πολλοί αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις που προπονητές/τριες πετούσαν καρέκλες ή άλλα αντικείμενα σε αθλητές/τριες που βρίσκονταν στον αέρα εν ώρα άσκησης στο δίζυγο, το μονόζυγο ή τη δοκό, με όποιο κίνδυνο για τη σωματική τους ακεραιότητα θα μπορούσε αυτό να συνεπάγεται. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αθλήτριας που δέχθηκε χτύπημα από προπονητή/τρια κατά τη διάρκεια άσκησης στη δοκό, με αποτέλεσμα να πέσει με τα πόδια ανοικτά πάνω στη δοκό και να ματώσει στην περιοχή των γεννητικών οργάνων αλλά και η περίπτωση που προπονητής/τρια βούτηξε τα ματωμένα από τις πολλές επαναλήψεις χέρια αθλητή/τριας σε κουβά με χλωρίνη όταν παραπονέθηκε για τον πόνο.

Το φαινόμενο της σωματικής κακοποίησης περιγράφεται με τεράστια δριμύτητα. Οι ομοιότητες με το προπονητικό μοντέλο που υιοθετήθηκε από το ανατολικό μπλοκ, «χτυπήματα ή πέταγμα αντικειμένων στους αθλητές/τριες και τιμωρία δια της επανάληψης των ασκήσεων», είναι εμφανείς. Η υιοθέτηση του βίαιου αυτού μοντέλου, που όπως παρουσιάστηκε στη βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδείχθηκε στις χώρες του πρώην Σοβιετικού μπλοκ και μεταφέρθηκε σε όλο σχεδόν τον κόσμο, αλλά και την Ελλάδα, χρησιμοποιήθηκε ως μέθοδος χειραγώγησης των νεαρών αθλητών και αθλητριών και απομύζησης του μεγίστου των σωματικών τους ικανοτήτων. Κατασκευάζεται η ταυτότητα του αθλητή/τριας υψηλού επιπέδου, μια ταυτότητα την οποία οι αθλητές/τριες αυτόματα συντηρούν με πολύ μεγάλο προσωπικό κόστος και αφοσίωση. Η προσπάθεια συντήρησης αυτής της ταυτότητας, ο φόβος του αποχαρκτηρισμού και η εξουσία του προπονητή/τριας νομιμοποιούν την πεποίθηση για τη σωματική κακοποίηση ότι «έτσι είναι ο πρωταθλητισμός». Αυτή η πρακτική καθίσταται η ορθοδοξία, κανονικοποιείται και τελικά οι αθλητές/τριες την υπομένουν σχεδόν στωικά. Πρόκειται για αυτό που ο Bourdieu χαρακτηρίζει συμβολική βία, μια βία παραγνωρισμένη από εκείνους που την υφίστανται ως τέτοια και εν τέλει φυσικοποιημένη (Bourdieu 1999: 238-239, 244-245· Bourdieu

2019). Είναι αναμενόμενη η συχνή αναφορά στην απόλυτη και αποκλειστική αφοσίωση που απαιτούσε ο πρωταθλητισμός στην ενόργανη γυμναστική.

Η ιδιότητα του αθλητή/τριας υψηλού επιπέδου, μία ιδιότητα που είχε εμφωλευθεί στην ταυτότητα των αθλητών/τριών από πολύ νεαρή ηλικία, απαιτούσε απόλυτη αφοσίωση στον αγωνιστικό στόχο. Οι πολύωρες προπονήσεις, οι αγωνιστικές υποχρεώσεις και η διαμονή για μεγάλα διαστήματα σε αθλητικές εγκαταστάσεις καθώς και η φοίτηση σε αθλητικό σχολείο στέρησαν από τα παιδιά την ανέμελη παιδικότητα, την κανονικότητα, εν ολίγοις, της παιδικής ηλικίας, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και την επαρκή μόρφωση. Επιπλέον, η αποκλειστική ενασχόληση με το άθλημα οδήγησε σε εξάρτηση από το πεδίο της ενόργανης γυμναστικής, που καλλιέργησε το αίσθημα έλλειψης εναλλακτικών. Μικρές πράξεις αντίστασης, όπως το κλέψιμο στη ζυγαριά που αναφέρθηκε παραπάνω, λειτουργούν περισσότερο συμβολικά, ή ίσως ως «βαλβίδα εκτόνωσης» της πίεσης που υφίστανται οι αθλητές/τριες αλλά και ως «αντίστροφες» επιβεβαιώσεις της ίδιας της ύπαρξης σχέσεων εξουσίας.

«Ομερτά», ή η βία ως ορθοδοξία

Όταν οι αθλητές/τριες ρωτήθηκαν γιατί δεν μιλούσαν για όσα συνέβαιναν απάντησαν χρησιμοποιώντας τη λέξη «ομερτά», αναδεικνύοντας την ύπαρξη ενός άγραφου κανόνα εντός του πεδίου του πρωταθλητισμού στην ενόργανη γυμναστική, που απαγόρευε τη μεταφορά των κακώς κειμένων εκτός του προπονητηρίου. «Ήταν μέσα στον κανόνα, δεν το λέω! Δεν πρέπει να το πω», απάντησε η Μυρτώ. «Ό,τι γινόταν γινότανε και έμενε εκεί», σχολίασε η Κατερίνα ενώ και η Ειρήνη φάνηκε να ταυτίζεται μαζί της λέγοντας «Ήμουν έτσι γαλουχημένη και από τον σύλλογο. Ότι ό,τι γίνεται μέσα, είναι ομερτά».

Επιπλέον, η αναφορά των περιστατικών κακοποίησης από τους αθλητές/τριες σε άτομα του περιβάλλοντός τους φάνηκε ότι δεν είχε αποτέλεσμα, συχνά μάλιστα είχε ακριβώς το αντίθετο. Σε κάποιες περιπτώσεις οι γονείς αποφάσιζαν να μην ξαναφέρουν το παιδί στις προπονήσεις, κάτι που προστάτευε μεν τον αθλητή/τρια που αποσυρόταν, έκανε όμως τους άλλους να μη μιλούν για να μην τους σταματήσουν και οι δικοί τους γονείς. Σε άλλες περιπτώσεις, όταν ο αθλητής/τρια μιλούσε ο προπονητής/τρια σταματούσε ουσιαστικά να τον προπονει. Στην περίπτωση του Μάριου, η αναφορά σταμάτησε την εμφανή κακοποίηση για λίγο καιρό αν και «υπήρχανε από κάτω χτυπήματα». Υπήρχαν και φορές, σύμφωνα με τη Σμαρώ, που οι αθλητές/τριες μιλούσαν αλλά κανείς δεν τους πίστευε.

Οι αθλητές/τριες ερωτήθηκαν αν θεωρούν ότι οι παράγοντες και οι προπονητές γνώριζαν όσα συνέβαιναν. Όλοι απάντησαν θετικά. Η Ειρήνη, αναφερόμενη ειδικότερα στους παράγοντες, απάντησε με ένταση «Ναι. Αφού ήταν μπροστά. Αφού πολλές φορές

ερχόταν ο Πρόεδρος και μας έβλεπε κλαμένες». Ο Μάριος μάλιστα υπογράμμισε ότι άτομα που σήμερα έχουν θέση στην ομοσπονδία έχουν υποστεί ή ακόμα και έχουν ασκήσει κακοποίηση και συνεπώς θεωρεί ότι αποτελεί ένα κλειστό κύκλωμα όπου όλοι γνώριζαν τα πάντα. «Ήταν μια κλίμα όλοι μαζί και όλοι κάνανε τα ίδια πράγματα. (...) και κάποιος ο οποίος δεν βαρούσε τα έβλεπε». Η Μαργαρίτα, η οποία έχει καταγγείλει ότι έχει υποστεί σεξουαλική παρενόχληση και κακοποίηση από προπονητή, είπε ότι αυτό που περισσότερο την προσβάλλει είναι το γεγονός ότι η ομοσπονδία γνώριζε τι της συνέβαινε και ποτέ δεν παρενέβη. Ούτε καν η ίδια η προπονήτριά της γιατί, όπως της είχε απαντήσει, «ήταν ομοσπονδιακός προπονητής και δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα».

Οι αθλητές/τριες συχνά αναφέρθηκαν σε «ορολογία μαφίας» για να περιγράψουν πιέσεις που υποστηρίζουν ότι ασκεί η Ομοσπονδία είτε στους αθλητές/τριες κατά τη διάρκεια της αθλητικής τους καριέρας είτε αργότερα, όταν ασχολούνται με το άθλημα ως προπονητές/τριες ή ιδιοκτήτες συλλόγων. Ο Μάριος και η Τόνια ανέφεραν τις περιπτώσεις πρώην αθλητών που σήμερα έχουν δικούς τους συλλόγους, οι οποίοι «απειλήθηκαν από την Ομοσπονδία να κλείσει τον σύλλογό τους», αν δεν αποσύρονταν από την καταγγελία. Η Τόνια ανέφερε επίσης την περίπτωση μίας εκ των αθλητριών που απειλήθηκε από το περιβάλλον της Ομοσπονδίας ότι δεν θα ξαναβρεί δουλειά αν δεν αποσυρθεί από την καταγγελία και μίας άλλης που της υποσχέθηκαν θέση στην ομοσπονδία για να αποσυρθεί.

Ο άγραφος κανόνας της ομερτά που αναφέρεται ως μυστικότητα και από τους Summit και McPherson κ.α. είναι ένας εκ των παραγόντων που περιλαμβάνονται στο σύνδρομο απόκρυψης της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης, που εφαρμόζεται και στην περίπτωση της σωματικής κακοποίησης. Η κουλτούρα της σιωπής, απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση του φαινομένου, υιοθετείται από τους αθλητές/τριες, με μεγαλύτερη συχνότητα από εκείνους που βρίσκονται στο στάδιο επικείμενου επιτεύγματος (Summit 1983· McPherson et al. 2016). Με όρους Bourdieu, η απόκρυψη θα μπορούσε να εννοηθεί ως «σιωπηλή συναίνεση της δόξας» που μεθοδεύεται από τους κυρίαρχους, εν προκειμένω προπονητές και αθλητικούς παράγοντες, προστατεύοντας το πεδίο από την αποκάλυψη, ή αλλιώς από μια «στρατηγική ανατροπής» (Bourdieu 1999· Bourdieu 2019).

Οι απαντήσεις των αθλητών στην ερώτηση τί έκανε τη βία ανεκτή δείχνουν ότι θεωρούσαν την κακοποίηση δεδομένη στο πεδίο του πρωταθλητισμού της ενόργανης γυμναστικής. «Αυτό ήταν η κανονικότητα. Δεν ήταν κάποια περιστατικά. [...] Αυτή ήταν η καθημερινότητα», είπε η Ζωή. Η Μυρτώ τόνισε ότι «Ήταν σαν να ήταν κανόνας η βία. Δεν με έκανε κάτι να την υπομείνω. Έπρεπε να γίνει αυτό για να γίνω πρωταθλήτρια». Εντυπωσιακό είναι δε το γεγονός ότι οι περισσότεροι αθλητές/τριες θεωρούσαν τη χρήση βίας αποτελεσματική ως μέθοδο για τη βελτίωση των αθλητικών επιδόσεων. «Για πολλά χρόνια πίστευα ότι είχε αποτέλεσμα», απάντησε η Ζωή αλλά και η Σμαρώ και

η Κατερίνα θεωρούσαν ότι αυτό τους μάθαιναν οπότε το πίστευαν ότι «μάλλον έτσι θα γίνεις καλύτερος». Η Μυρτώ παραδέχτηκε ότι «για πάρα πολλά χρόνια και ως μεγάλη γυναίκα 25 plus, ξανά, έλεγα ότι ναι, σκληρό, βία αλλά δεν βγαίνεις πρωταθλήτης αν δεν φας ξύλο. Και ένα μέρος μου, λυπάμαι που το λέω, αλλά ένα μικρό ποσοστό του εαυτού μου ακόμα ίσως και να το πιστεύει». Οι απαντήσεις αναδεικνύουν τη φυσικοποίηση της κακοποιητικής προπονητικής μεθόδου εντός του πεδίου της ενόργανης γυμναστικής στην αντίληψη των παιδιών-αθλητών. Η συμβολική εξουσία, παραγνωρισμένη ως αυθαίρετη, κατασκευάζει μία «πραγματικότητα», αυτό που θεωρείται «ορθοδοξία» στο πεδίο της ενόργανης γυμναστικής. Υπό την κατασκευασμένη, λοιπόν, πραγματικότητα αυτή, η βία που ασκείται παρουσιάζεται ως φυσικοποιημένη.

Από τις απαντήσεις των αθλητών παρουσιάζεται να παράγεται επιπλέον και η νομιμοποίηση της βίας στην αθλητική συνείδηση στον βωμό του αγωνιστικού επιτεύγματος. Όταν ερωτήθηκαν αν η προσδοκία να υπερβούν τα όριά τους έκανε τη βία ανεκτή απάντησαν όλοι θετικά. «Ναι, δε θα υποχωρούσα. Έπρεπε να το ανεχτώ, δε θα το παράταγα, έπρεπε να το ανεχτώ», απάντησε η Ζωή. «Ναι γιατί καλώς ή κακώς μέσα από όλο αυτό ερχόταν η ικανοποίηση η δικιά μου. Ότι τα κατάφερα. Με όποιο κόστος», απάντησε η Ειρήνη. «Ναι. Γιατί πίστευα ότι μόνο έτσι θα γίνω πρωταθλήτρια», απάντησε και η Μυρτώ. Η διαμόρφωση του habitus των αθλητών/τριών μέσα στο πεδίο της ενόργανης γυμναστικής, υπό καθεστώς σχεδόν ιδρυματοποίησης και η κατασκευή της ιδιότητας του αθλητή/τριας υψηλού επιπέδου ως αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς τους, καθιστά τόσο υψηλή τη σημασία του αθλητικού επιτεύγματος στην αξιακή κλίμακα των αθλητών, που η νοοτροπία της νίκης με κάθε κόστος (win at all costs) καθορίζει σε πολύ υψηλό βαθμό τις συμπεριφορές και τις επιλογές τους.

5. Συμπεράσματα

Το πεδίο της γυμναστικής, ειδικότερα σε επίπεδο πρωταθλητισμού, αποτελεί τόπο συνάντησης και διαπλοκής απολήξεων με ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες. Συνιστώσες που, παρότι αρχικά εμφανίζονται φύσει αντιθετικές, τελικά λειτουργούν από κοινού για τη συγκρότηση ενός χώρου, εντός του οποίου ασκούνται σχέσεις εξουσίας, παράγοντας «υπάκουα σώματα» ή, σε κάποιες περιπτώσεις παρεκκλίνοντα-ανυπάκουα, αθλητικές ετερότητες. Στις αφηγήσεις των αθλητών/τριών πρώην μελών της εθνικής ομάδας, στις οποίες βασίζεται το παρόν κείμενο, καταγράφεται ότι υπέστησαν σωματική, ψυχολογική και σεξουαλική κακοποίηση από τους προπονητές τους κατά τη διάρκεια της αθλητικής τους πορείας.

Η βία για τους αθλητές/τριες ήταν ένας πολυσύνθετος μηχανισμός αποτελούμενος από

πρακτικές και μεθοδεύσεις που περιόριζαν τα αθλητικά σώματα αλλά και τις ζωές τους εν συνόλω. Οι πολύωρες προπονήσεις, το αθλητικό σχολείο και ο «εγκλεισμός» στις αθλητικές εγκαταστάσεις τους αποστέρησαν από μια «κανονική» παιδικότητα, τους φίλους τους αλλά ακόμα και τις ίδιες τις οικογένειές τους, καθιστώντας ταυτόχρονα στις συνειδήσεις των αθλητών/τριών τον προπονητή/τρια υποκατάστατο για τον ρόλο του γονέα. Η διατήρηση του προεφηβικού σωματικού ιδεώδους, ο τρόμος μπροστά στη ζυγαριά, υπό το αδέκαστο βλέμμα του προπονητή/τριας και την πιθανή τιμωρία, ακόμα και σωματική, το αθλητικό κορμάκι και η απογυμνωτική ορατότητα του σώματος που αυτό επέφερε αποτελούσαν μια μορφή βίας έξωθεν ερχόμενης, που υποδαύλιζε όμως και τη δημιουργία μίας πρόσθετης. Διότι, υπό το φόβο μίας προκρούστειας εξουσίας με κριτήριο το «κανονικό σώμα», όπως αυτό ορίζεται εντός του πεδίου, οι ίδιοι οι αθλητές/τριες υιοθετούσαν διάφορες μεθόδους, ενδεχομένως επιβλαβείς για την υγεία τους, για να προσεγγίσουν το ιδεώδες, αποκαλύπτοντας το πέρασμα από τις τεχνικές κυριαρχίας στις τεχνικές εαυτού (Smart 2003a· Cole, Giardina and Andrews 2004).

Ως κεντρική μορφή βίας αναδείχθηκε ο φόβος του αποχαρακτηρισμού - πρωτεύοντα λόγο για τον οποίο έχει ο «παντοδύναμος» προπονητής/τρια - μία διαρκής απειλή για τη ματαιώση της τεράστιας προσωπικής επένδυσης των αθλητών/τριών αλλά και η διακινδύνευση της σημαντικής για τους ίδιους ταυτότητας/ιδιότητας του αθλητή/τριας υψηλού επιπέδου, κατασκευασμένης μεθοδικά σε βάθος χρόνων. Η σκόπιμη υποτίμηση, παραμέληση ή ακόμα και η αδιαφορία για σωματικούς τραυματισμούς από τους προπονητές/τριες και την ομοσπονδία και η απόδοση προτεραιότητας στον αγωνιστικό στόχο έναντι της σωματικής και πνευματικής υγείας των αθλητών/τριών ήταν επίσης έκφανση της βίας κατά τους ίδιους. Βία θεωρείται, φυσικά, η άσκηση σωματικών τιμωριών από τους προπονητές αλλά και η λεκτική/ψυχολογική, στην οποία μάλιστα αποδόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα ως προς το αποτύπωμα στον ψυχισμό των αθλητών και τη χρονιότητα του τραύματος. Η σεξουαλική παρενόχληση και κακοποίηση είναι η κορύφωση της βίας που ασκείται επί του αθλητή, εμπεριέχοντας και όλες τις άλλες μορφές βίας, κάτι που στηλιτεύθηκε εντόνως ιδιαίτερα από την αθλήτρια που ανέφερε ότι υπέστη σεξουαλική κακοποίηση. Τέλος, βία θεωρούν οι αθλητές/τριες την αδιαφορία ή τη μη μέριμνα για την προστασία τους από άτομα που μπορεί να μην ασκούσαν βία αλλά «έβλεπαν», για λόγους κυρίως ωφελιμιστικούς, όπως και τη στάση όλου του «συστήματος», προπονητών/τριών, συλλόγων, ομοσπονδίας, που πιστεύουν ότι τους χρησιμοποιούσε χρησιμοθηρικά και με τρόπο «ανάλγητο» και «αδιάφορο» για την ψυχική και σωματική τους υγεία.

Οι αθλητές/τριες υποστήριξαν ότι σε κάθε μορφή βίας ο τρόπος αντιμετώπισης ήταν ενιαίος: ομερτά. Ζυγίζοντας τις δυνάμεις τους και τις πιθανότητες, υπό τη δαμόκλειο σπάθη του αποχαρακτηρισμού, δεν ρίσκαραν την αποκάλυψη όσων υφίσταντο. Άλλωστε,

οι εμπειρίες όσων είχαν αποπειραθεί να καταγγείλουν κακοποιητικές συμπεριφορές είχαν εκ των υστέρων δείξει ότι είτε δεν υπήρχε αποτέλεσμα, είτε υπήρχε επιδείνωση της κακοποίησης ή τιμωρητική εγκατάλειψη από τον προπονητή. Οι αθλητές/τριες στο στάδιο επικείμενου επιτεύγματος, υπό το βάρος των ονείρων για διάκριση και της τεράστιας επένδυσης με μεγάλο κόστος σε κάθε επίπεδο, υπέμεναν σιωπηλά. Στην περίπτωση της σεξουαλικής κακοποίησης, ο φόβος της ρετινιάς, της μη πειστικής αποκάλυψης, της ενοχής και της ντροπής, που αποτελούν εκφάνσεις του Συνδρόμου Απόκρυψης της Παιδικής Σεξουαλικής Κακοποίησης, ενίσχυαν περαιτέρω την επιλογή της σιωπής.

Η εξουσία του προπονητή/τριας και η εξάρτηση από τον ίδιο, όχι μόνο για την αθλητική πρόοδο αλλά ακόμα και για την ίδια την παραμονή στο πεδίο, αναδείχθηκε ως ένας από τους βασικούς παράγοντες που καθιστούν τους αθλητές/τριες «υπάκουα σώματα», παραγωγικά και ωφέλιμα αθλητικά. Η εξουσία του προπονητή/τριας ασκείται και επί των γονέων, που είτε τον εμπιστεύονται πλήρως, είτε δε θέλουν να ρισκάρουν την αθλητική καριέρα των παιδιών τους αλλά και στους αθλητικούς οργανισμούς που επιθυμούν για τους δικούς τους λόγους τις αθλητικές επιτυχίες. Δεδομένων των παραπάνω, η εξουσία του προπονητή/τριας επί των αθλητών/τριών μεγεθύνεται ακόμα περαιτέρω, αφού ο αθλητής/τρια αισθάνεται πανταχόθεν ανοχύρωτος. Υπό αυτό το καθεστώς, η δύναμη ενός προπονητή/τριας γιγαντώνεται με την υιοθέτηση κακοποιητικών συμπεριφορών, αφού ο αθλητής/τρια δεν αισθάνεται απλά υποχρεωμένος να τις υποστεί, αλλά ταυτόχρονα τελεί υπό καθεστώς διαρκούς απειλής. Σε αυτό φαίνεται να συνεπικουρούν μηχανισμοί όπως το αθλητικό σχολείο και η διαμονή στις αθλητικές εγκαταστάσεις, που περιχαρακώνουν το περιβάλλον του αθλητή/τριας εντός του χώρου της ενόργανης γυμναστικής, προστατεύοντας από τις «σειρήνες» της σύγχρονης κοινωνίας, που θα μπορούσαν να τον αποπροσανατολίσουν από τον στόχο της επίδοσης και τον σωματικό ασκητισμό που αυτός απαιτεί (Πουρκός 2017: 54-55). Το προεφηβικό σωματικό ιδεώδες που έχει επικρατήσει ελέγχεται με πανοπτικούς μηχανισμούς όπως η ζυγαριά ή το αθλητικό κορμάκι. Η χρήση κακοποιητικών προπονητικών πρακτικών, όπως η σωματική βία, η λεκτική βία, η υποτίμηση, ο εξευτελισμός και η προσβολή καλλιεργούν την κουλτούρα «να φοβάσαι τον προπονητή και όχι την άσκηση». Εξάλλου, στο στάδιο επικείμενου επιτεύγματος, οι αθλητές/τριες, έχοντας επενδύσει ουσιαστικά τα πάντα στην αθλητική τους καριέρα, σε αρκετές περιπτώσεις βλέπουν τη σιωπή ως αναπόδραστη επιλογή. Το αγωνιστικό επίτευγμα καθίσταται προτεραιότητα στο πεδίο, και για τους αθλητικούς οργανισμούς διότι προσβλέπουν σε απολαβές σε οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο, αλλά και για τους προπονητές για λόγους επαγγελματικής επιτυχίας και οικονομικής εξασφάλισης. Ο μηχανισμός της ενόργανης γυμναστικής, εν τέλει, παρουσιάζεται να έχει το σχήμα μίας αντεστραμμένης πυραμίδας, όπου η θέση του αθλητή/τριας τοποθετείται στη βάση της, με την ευθύνη να σηκώνει το βάρος αλλά και

να εξασφαλίζει την ισορροπία όλων των δυνάμεων που ασκούνται μονόδρομα από πάνω προς τα κάτω, με ελάχιστες εξαιρέσεις, δημιουργώντας ένα μεγάλο ερωτηματικό για το αν προτεραιότητα έχει ο αθλητής ή ο μηχανισμός που σχηματοποιείται γύρω του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bourdieu, P. (1999). *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P. (2006). *Η αίσθηση της πρακτικής* (μτφρ. Θ. Παραδέλλη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bourdieu, P. (2019). *Η ανδρική κυριαρχία*. Αθήνα: Πατάκη.
- Foucault, M. (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής* (μτφρ. Χατζηδημού Κ. - Ράλλη Ι.). Αθήνα: Ράππα.
- Foucault, M. (2011). *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η βούληση για γνώση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Smart, B. (2003a). Michel Foucault: υποκείμενα εξουσίας, αντικείμενα γνώσης. Στο Μ. Πετμεζίδου (επιμ.), *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, τ. ΙΙ. (σελ. 167-223). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πουρκός, Μ. (2017). Η ενσώματη στροφή στις κοινωνικές επιστήμες: Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων. Στο Μ. Πουρκός (επιμ.) *Το σώμα ως τόπος βιωμάτων, ταυτοτήτων και κοινωνικών νοημάτων* (σελ. 39-84). Αθήνα: Οκτώ
- Σιαμανδούρας, Σ. (2011). Dispositif: γενεαλογία και μετάφραση. *Νέα Εστία*, 1843: 666-673.

Ξενόγλωσση

- Barker-Ruchti, N. and Tinning, R. (2010). Foucault in leotards: corporeal discipline in women's artistic gymnastics. *Sociology of Sport Journal* 27: 229-250. <https://doi:10.1123/ssj.27.3.229>
- Barker-Ruchti, N. (2009). Ballerinas and pixies: a genealogy of the changing female gymnastics body. *The International Journal of the History of Sport* 26 (1): 45-62. <https://doi:10.1080/09523360802500089>
- Besnier, N. and Brownell, S. (2012). Sport, modernity, and the body. *Annual Review of Anthropology* 41: 443-459. <https://doi:10.1146/annurev-anthro-092611-145934>
- Brackenridge, C. (1997). "He owned me basically...": women's experience of sexual abuse in sport. *International Review for the Sociology of Sport* 32 (2): 115-130. <https://doi:10.1177/101269097032002001>
- Brackenridge, C. (2001). *Spoilsports. Understanding and preventing sexual exploitation in sport*. London: Routledge.
- Brackenridge, C. and Kirby, S. (1997). Playing safe: assessing the risk of sexual abuse to elite child athletes. *International Review for the Sociology of Sport* 32(4): 407-418. <https://doi:10.1177/101269097032004005>
- Cervin, G. (2020a). Acrobatisation and establishment of pixie-style women's artistic gymnastics. In N. Barker-Ruchti, C. Stewart and G. Kerr (eds), *Women's artistic gymnastics. Socio-cultural perspectives* (pp. 11-23). London and New York: Routledge.

- Cervin, G. (2020b). Perfectionisation of women's artistic gymnastics. In N. Barker-Ruchti, C. Stewart and G. Kerr (eds), *Women's artistic gymnastics. Socio-cultural perspectives* (pp. 24-34). London and New York: Routledge.
- Cervin, G., Booth, E. and Simion D.L. (2020). The commercialisation of women's artistic gymnastics since the 1980s. In N. Barker-Ruchti, C. Stewart and G. Kerr (eds), *Women's artistic gymnastics. Socio-cultural perspectives* (pp. 35-50). London and New York: Routledge.
- Cole, C.L., Giardina D. and Andrews D. (2004). Michel Foucault: studies of power and sport. In R. Giulianotti (ed.), *Sport and modern social theorists* (pp. 207-223). New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (1994). *Dits et écrits III*. Paris: Gallimard
- Gervis, M. and Dunn, N. (2004). The emotional abuse of elite child athletes by their coaches. *Child Abuse Review* 13: 215-223. <https://doi:10.1002/car.843>
- Hargreaves, J. (1985). The body, sport and power relations. *The Sociological Review* 33 (1): 139-159. <https://doi:10.1111/j.1467-954X.1985.tb0330>
- Hartill, M., Rulofs, B., Lang, M., Vertommen, T., Allroggen, M., Cirera, E., Diketmueller, R., Kampen, J., Kohl, A., Martin, M., Nanu, I., Neeten, M., Sage, D. and Stativa, E. (2021). *Cases: Child abuse in sport: european statistics – Project Report*. Ormskirk, UK: Edge Hill University.
- Kavanagh, E., Adams, A., Lock, D., Stewart, C. and Cleland, J. (2019). Managing abuse in sport: An introduction to the special issue. *Sport Management Review* 23(1): 1-7 <https://doi.org/10.1016/j.smr.2019.12.002>
- Kerr, R., Barker-Ruchti, N., Booth, E., Cavallerio, F., Dimitriu, D., Cervin, G., Nunomura M. and Smits Fr. (2020). Diversification of WAG since the fall of communism. In N. Barker-Ruchti, C. Stewart and G. Kerr (eds), *Women's artistic gymnastics. Socio-cultural perspectives* (pp. 51-64). London and New York: Routledge
- Lord, R. and Stewart, C. (2020). Trampoline gymnasts' body-self narratives of the leotard: a seamless fit?. In N. Barker-Ruchti, C. Stewart and G. Kerr (eds), *Women's artistic gymnastics. Socio-cultural perspectives* (pp. 117-120). London and New York: Routledge
- McMahon, J., (2021). Eating disorders and disordered eating in sport. The hidden role of sporting organisations and how the cycle can be broken. In M. Lang (eds), *Routledge handbook of athlete welfare* (pp. 173-179). New York: Routledge
- McPherson L., Long M., Nicholson M., Cameron N., Atkins P. and Morris M.E. (2016). Secrecy surrounding the physical abuse of child athletes in Australia. *Australian Social Work* 70 (1): 42-53. <https://doi:10.1080/0312407X.2016.1142589>
- Pinheiro, M.C., Pimenta, N., Resende, R. and Malcolm D. (2014). Gymnastics and child abuse: an analysis of former international Portuguese female artistic gymnasts. *Sport, Education and Society* 19 (4): 435-450. <https://doi:10.1080/13573322.2012.679730>
- Roberts, V., Sojo, V. and Grant, F. (2020). Organisational factors and non-accidental violence in sport: A systematic review. *Sport Management Review* 23 (1): 8-27. <https://doi:10.1016/j.smr.2019.03.001>
- Rulofs, B. (2014). Assessing the sociology of sport: On gender-based violence and child maltreatment in sport. *International Review for the Sociology of Sport* 50 (4-5): 580-584. <https://doi:10.1177/1012690214552333>

- Ryan, J., (2000). *Little girls in pretty boxes – the making and breaking of elite gymnasts and figure skaters*. New York: Warner Books
- Smart, B. (2003b). *Michel Foucault*. London: Taylor & Francis e-Library
- Stafford, A., Alexander, K. and Fry, D. (2013). Playing through pain: children and young people's experiences on physical aggression and violence in sport. *Child Abuse Review* 22: 287-299. <https://doi.org/10.1002/car.2289>
- Stirling, A. and Kerr, G. (2009). Abused athletes' perceptions of the coach-athlete relationship. *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 12 (2): 227-239. <https://doi.org/10.1080/17430430802591019>
- Summit, R. (1983). The child sexual abuse accommodation syndrome. *Child Abuse & Neglect* 7: 177-193. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(83\)90070-4](https://doi.org/10.1016/0145-2134(83)90070-4)

Abstract

In April 2021, former gymnasts, members of the Greek national artistic gymnastics team accused their coaches of physical and verbal violence, threats, punishments and sexual harassment. In January 2022, an accusation of sexual abuse of a former female athlete by her coach was added to the above. In the effort to decode the phenomenon of abuse of athletes in gymnastics, particularly in Greece, qualitative research was carried out. Eight semi-structured interviews were conducted, of eight former gymnasts, seven women and a man, who had been members of the Greek national gymnastics team and discussed their lives and experiences as elite athletes. The answers of the athletes were thoroughly studied in order to understand the way in which the athletes experience and interpret the violence of the coach and how they deal with it, as well as the way in which they perceive the hierarchical relationships with the coaches and their position in the field of artistic gymnastics. The method of thematic analysis was used to provide answers to the research questions that were posed. The research focuses on violence of the coach as “symbolic violence”, a violence that is “misrecognized” as such by the athletes. The authority of the coach emerges as one of the key factors that turns young athletes into “docile bodies”, productive and beneficial in terms of sport, with the use of panoptic and discipline mechanisms, under a strong dispositif that develops within the field of artistic gymnastics. In this article it is argued that in the cases studied, the career of elite gymnasts included the establishment of a cognitive order that concealed the violence of the power relations that developed at the time in the field of gymnastics.

Keywords: Artistic gymnastics, young athletes, physical, psychological, sexual, abuse, normalization, Greece

‘It Was the Jest for the Athletes’: Memory, Humor and Gender in Oral Testimonies about the Arkadian Races

Andreas Vavvos

Abstract

The Arkadian races were institutionalized in 1936 as a commemorative initiative that pays homage to the people who died in November 1866 in the Arkadi Monastery, the headquarters of the Great Cretan Revolution (1866–1869). Employing oral testimonies of veteran athletes of the Arkadian races, the longest-lived sports institution in Rethymnon, Crete, the paper interrogates the interconnections between oral (sport) history and memory studies. The aim is to explore the polysemous nature of this sporting realm of memory. The analysis addresses three central issues. Firstly, the paper discusses the role of the Arkadian races in forging a community of memory in honor of both the Arkadian Holocaust heroes and the distinguished athletes who competed in the local sport races. Secondly, it reveals how the races constituted an alternative space of entertainment, satire, and humor. Lastly, it provides insight into how the sporting institution reinforced gendered inequalities that were widely manifested in popular sport. The paper concludes by discussing the nefarious uses of sports and the potential of sporting spaces to contribute to the construction of a more democratic public memory.

Keywords: oral history, realms of memory, Arkadian races, Arkadi, sporting spaces

1. Introduction

Sports studies and oral history have suffered from the same destiny for a prolonged period of time: they were both regarded as poor, if not completely illegitimate, fields of study. In light of the belief that oral sources were less objective and less reliable than written sources, historians and sports historians have been particularly reluctant to incorporate them into their methodological approaches (Portelli 1981; Skillen and Osborne, 2015). Respectively,

---

Andreas Vavvos is a PhD candidate at the Department of Social Anthropology, University of Saint Andrews (Scotland), and the Department of Psychology, University of Crete, e-mail: vavvosandreas@gmail.com

dismissive and snobby views toward sports have predominated in the academic world, hindering the thorough study of one of the most intriguing and talked-about social, political, and economic phenomena (Bairner 2012; Koulouri 2010). Recently, though, some academics have criticized this egregious and conspicuous marginalization of oral history and sports studies and made an attempt to examine the intersections between these two areas of study. Remarkable examples of this recent trend in the international literature are the three special issues of *Sport and Oral History* (Adams and Cronin 2019), *Sport and Oral History II* (Adams and Cronin 2021), and *Athletes' Voice in History* (Wassong et al., 2021) published in *The International Journal of the History of Sport*.

Notably, the majority of this academic research has focused on large-scale sporting events like the Olympic Games (Kohe and Warren 2019; Koulouri, 2010) and the World Cup (Takahashi, 2011). However, the significance of small-scale sporting events for the social history and growth of provincial cities is still largely unexplored. Micro-scale sporting events have occasionally been contentiously linked to the growth of urban tourism (Gibson et al. 2003; Gozalova et al. 2014). Despite the encouraging expansion of the field of critical tourism studies (Ateljevic et al., 2012), the majority of these studies have ignored the interconnection between micro-sports events and social processes that are rather destructive, like gentrification, commodification, the depletion of natural resources, and over-tourism. To the best of our knowledge, no other study has thoroughly examined the social and cultural aspects of a sporting institution in a Greek provincial city, despite the numerous examples of micro-sports events in Greece like the Venizeleia in Chania and the Sacrifice Running Race of the Sacred Town of Messolonghi.

By investigating the worldviews and experiences of veteran athletes who competed in the Arkadian races, a sporting competition held yearly in Rethymnon, Crete, this study aims to fill this vacuum. The structure of the paper is as follows. The paper begins by examining the research literature on oral sport history and memory studies. The Holocaust that occurred in Arkadi in 1866 and the background of the Arkadian races are briefly discussed in the next section. A critical analysis of the oral testimonies ensues a summary of the paper's methodology in the fourth chapter. Finally, the study wraps up by exploring the nefarious uses of sports and how sporting spaces may help create a more democratic public memory.

2. Oral sport history and memory studies

A compelling argument advanced by oral sport historians is that oral history can resurrect the long-suppressed voices of marginalized and disenfranchised gendered subjectivities. One of the first academics to openly and critically consider the moral and methodological chal-

lenges of conducting research with lesbian athletes and examine the silenced voices of her interlocutors was Cahn (1994). The utter absence of black female athletes from various classic archival sources serves as another excellent illustration. This gap can be filled by their oral testimony, which will also show how class, gender, and race are all interconnected as axes of oppression (Nzindukiyimana and Wamsley 2019). Humor is a striking illustration of how these gendered identities are solidified and substantiated in sports and other social contexts (Kehily and Nayak 1997). Humor has been examined as an organized principle in a variety of social contexts, including kinship ties (Radcliffe-Brown 1940) and educational settings (Kehily and Nayak 1997), in addition to sports coaching (Edwards and Jones 2018). According to researchers, humor is Janus-faced: on the one hand, it possesses the power to challenge social norms, transgress established moral principles, and mock authoritative figures. On the other hand, it strengthens already-existing kinship links, establishes power hierarchies, and serves as the social glue that binds communities together (Edwards and Jones 2018; Kehily and Nayak 1997; Radcliffe-Brown 1940). Oral historians can learn more about gendered roles and the future of the field Evans (2016) has dubbed feminist oral sport history by examining how players joke about with one another.

Despite these lofty promises to unearth the hidden voices of history, the democratic and radical potential of oral (sports) history is not self-evident. Oral history has not been associated only with progressive political traditions like the women's movement and history from below, but has also been interwoven with unsettling societal phenomena including therapy culture, hyperindividualism, neoliberal rationality, happiness industry and ethnocentric ideologies. On these grounds, Freund (2015) has persuasively claimed that oral historians run the risk of falling "under storytelling's spell", as common people become more and more accustomed to digesting and consuming repetitious narratives that depoliticize the social context and extol the triumphs and the resilience of isolated individuals. The crucial caveat for scholars is that oral testimonies can be devoid of political substance and replete with pomposity, jingoistic rhetoric, and nostalgic reminiscences. Furthermore, Passerini (2019: 161) argues that the dated idea of "giving voice to the voiceless" is an illusion and a platitude because it implicitly reinforces the populist and positivist belief that these voices grant access to a more authentic past. Another unfavorable effect of social scientists' unwavering commitment to advocating for the disadvantaged is that they have been deterred from "studying up" and grasping the world of those who hold and wield power (Shopes 2015).

In light of these advancements, conceptual tools from the field of memory studies are being effectively applied by oral sports historians. For instance, Pierre Nora's term of *lieux de mémoire* (realms of memory) has been widely used by scholars in the field of sport (Niehaus and Tagsold 2011; Pfister 2011). According to Nora, the authentic environments

of living memories are progressively dwindling. Modern societies, afflicted by a “commemorative bulimia” (Nora 1998: 609), have become fixated on preserving every single memory trace and generating an increasing number of lieux de mémoire (monuments, rituals, written documents, archives, public ceremonies, etc.) in an effort to buttress and enhance social cohesiveness (Nora 1989). Jan Assman has also made a substantial contribution to the conceptual framework of the subject by underscoring the significance of the distinction between communicative and cultural memory. Cultural memory is preserved by specialists, has an objectivized and institutionalized form, and contains cultural and social artefacts (texts, rituals, etc.) that mediate the processes of memory. Communicative memory refers to everyday oral interactions and has a more disorganized, lived, and fluid character and a short life span (Assmann 2008; Assmann and Czaplicka 1995). Against a backdrop of terminological cacophony in memory studies, Nora’s and Assman’s approaches have paved the way for a more rigorous reconsideration of the interfaces between memory and sports.

By theorizing the bicycle race Tour de France as a lieu de mémoire that encouraged the allegiance of citizens to the idea of the nation, Nora was one of the first scholars to acknowledge the popularity and allure of sports as an influential provider of collective memory (Nora 1989, 1995). A growing body of research has also investigated the social practices of memory that are prominent in sports. For instance, renowned athletes are constructed as polysemous and miscellaneous lieux de mémoire, with several national and international regimes competing for the athletes’ heritage and origins (Thompson 2011); soccer clubs adopt memory practices such as the minute’s silence and applause for their fallen heroes in order to draw rigid demarcation lines between the outsiders and insiders of this community (Foster and Woodthorpe 2016); and Modern Olympics serve as realms of memories that seek to connect modern nation-states with their imagined pasts and fictitious roots (Pfister 2011). This substantial corpus of scholarly work has demonstrated that sports is one of the most significant institutions of communal memory and has led other scholars to look into the intersections between these two fields of study.

In the Greek context, oral sport history projects are only a handful. In order to illustrate the social history of the Cretan soccer team Ergotelis in Heraklion, Zaimakis (2010) collected oral, written, and photographic material. The nine oral testimonials are from retired soccer players and former executives of Ergotelis. The analysis of these accounts revealed hitherto unknown perspectives and experiences, particularly those relating to the club’s political culture and rivalries with other local soccer clubs during socially volatile and turbulent periods like the Civil War (1943–1949) and the Axis Occupation (1941–1944). Two other studies have focused on Niki Volou, a soccer team in Volos, another provincial Greek city (Giossos 2008; Karastergiou 2016). Utilizing participant observation and oral testimonies, Karastergiou

(2016) conceptualized the soccer club as a “realm of memory”, whereas Giossos (2008) conducted interviews with key club figures and employed a variety of secondary sources. Both research projects pivoted on the club’s ties to the refugees who arrived in Volos following the Asia Minor Catastrophe in 1922. The narrators forged and reshaped the club’s identity in contrast to Olympiakos Volou, the local team that was mostly backed by native-born citizens. These examples illustrate that most oral sport history initiatives in Greece focus on soccer, are constrained to small study samples, and only occasionally include women as interlocutors.

3. The Holocaust of Arkadi and the commemorative events

The Cretan Revolt (1866–1869) sought to free Crete from the Ottoman Occupation and unite the island with Greece, which had already gained its independence in 1830. One of its key moments was the Holocaust of Arkadi on November 8, 1866. The revolt broke out initially in Chania, where the rebels demanded more political and religious liberties as well as a more equitable taxation system for the island’s Christian population. Sultan rejected the list of demands, and the local authorities repressed the ongoing revolt as the revolutionaries disobeyed Ismail Selim Pasha’s commands. The main conflict took place in the Arkadi Monastery, which is 23 kilometers southeast of Rethymnon. The Arkadi Monastery was besieged for two days beginning on November 6 and served as the Cretan Revolutionary Committee’s headquarters.

The Holocaust was a dramatic and unequal collision between Mustafa Nailli Pasha’s large troop of 15,000 soldiers of Albanian, Egyptian, Turkish, and Cretan Turkish origins, who had heavy equipment and canons at their disposal, and the 966 citizens (of whom only 259 armed men) who were trapped in the Monastery. Instead of surrendering, the rebels performed a valiant act by blowing up the ammunition storage room, killing numerous Cretans and Ottoman soldiers. Only three or four Cretans were able to flee, and 114 people were captured; the rest were killed in the explosion or on the battlefield. The courageous self-sacrifice of the Cretans captured the attention of the world, and many influential personalities, including the Italian general and revolutionary Giuseppe Maria Garibaldi and the American physician Samuel Gridley Howe, supported the Cretan cause. Victor Hugo was one of them, condemning the Great Powers for their impartial stance and deafening silence while supporting the Cretans’ quest for freedom and liberty (Veneris 1938).

The Holocaust was quickly elevated to a sacred moment of history with heavy symbolic meaning. The first commemoration of the event in Rethymnon took place in November 1886, and it was accompanied by memorial and church services, recitals of poems and music, and triumphant speeches. The Arkadi Holocaust commemorative ceremonies were

particularly splendid and spectacular in 1899 when Prince George of Greece and Denmark toured the island and in 1930 when the centennial of the Greek Revolution of 1821 was commemorated. The festivities would occur yearly on the three days in November when the Holocaust took place, but it wasn't until the early 1930s that the event was declared an official feast of the Greek state. Numerous significant political figures have attended the annual remembrance celebrations over the years, including the dictator Ioannis Metaxas and Greek Prime Ministers Eleftherios Venizelos and Nikolaos Plastiras (Deredakis 2016).

The celebrations included the Arkadian races, which were formalized in 1936. In the early years, only male competitors from Cretan sports clubs competed in sports including the 100-meter dash, 200-meter dash, javelin, discus throw, and high jump. Two regional sports that stand out are the Cretan shot put (*kritiko voli*) and the Arkadi Run (*Arkadios dromos*), both of which are a part of the program for the Arkadian races. The Cretan shot put is a variation of shot put that is practiced throughout the island. Under Ottoman domination, it was purportedly a sport that senior Cretans engaged in on special occasions. In order to highlight the cultural origins of this sport and to honor Cretan valor, athletes in the Cretan shot put frequently on traditional Cretan garb. The Arkadi Run is a 22.4-kilometer-long event. It is a sport that is exclusive to the Arkadian races and was invented as a tribute to the Holocaust heroes. The Arkadi Monastery serves as the starting point, and the Sohora stadium typically serves as the finish line.

The races drew several national sportsmen in the 1950s, including the accomplished runner Stavros Karres and the Greek long-distance champion Athanasios Ragazos. Women started taking part at the end of the 1940s and more frequently in the 1980s. The local authorities have been making an effort over the years to revive the races and introduce sports for children, veterans, and athletes with disabilities. The opening ceremony for the athletic events usually begins with a torch relay that involves runners carrying the flame on foot from the Arkadi Monastery to the Sohora stadium. Following a procession of the sports clubs, a chosen athlete recites the vow of the athlete. The races kick off after hoisting the Greek flag (Zaimakis 2021).

4. Methodology

The work described in the paper is part of a larger work published in Vavvos (2021). This paper draws on twelve interviews with veteran athletes of the Arkadian races. The interviews lasted between half an hour and an hour. Three of them were phone interviews, while the other nine took place in three Cretan cities (Rethymnon, Heraklion, and Chania), as well as Athens and Piraeus. The author and two other research team members conducted ten in-

interviews between July and September 2019 and the remaining two in May 2021. A younger athlete who participated actively in the yearly commemorative events and was a highly respected member of the community served as the main gatekeeper. In order to protect confidentiality and anonymity, the names of the interlocutors in this paper are pseudonyms. The research team was particularly interested in the voices of women athletes, and, after persistent efforts, three women (Sofia, Maria, and Despoina) participated in the study. Additionally, because there were so few written and oral sources for the first decades of the races (the 1930s, 1940s, and 1950s), it was essential to approach athletes (such as Sofia, Thodoris, etc.) who had taken part in this early phase of the races. Last but not least, the research team recruited athletes who were not very well-known on an international or national level in addition to Olympic athletes like Hector and Nikitas. Table 1 contains information about the interlocutors’ biographical and demographic characteristics.

Table 1.*Demographic and biographical data of the interlocutors*

Interlocutors	Gender	Year of birth	Occupation	Sports	Years of participation in the Arkadian races
Thodoris	Man	1929	Merchandizer	Triple jump, high jump, long jump	1947–1954
Sofia	Woman	1932	Accountant	Short-distance running, high jump, long jump	1948–1954
Daniel	Man	1932	Civil servant and sports coach, pensioner	Triple jump, high jump, long jump	1950–1953
Nikitas	Man	1939	Civil servant, pensioner	Javelin	1955, 1956, 1958, and 1959
Philippe	Man	1939	Civil servant	Shot put, Cretan shot put (kritiko voli), javelin, discus throw	1956–1968
Manolis	Man	1943	Civil servant, pensioner	Shot put, Cretan shot put (kritiko voli)	1966–1972
Kostas	Man	1948	Civil servant, pensioner	Shot put, Cretan shot put (kritiko voli), discus throw	1966–1985
Hector	Man	1953	Civil servant, pensione	Race walking	1973–1986

Despoina	Woman	1967	Physical Education Teacher	Shot put, discus throw	1980–1989
Maria	Woman	1959	Civil servant	Long-distance running	1980–1985
Stavros	Man	1958	Civil servant	Long-distance running	1979–1998
Giorgos	Man	1954	Craftsman of sporting products, pensioner	Shot put, Cretan shot put (kritiko voli), veterans' Cretan shot put	1979–2020

The interlocutors were informed about the aims of the study and the usage of their real names in published materials, were given the opportunity to ask questions and signed the consent form. The interviews were recorded and transcribed verbatim. The first opening interview question was the following:

Describe to me how and why you got involved in sports and the difficulties you initially encountered. Your firsthand account of the Arkadian races and how the community felt are both things I would be very interested in hearing about. You have as much time as you need at your disposal. I won't ask you any more questions right now.

The questions that ensued usually centered on how the interlocutors understood the connections between the sporting event and the Holocaust of Arkadi, on memorable events that still etch in their memories, on gendered aspects of their experiences as athletes, and on political facets of the races. These oral testimonies are not treated as impartial and objective descriptions of past events, but rather as subjective accounts that may be colored by sentimental feelings, romanticized memories, distorted recollections, the narrator's current positionality, and the intersubjective dialogue with the researchers. Furthermore, considering that most of the study's participants are renowned and accomplished athletes who have granted several interviews and expressed their opinions in public, they are not typical examples of hidden voices that have been repressed.

5. Results

The analysis outlines three central themes. Firstly, the paper discusses the role of the Arkadian races in forging a community of memory in honor of both the Arkadian Holocaust heroes and the distinguished athletes who competed in the local sport races. This is not a close-knit and solid community of individuals based on strong social bonds and daily encounters, but an imaginary, symbolic and fluid one, as most its members might have met in-person a few times and dwell in different cities (for the notion of community in liquid modernity see Bauman 2000). Secondly, it reveals how the races constituted an alternative space of entertainment, satire, and humor. Lastly, it sheds light on how the sporting institution reinforced

gendered inequalities that were widely manifested in popular sport. The argument proposed here is that the oral testimonies brought up recreational and gendered aspects of the races that are rather sidestepped by an institutionalized cultural memory that overemphasizes the commemorative facets of the event.

5.1 The Arkadian races as a *lieu de mémoire*

The youth in Cretan cities were continually exposed to the sacredness assigned to the symbol of Arkadi through chants, theatrical performances, school visits to the Arkadi Monastery, lectures, and the recitation of poems. The festive atmosphere of the three-day annual memorial activities in November—which included everything from religious services to motorcycle shows—instilled a sense of pride in one’s country, praised Cretan bravery, and disrupted the mundane routine of the urban population in Rethymnon. Numerous dictatorial and nationalistic regimes have appropriated Arkadi’s memory. For instance, as illustrated in Figure 1, the military regime of 1967–1974 deployed propaganda banners in the context of the Arkadian races in order to cement continuity between the Holocaust of Arkadi and the Regime of the Colonels (1967-1974). Several interlocutors, primarily Cretans like Despoina, Thodoris, and Nikitas, reported that, through their athletic accomplishments, they felt like members of the national body as they helped pass down the memory of this momentous event in modern Greek history to future generations. Nikitas’ reminiscence reveals how the Arkadian races and Arkadi were constructed as *lieux de mémoire* that perpetuated the notion of the historical continuity of the Greek nation:

Aside from the fact that it was a sporting event, the main thing is the pride we had for Arkadi. I mean, I felt like we were people with fighting spirit, full of life. There were many happenings at school. Arkadi at school was a big event. There were performances, many happenings. How am I supposed to tell you? Arkadi is national pride for us. We were saying Arkadi and we were feeling...nowadays, the symbol of Arkadi has lost its significance. It was the so-called “heroic exodus”. We were taught about Arkadi, love of the nation, and freedom. Even though I rarely did my homework, I was also the one who recited all the poems in class while I was in primary school.

Figure 1.

The athlete Ioanna Blavaki, second in the shot put in the Arkadian races in 1971

Note. In the background, a propaganda banner presents the self-sacrifice of Arkadi in 1866 and the Greek coup d'état of 1967 as two key events of the Greek national history. Source: Giorgos Lemonis.

Along with the ethnocentric remembrance of the historical occurrence, a vibrant and fluid community of memory has been formed over the past three decades, paying homage to the outstanding members of the Arkadian races. Local authorities organize more frequently ceremonies prior or during the races to pay tribute to accomplished coaches and athletes, presidents and executives of local sports teams; the blog <https://arcadiahistory.blogspot.com/> serves as a digital realm of memory and displays photographic material and the results of the races; and a photographic exhibition with candid shots from the races was launched in October 2020 by a veteran athlete in the building of the Region of Crete in Rethymnon. The

interlocutors touched upon these commemorative components and were very emotional as they recalled the award ceremonies, the heroes of this community, and the memory mediators. Despoina expressed her heartfelt gratitude to organizations like the Region of Crete and other veteran athletes who “keep the history of the races alive”. Manolis recounted receiving an honorable award at a ceremony hosted by the Region of Crete and a veteran athlete in the context of the 150th anniversary of the Arkadian self-sacrifice in 2016, and how deeply affected he was to meet fellow veteran athletes in person. In a similar spirit, Thodoris remembered the youth of the 1940s who were full of admiration for their sports coach, a prominent character in the races, who could throw the javelin extraordinarily far. Thodoris praised his coach throughout the discussion, saying “may his memory be eternal” numerous times.

For these veteran athletes, the Arkadian races are no longer a *milieu de mémoire*, an authentic setting of living memories as it once was. Considering the dramatic transformation of the Arkadian races, they continuously reiterated that, “after the 80s, the Arkadian races are falling into precipitous decline”. It’s a complex matter to grasp why this institution struggles to thrive in a world where sports are becoming more professionalized and commercialized. Due to the harsh weather or the fact that it is typically the season leading up to other sporting events, November is a unfavorable month. In addition, Rethymnon’s lack of sporting amenities and economic resources are some of the factors contributing to the institution’s sharp decline over the past few decades. The gradual decline of this institution and of modern sport, in general, prompted our interlocutors to reconstruct the Arkadian races of the first fifty years as the quintessential representation of the pure love of sport and amateur sports ideals. For them, the exultant ambience and the big crowds of the past Arkadian races stood in sharp contrast to modern sport that is intricately interwoven with individualistic and utilitarian ethos, a cut-throat competition, the overwhelming dominance of a profit-oriented ideology, the excessive use of anabolic steroids and the notable absence of fans in the stands. Hector, a talented athlete who excelled in both international and domestic contests, wistfully admitted, “sporting events like the Arkadian races had certain romantic elements that made me fall in love with sports”.

5.2. The Arkadian races as a recreational space

The Arkadian races were also portrayed as a social space where athletes established rapport and socialized in light-hearted atmosphere. In many oral testimonies, these recreational and entertaining aspects trumped and overshadowed the ideological ones; “it was the jest for the athletes”, Philippe, a multi-sport athlete of the Arkadian races and a famous satirical poet, replied solemnly to my question about the underlying meaning of the races for

the athletes. In fact, a few participants appeared to be largely unaware of and apathetic to the political and memorial aspects of the races. However, because of our research interest in how patriotic, nationalistic, and authoritarian regimes use sport and body cultures as props, we brought up politics in our discussions with the athletes. Hector claimed that throughout the Junta period (1967–1974), his intense training as a race-walking athlete prevented him from having access to information regarding political developments. Even Daniel, an anti-dictatorship activist, dissociated his political deeds and his sporting career, stating that as athletes, coaches and executives they would not engage in politics. Philippe acknowledged that he was similarly cut off from politics and observed that he could not have known the political figures who were invited to the Arkadian races as a youngster because his life was confined to going to school and working on the ranch.

Contrary to this reticence and taciturnity regarding the ideological underpinnings of the races, garrulousness was evident whenever the conversation steered towards more personal experiences that evoked potent affective resonance. For example, Hector and Maria narrated that they became acquainted with each other at the end of the Arkadian races in 1981 and got married after some time. Both of them recalled with intense sentimentalism the incident of their acquaintanceship and Hector described the sporting institution as a dazzling lighthouse, a landmark in his biographical trajectory. Along the same lines, Manolis met up with his future wife Amalia, a Cretan shot putter, during the sporting competition, and they used to voyage frequently from Athens to Crete to partake in the races. Athletes like Manolis, Amalia, Hector and Maria, who travelled from other parts of the country, reported being captivated by the hospitality of Cretan people, the breathtaking natural scenery at the Arkadi Monastery, and the exotic setting of the Sohora stadium across from the sea.

The use of monikers is another long-standing practice in this community. Nathan, who took the reins of the Arkadian races for decades, was a prominent figure in Rethymnon and executive in local soccer teams since the 1950s. He went by the nickname “Venizelos” owing to the fact that his pioneering dress style and impressive whiskers resembled those of Eleftherios Venizelos (1864-1936), a Cretan statesman and former Prime Minister of Greece. In like manner, Nikitas’ brother, who was a soccer player, was known in the local community as “Maria” due to his platonic love with a young lady called Maria. In a similar vein, chuckling sarcastically over my question about memories and incidents from the Arkadian races that are still lingering in his mind, Philippe took his hat off to reveal his grey hair and elaborated on how other athletes were jesting about the fact that he had grown grey hair at such a young age; hence his own nickname “old man”.

This tone of wry humor largely dominated the interactions between the athletes over the course of the races; an apt illustration of this atmosphere is one of Stavros’ opponents’

remarks and a brief acrimonious exchange between the runners at the starting line of the Arkadi Run in 1992. Stavros engaged in competitive teasing and disapproved of the other contestant's ostentatious assertiveness that he could effortlessly come first. He recounted that it was his cunningness and accumulated experience that played a pivotal role in disproving the prediction of the other runner. Stavros eventually prevailed in the race, and his primary rivals gave the victor well-deserved recognition since he was adept at spotting the telltale signs of his rivals' exhaustion and knew when to accelerate and when to slow down.

Other comical incidents and inclusionary putdowns were mentioned by Philippe. He harnessed his natural comedy talent and narrated a humorous incident that referred to the interaction of athletes with the political authorities that were present in the Arkadian races. A minister of the government who was present in the Arkadian races in the 60s was mocked by Philippe because he naively believed that the youth in the stadium were there to honor him, but they were actually trailing behind Philippe in order to peer at his medals. He also narrated how Manolis was teased for being a corpulent shot putter and described an incidence, wherein Manolis had been given a kick by other athletes, fell into a lake, and struggled with taking his hands out of his tight trousers' pockets and staying afloat, while other athletes were giggling and roaring. His testimony demonstrates how the Arkadian races afforded the athletes exceptional opportunities to spend their leisure time amusing themselves and engaging in creative pursuits, as the dearth of entertainment options and recreational activities in Rethymnon during the 1950s and 1960s was appalling. As Philippe put it:

And when we got together in the Arkadian races, it was like encountering beloved friends. There were no entertainment options available to us. We used to pass the time with improvised humorous phrases, rhymes and mantinades (Cretan rhyming couplets). There were too many spectators. They had no other amusement, I assure you. They had no other way out... they had no other... there were 6,000 people living in Rethymnon, and they had nothing to do. Amusement and recreation services did not exist. Until 1965, 1966, there was no entertainment. There were no taverns, restaurants and bars.

Manolis, throughout his narrative, also forged his identity as a prankster, and boasted that he impressed the audience with his physical prowess and athletic achievements as well as with his dance moves, music skills and humorous quips in events that took place after the end of the races (see also Figure 2). On one of these occasions, on November, 7, 1950, in the night after the commemorative events, young dancers with Cretan outfit and notorious Cretan musicians who were skillful and dexterous in the Cretan laouto and lyre dazzled the audience ("Yesterday's celebration", 1950). On November 8, 1957, the local athletic club of Atromitos that staged the races this year arranged a dance night at the conservatory in

Rethymnon, inviting a music band and a renowned lyre player and offering a lavish buffet (“Dancing night”, 1957). These social gatherings, which were held in a variety of entertainment venues and went along with the races, were ostensibly a rare opportunity for the athletes to engage in horseplay and get to experience the Cretan culture.

Figure 2.

In the aftermath of the Arkadian races of 1971, the athlete Giorgos Lemonis with his hand in his pocket sings and cracks jokes in the night recreation center Deligiorgis in Rethymnon

Note. Source: Vasilis Manousakis.

5.3 The Arkadian races as a gendered institution

In 1947, women made their debut in the Arkadian races. The athletes were high school students from Rethymnon and Chania and competed in three sports: high jump, long jump and the 60m sprint race. As figure 3 illustrates, women participated in the Arkadi Run in the 1980s. Against the backdrop of the tardy participation of women in this sporting institution

Figure 3.

The athlete Pope Papatzane in the Arkadi Run in 1983

Note. The audience claps as Papatzane, one of the first women athletes from Crete who participated in the Arkadi Run, is ready to pass the winning line. Source: Pope Papatzane.

the oral testimonies of the three women interlocutors shed light on gendered inequalities not thoroughly discussed by other athletes. Maria, the winner of the first Marathon Peach March in memory of Grigoris Lambrakis on October 8, 1983, recounted how traditional gender ideologies decisively shaped her sporting biography. As she was training to become a marathon runner and jogging on the streets of Athens, onlookers and passers-by would make humiliating and sexist remarks and car drivers would honk their horns. She was consequently forced to refrain from exercising alone and to accompany other male athletes who were forming a human wall to shield her from disparaging remarks. Maria was the first and only woman to participate in the Arkadi Run in 1980 and competed with men athletes. Her participation in the Arkadian races was repeatedly reported in local and national television broadcasts and newspapers as a unique occasion. With expressive body language and a gripping and engaging narrative, she recollected her experience from the Arkadi Run in 1980. She detailed how, as a woman runner, she was treated as an exotic and outlandish

being that captured the attention of the penetrating human (or male) gaze and astounded the local inhabitants of the small provincial city of Rethymnon. She expounded her own experience in 1980:

The other runners were saying to me, “Maria, don’t give up. We are screwed” [...]. Old women were yelling, “Look! And the woman runs! And the woman runs!”. They had never beholden a woman running. Back then in the 1980s there was no long-distance races for women. In the mountainous villages up there the women were acting like crazy with what they faced. Anyway. I enter the stadium and finish the race [...]. A throng of fans! The audience swept the national team athletes and champions aside and directed attention to the Arkadi Run and the young woman. I finish and arrive inside the stadium. It was a total blast. I lie down on the grass. The audience wanted to inspect my legs, my hands, and so on.

Similar to Maria whose confidence and self-esteem were boosted by this special treatment, Sofia, a multi-sport athlete and the woman with the most victories in the history of the Arkadian races, also stressed that her athletic achievements were a means of acquiring symbolic capital and gaining reputation. Nonetheless, she bemoaned the lack of institutional support for women’s athletics in the 1940s and 1950s that coerced them into dropping out of sport and looking for other employment opportunities. The fact that Maria and Sofia both had relatively limited careers—the former because of family commitments and the birth of her first son, and the latter because of her full-time employment—is another commonality in their biographical trajectories. Despoina’s oral testimony was equally bleak and vivid, as she mulled over her participation in two sports with male preponderance, shot put and discus throw. She mentioned that other athletes in the Arkadian races and other competitions were spreading unsubstantiated rumors that pushing the spherical ball, lifting weights and throwing the discus could harm women’s bodies and impair their capacity to have children. “These rumors were making us furious”, she remarked. These three testimonies reveal how the three women were subjected to an inquisitive and intrusive gaze that converted them both to objects of adulation and to recipients of demeaning remarks.

6. Discussion

The argument presented in the paper is that the Arkadian races served as a commemorative site, a recreational activity, and a conduit for the spread of particular beliefs regarding gendered bodies. The athletes presented themselves as conveyors of collective memory that contributed to the preservation of the national identity and the glorification of Cretan heroism.

In parallel, a liquid sporting community of memory has emerged over the past thirty years that through public ceremonies, photography exhibitions, media coverages etc. pays homage to the prominent figures that played a leading part in the races in the first five decades. The interlocutors interpreted their participation in these commemorative initiatives and the reunion with other members of this community as deeply touching experiences. This nostalgic recollection of the past of brute strength and athletic achievements is a recurrent topic in the oral testimonies of veteran athletes (Reinisch 2019). These testimonies summarize and express present predicaments and preoccupations rather than being precise accounts of past events. Namely, now that the living memory and the real environments of memory are gradually retreating, the members of the community of the Arkadian races are plunged in the throes of "the commemorative zeal of the past two or three decades" (Nora 1998: 614).

Additionally, the interlocutors reconstructed the Arkadian races as a recreational sporting event that was filled with raillery and sarcasm. These communicative memories that pivoted on sarcastic and caustic remarks had a deep personal and affective meaning for the interlocutors and stirred up intense feelings of wistfulness. Benevolent humor and friendly joshing operated as glue that held the community together, enhanced social cohesiveness and facilitated the establishment of solid emotional bonds. The spontaneity of these jokes broke up the tediousness of daily living, disrupted the standardized form and ritual script of the commemorative ceremonies and dominated the interactions of athletes with political leaders, tycoons, military and church officers. However, humor proved to be a double-edged sword, as this amusing and cheery atmosphere that mainly men athletes portrayed stood in marked contrast to the frustrating and adverse experiences that the three women reported. This assertion does not indicate that the women in this study constitute a homogeneous group of people and that their individual differences are negligible. Nevertheless, these three narratives brought to the fore previously sidelined viewpoints about this sporting event and directed attention to the fact that women have always been active agents in the history of sport and subjected to oppressive gender ideologies (Evans 2016; Nzindukiyimana and Wamsley, 2019). To fully comprehend how these humorous relationships were formed among athletes in the Arkadian races, further ethnographic work with women and other gendered subjects is required before more firm conclusions about this sporting space can be generated.

The role of this sporting event in promoting ethnocentric ideologies has been considerable, as, throughout the 20th century, it has been assigned with the mission of honoring the heroes of the homeland (Zaimakis 2021). Other mass-sporting spectacles in Greece have also been widely exploited by dictatorial regimes and disseminated androcentric and nationalistic worldviews (Van Steen 2010) and a national history of Greek sports has relied heavily on a framework of continuity of the Greek nation from antiquity to the modern Greek state (Kou-

louri 2010). The interlocutors in this study neither called into question these ethnocentric and dominant discourses about the Arkadian races nor attempted to present themselves as agents of a counter-memory, notwithstanding the fact that more and more new social movements in the crisis-ridden country fight against these oppressive structural arrangements in modern sports (Zaimakis 2022).

Over the course of this research, it became obvious that the formal cultural memory has overemphasized this commemorative and ideological importance of the Arkadian races. The analysis of the oral testimonies revealed bleak and mischievous issues that have not been integrated into the official narrative framework about the Arkadian races. The local church and political authorities, as well as the mainstream media, have mostly eschewed reporting on these hidden aspects of the races since doing could jeopardize the sacrosanct mission of the Arkadian races as an institution that reinforces entrenched assumptions and ideologies. A one-sided, monolithic, and repetitious portrayal of the Arkadian races has prevailed, to the neglect of the complex, elaborate and polysemous character of this realm of memory. Amateur sports historians have played a significant part in perpetuating these political and ideological beliefs regarding the Arkadian races. The prominent figures of the local sporting community in Rethymnon have produced a handful of books about the Arkadian races that were immensely helpful to our endeavor. This sporting community usually dives into issues such as the placement and the records of athletes, but tends to be utterly oblivious to other ideological, social, and structural issues (for this approach in the history of sport in Greece see Koulouri 2010). Local sports historians have theorized sports as a social practice that is poorly connected with issues of power inequalities, poverty, gendered perceptions of the body, class identities, and jingoistic patriotism. A comprehensive research agenda that encompasses oral testimonies along with archival sources and photographic material can place sporting practices and institutions in their socio-political context and provide a more critical reconsideration of the history of the Arkadian races.

Approaching these nefarious uses of sports from a rather pessimistic standpoint, Butterworth (2014) has also worked at the intersection of sport and memory studies and elaborated on sports practices and discourses in the commemoration for the 10th anniversary of the September 11 attacks in the USA in 2011. He concluded that the sporting world that commemorates this historical event comprises an illusion of democracy, as it fosters a sense of artificial national unity in turbulent times and deflects attention from pressing contemporary challenges. These remarks imply that sporting institutions could play a decisive role in forging a more participatory and democratic public memory (Butterworth 2014: 219–220). Similarly, our ethnographic work suggests that the potential of sporting spaces, like the Arkadian races, to sharpen the critical interpretation of past landmark events comprises an unexplored territory.

Disclosure Statement

The Social Analysis and Applied Social Research Laboratory (Department of Sociology, University of Crete) carried out this research with funding provided by the Region of Crete. The program’s principal investigator was Yiannis Zaimakis. The study’s design, data collection and analysis, and paper preparation were all done independently of the sponsoring organization. The findings and conclusions in this publication are those of the author.

References

- Adams, C., & Cronin, M. (2019). Sports and oral history. *The International Journal of the History of Sport* 36(13–14): 1131–1135. <https://doi.org/10.1080/09523367.2019.1698550>
- Adams, C., & Cronin, M. (2021). Foreword: Sport and Oral History II. *The International Journal of the History of Sport* 37(16): 1649–1650. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2020.1892418>
- Assmann, J. (2008). Communicative and cultural memory. In A. Erll, & A. Nünning (Eds.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* (pp. 109–118). Berlin: Walter de Gruyter.
- Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique* 65: 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>
- Ateljevic, I., Morgan, N., & Pritchard, A. (2012). *The critical turn in tourism studies: Creating an academy of hope*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203806586>
- Bairner, A. (2012). For a Sociology of Sport. *Sociology of Sport Journal* 29(1): 102–117.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Butterworth, M. L. (2014). Public memorializing in the stadium: Mediated sport, the 10th anniversary of 9/11, and the illusion of democracy. *Communication & Sport* 2(3): 203–224. <https://doi.org/10.1177/2167479513485735>
- Cahn, S. K. (1994). Sports talk: Oral history and its uses, problems, and possibilities for sport history. *The Journal of American History* 81(2): 594–609. <https://doi.org/10.2307/2081175>
- Dancing night [Μέγας χορός] (1956, November 8). *Kritiki Epitheorisi*, p. 2.
- Deredakis, N. (2016). *Αρχάδι: 150 χρόνια εορτασμών* [Arkadi: 150 years of celebrations]. Rethymon: Self-publication.
- Edwards, C. N., & Jones, R. L. (2018). Humour in sports coaching: ‘It’s a funny old game’. *Sociological Research Online* 23(4): 744–762. <https://dx.doi.org/10.1177/1360780418780047>
- Evans, T. (2016). ‘Swimming with the Spit’: Feminist oral sport history and the process of ‘sharing authority’ with twentieth-century female swimming champions in Sydney. *The International Journal of the History of Sport* 33(8): 860–879. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2016.1199548>
- Foster, L., & Woodthorpe, K. (2012). A golden silence? Acts of remembrance and commemoration at U.K. football games. *Journal of Sport and Social Issues* 36(1): 50–67. <https://doi.org/10.1177/0193723511433866>
- Freund, A. (2015). Under storytelling’s spell? Oral history in a neoliberal age. *Oral History Review*

- 42(1): 96-132. <https://doi.org/10.1093/ohr/ohv002>
- Gibson, H. J., Willming, C., & Holdnak, A. (2003). Small-scale event sport tourism: Fans as tourists. *Tourism Management* 24(2): 181-190. [https://dx.doi.org/10.1016/S0261-517702\)00058-4](https://dx.doi.org/10.1016/S0261-517702)00058-4)
- Giossos, Y. (2008). "Scoring for the homeland": The soccer team of the refugees of Volos. *Studies in Physical Culture and Tourism* 15(1): 53-63.
- Gozalova, M., Shchikanov, A., Vernigor, A., & Bagdasarian, V. (2014). Sports tourism. *Polish Journal of Sport and Tourism* 21: 92-96. <https://dx.doi.org/10.2478/pjst-2014-0009>
- Kohe, G. Z., & Warren, M. (2019). Crafting critical echoes in sport organizations: Oral histories of, and possibilities for, the New Zealand Olympic Committee. *The International Journal of the History of Sport* 36(13-14): 1234-1255. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2019.1703689>
- Koulouri, C. (2010). From antiquity to Olympic revival: Sports and Greek national historiography (nineteenth-twentieth centuries). *The International Journal of the History of Sport* 27(12): 2014-2052. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2010.495223>
- Passerini, L. (2019). In conversation with Ron Grele. *Oral History Review* 46(1): 161-166.
- Portelli, A. (1981). The peculiarities of oral history. *History Workshop Journal* 12(1): 96-107. <https://doi.org/10.1093/hwj/12.1.96>
- Karastergiou, M. (2016). "Εδώ στο Βόλο οι πρόσφυγες φέραν το ποδόσφαιρο". Το γήπεδο της Νίκης ως τόπος μνήμης, ταυτότητας και ιστορίας των προσφύγων της Νέας Ιωνίας Βόλου ["Here in Volos, the refugees brought soccer": The stadium of Niki as a place of memory, identity and history of the refugees of Nea Ionia in Volos]. In R. Van Boeschoten, Vervenioti, T., Lampropoulou, D., Mouliou, M., & Hantzaroula, P. (Eds), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική Ιστορία και Μνήμη του Αστικού Χώρου* [Memory narrates the city. Oral history and the memory of urban space] (pp. 107-124). Athens: Plethron.
- Kehily, M.J., & Nayak, A. (1997). 'Lads and laughter': Humour and the production of heterosexual hierarchies. *Gender and Education* 9(1): 69-87. <https://doi.org/10.108009540259721466>
- Niehaus, A., & Tagsold, C. (2011). Remembering the glory days of the nation: Sport as lieu de mémoire in Japan. *Sport in Society* 14(4): 403-411. <https://doi.org/10.1080/17430437.2011.565920>
- Nzindukiyimana, O., & Wamsley, K. B. (2019). 'We played ball just the same': Selected recollections of black women's sport experiences in Southern Ontario (1920s-1940s). *The International Journal of the History of Sport* 36(13-14): 1289-1310. <https://doi.org/10.1080/09523367.2019.1691533>
- Nora, P. (1989). "Between memory and history: Les Lieux de mémoire". *Representations* 26:7-24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
- Nora, P. (1995). 'Das Abenteuer der lieux de mémoire' [The adventure of realms of memory]. In E. Francois, H. Siegrist, & J. Vogel (Eds), *Nation and emotion: Deutschland und Frankreich im Vergleich* [Nation and emotion: Germany and France in comparison] (pp. 83-93). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Nora, P. (1998). The era of commemoration. In P. Nora, & L.D. Kritzman (Eds), *Realms of memory: The construction of the French past, Vol III: Symbols* (pp. 609-637). New York: Columbia University Press.
- Pfister, G. (2011). Lieux de mémoire/sites of memories and the Olympic Games: An introduction. *Sport in Society* 14(4): 412-429. <https://doi.org/10.1080/17430437.2011.565921>

- Radcliffe-Brown, A.R. (1940). On joking relationships. *Africa: Journal of the International African Institute* 13(3): 195–210.
- Reinisch, D. (2019). Sport, memory, and nostalgia: The lives of Irish republicans in internment camps and prisons, 1971-2000. *The International Journal of the History of Sport* 36 (13-14): 1180-1196. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2019.1692821>
- Shopes, L. (2015). Community oral history: Where we have been, where we are going. *Oral History* 43(1): 97-106.
- Skillen, F., & Osborne, C. (2015). It’s good to talk: Oral history, sports history and heritage. *The International Journal of the History of Sport* 32(15): 1883-1898. <https://doi.org/10.1080/09523367.2015.1132204>
- Takahashi, Y. (2011). From national event to local memory – World Cup 2002. *Sport in Society* 14(4): 495-503. <https://dx.doi.org/10.1080/17430437.2011.565930>
- Thompson, L. (2013). The professional wrestler Rikidozan as a site of memory. *Sport in Society* 14(4): 140-149. <https://dx.doi.org/10.1080/17430437.2011.565930>
- Vavvos, A. (2021). Αφηγήσεις ζωής αθλητών και αθλητριών για τους Αρκαδίους αγώνες και τον αθλητισμό [Life stories of athletes for the Arkadian races and sports]. In Y. Zaimakis, & A. Vavvos (Eds), *Sports and realms of memory: The Arkadian races in Rethymnon (1936-2020)* [Αθλητισμός και τόποι μνήμης: Οι Αρκαδιοί αγώνες στο Ρέθυμνο (1936-2020)] (pp. 112–172). Rethymnon: Social Analysis and Applied Social Research Laboratory/Region of Crete. Available in: <https://sociology.soc.uoc.gr/ekaeke/wp-content/uploads/2021/11/arkadia.pdf>
- Van Steen, G. (2010). Rallying the nation: Sport and spectacle serving the Greek dictatorships. *The International Journal of the History of Sport* 27 (12): 2121-2153. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2010.495226>
- Veneris, T. (1938). Το Αρκάδι διά των αιώνων [The Arkadi Monastery through the centuries]. Athens: Typois Pysou.
- Wassong, S., Schneider, A. J., & Hess, R. (2021). The voice of the athlete in history: An overview. *The International Journal of the History of Sport* 38(10-11): 1029-1034. <https://dx.doi.org/10.1080/09523367.2021.1995360>
- Yesterday’s celebration [Ο χτεσινός εορτασμός] (1950, November 8). *Kritiki Epitheorisi*, p. 2.
- Zaimakis, Y. (2010). Εργοτέλης 1929-2009. Ψηφίδες της αθλητικής και κοινωνικής ιστορίας ενός φιλοπροόδου σωματείου [Ergotelis 1929-2009: Pieces of the sport and social history of a progressive club]. Athens: Alexandria.
- Zaimakis, Y. (2021). Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Αρκαδίων αγώνων [Facets of the social history of the Arkadian races]. In Y. Zaimakis, & A. Vavvos (Eds), *Sports and realms of memory: The Arkadian races in Rethymnon (1936-2020)* [Αθλητισμός και τόποι μνήμης: Οι Αρκαδιοί αγώνες στο Ρέθυμνο (1936-2020)] (pp. 55–105). Rethymnon: Social Analysis and Applied Social Research Laboratory/Region of Crete. Available in: <https://sociology.soc.uoc.gr/ekaeke/wp-content/uploads/2021/11/arkadia.pdf>
- Zaimakis, Y. (2022). Reclaiming the football commons: Self-organized Antifa sport clubs against modern football in crisis-stricken Greece. *Soccer & Society*. <https://dx.doi.org/10.1080/14660970.2022.2106975>

Περίληψη

Οι Αρκαδικοί αγώνες θεσμοθετήθηκαν το 1936 ως μια πρωτοβουλία που αποτίει φόρο τιμής στους ανθρώπους που πέθαναν τον Νοέμβριο του 1866 στη Μονή Αρκαδίου, έδρα της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης (1866–1869). Αξιοποιώντας προφορικές μαρτυρίες βετεράνων αθλητών των Αρκαδίων αγώνων, του μακροβιότερου αθλητικού θεσμού στο Ρέθυμνο της Κρήτης, το κείμενο διερευνά τις διασυνδέσεις μεταξύ προφορικής (αθλητικής) ιστορίας και σπουδών μνήμης. Σκοπός του άρθρου είναι να εξερευνήσει την πολυσημία αυτού του αθλητικού τύπου μνήμης. Η ανάλυση εξετάζει τρία κεντρικά ζητήματα. Πρώτον, συζητά τον ρόλο των Αρκαδίων αγώνων στη σφυρηλάτηση μιας κοινότητας μνήμης προς τιμήν τόσο των ηρώων του Αρκαδικού Ολοκαυτώματος όσο και των διακεκριμένων αθλητών που συμμετείχαν στους τοπικούς αθλητικούς αγώνες. Δεύτερον, αναδεικνύει ότι οι αγώνες αποτελούσαν έναν εναλλακτικό χώρο διασκέδασης, σάτιρας και χιούμορ. Τέλος, αναλύει το πώς αυτός ο αθλητικός θεσμός ενίσχυσε τις έμφυλες ανισότητες που εκδηλώθηκαν ευρέως στον αθλητισμό. Το άρθρο ολοκληρώνεται συζητώντας τις ζοφερές χρήσεις του αθλητισμού και τις δυνατότητες των αθλητικών γεγονότων να συμβάλλουν στην οικοδόμηση μιας πιο δημοκρατικής δημόσιας μνήμης.

Λέξεις κλειδιά: προφορική ιστορία, τόποι μνήμης, Αρκαδικοί αγώνες, Αρκαδί, αθλητικοί θεσμοί

Βιβλιοκριτική

Γιάννης Ζαϊμάκης και Ανδρέας Βάββος (2021). *Αθλητισμός και τόποι μνήμης. Οι Αρκάδιοι αγώνες στο Ρέθυμνο (1936-2020)*. Ρέθυμνο: Περιφέρεια Κρήτης – Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας Πανεπιστημίου Κρήτης, σ. 350. Διαθέσιμο στο: <https://sociology.soc.uoc.gr/ekaeke/?p=1076>

Μανόλης Τζανάκης

Οι Αρκάδιοι αγώνες είναι ένα αθλητικό γεγονός συνδεδεμένο με ένα κορυφαίο συμβάν-σύμβολο αντίστασης και εθελουσίας, επί του οποίου εδώ και ενάμιση περίπου αιώνα το νόημά του εξακολουθεί να συναρπάζει αλλά και να διεκδικείται από διαφορετικούς δρώντες, να επανα-νοηματοδοτείται διαρκώς, μέσα από τελετουργίες που συνδέουν μνήμες με αξίες και συλλογικά επίδικα. Στην ιστορία αυτού του αθλητικού θεσμού είναι αφιερωμένο το βιβλίο το οποίο συνέγραψαν ο Γιάννης Ζαϊμάκης και ο Ανδρέας Βάββος. Ο πρώτος είναι καθηγητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με μεγάλη ερευνητική εμπειρία στην ιστορία του αθλητισμού και έργο του αναδεικνύει ποικίλες συνδέσεις των τοπικών ιστοριών με τις εθνικές, ενίοτε και τις παγκόσμιες διεργασίες. Ο Ανδρέας Βάββος, είναι ένας νέος επιστήμονας, υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Τμήματος Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Saint Andrews, με πολυποίκιλα επιστημονικά ενδιαφέροντα.

Το βιβλίο καταγράφει συστηματικά και με ακρίβεια αθλητικά συμβάντα, όχι όμως ως γεγονότα που απλώς συνέβησαν, προς τιμήν μιας αξιοθαύμαστης πράξης αντίστασης, αλλά ως πρακτικές που συνδέονται με τη μνήμη καθαυτή, υιοθετώντας την άποψη ότι το τι θυμόμαστε δεν εξαρτάται από ένα νευροβιοχημικό μηχανισμό του εγκεφάλου και μόνο, αλλά και από τελετουργικά επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις, όπως οι επέτειοι, οι γιορτές, οι αθλητικοί αγώνες... Μέσα από αυτές το παρελθόν μπολιάζεται με το παρόν κατά τρόπο κυριολεκτικά δημιουργικό. Σε αυτήν τη μνημονική δημιουργικότητα εστιάζεται το βιβλίο, χωρίς να ξεχνά ούτε στιγμή την πολύ σημαντική διάσταση της τεκμηρίωσης

Το βιβλίο διακρίνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο οι Αρκάδιοι αγώνες εξετάζονται υπό την οπτική των μνημονικών πρακτικών. Αξιοποιώντας μια θεωρητική επισκόπηση του τρόπου με τον οποίο συνδέεται ο αθλητισμός με τις μνημονικές πρακτικές και τις πολιτισμικές τελετουργίες, εξετάζεται το πως η μνήμη ενός γεγονότος όπως

το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου συνδέεται με τους ομώνυμους αγώνες και ποια είναι η σημασία αυτής της αναφοράς για την τοπική κοινωνία. Πρόκειται, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, για μια δυναμική διεργασία όπου κρατικοί φορείς, πολιτιστικοί οργανισμοί, τοπικές κοινωνίες και συλλογικότητες υιοθετούν πρακτικές μέσα από τις οποίες ανακαλούν πρόσωπα και καταστάσεις του παρελθόντος, ενισχύουν και αναδιαμορφώνουν την αίσθηση της ιστορίας που έχουν οι τοπικές κοινότητες.

Βασικό επιχείρημα του βιβλίου συνιστά, όπως διαβάζουμε στη σελίδα 43, το ότι οι Αρκαδίοι αγώνες, ένας νεωτερικός αθλητικός θεσμός με προφανείς ψυχαγωγικές και κοινωνικές συνδηλώσεις, συνδέεται με ένα εμβληματικό ιστορικό γεγονός που αποτελεί μείζον σύμβολο της τοπικής ταυτότητας, την εθελουσία του Αρκαδίου. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, ο τρόπος με τον οποίο επιτελείται αυτή η φαινομενικά παράδοξη σύζευξη είναι η μνήμη και οι μνημονικές πρακτικές. Έτσι, η περίπτωση των Αρκαδίων αγώνων αναλύεται ως ένα ιδιαίτερο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η πολιτισμική μνήμη αξιοποιείται από την κοινότητα για να προσαρμόσει την επιθυμία των μελών της να μνημονεύει εορτάζοντας σημαντικά ιστορικά γεγονότα, γαλουχώντας τις νεότερες γενιές. Με αυτόν τον τρόπο ενδυναμώνεται μια συναισθηματική, δυναμική και ζωντανή σύνδεση με το παρελθόν μέσα από αθλητικές πρακτικές που εξυπηρετούν ανάγκες του παρόντος, κάτι που αφορά γενικά στις σύγχρονες κοινωνίες. Η ανάλυση αυτή βασίζεται στην αναγνώριση ότι ο αθλητισμός είναι μια πολύ σημαντική διάσταση των μοντέρνων κοινωνιών, μέρος της κοινωνικής ζωής των σύγχρονων πόλεων, ένα πεδίο στο οποίο ξοδεύεται ένα πολύ μεγάλο μέρος του λεγόμενου «ελεύθερου χρόνου» αλλά και ένας θεσμός μέσω του οποίου συγκροτούνται ταυτότητες «που συνδέουν νοερά το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον». Οι συγγραφείς εξετάζουν, ωστόσο, τους Αρκαδίους αγώνες ως ένα πολύσημο τόπο μνήμης: είναι μια αθλητική οργάνωση που αποσκοπεί στη μεταβίβαση της μνήμης ενός ιστορικού γεγονότος στις επόμενες γενιές, διαμορφώνοντας μια νοητή γέφυρα με την εθελουσία του Αρκαδίου, ένα ισχυρό σύμβολο τοπικότητας, αλλά την ίδια στιγμή οι Αρκαδίοι αγώνες διαμορφώνουν οι ίδιοι μια αθλητική παράδοση, η οποία ενδυναμώνεται και αναπαράγεται μέσα από μια ιδιαίτερη «κοινότητα μνήμης» που συγκροτούν οι αθλητές, οι παράγοντες και οι φίλαθλοι των αγώνων. Μια άκρως νεωτερική αυτή τη φορά παράδοση επικεντρωμένη στην ιστορία του ίδιου του αθλητικού θεσμού.

Για να διερευνηθεί αυτή η δυναμική κοινωνικά σχέση παρελθόντος εθελουσίας, αθλητισμού και τοπικής ταυτότητας, οι συγγραφείς αξιοποίησαν πλήθος πηγών, διαφορετικού είδους γραπτά τεκμήρια (πολιτικές και αθλητικές εφημερίδες τοπικής ή εθνικής εμβέλειας, φωτογραφίες κλπ.) όπως επίσης και προφορικές μαρτυρίες. Έτσι, στο κείμενο συναντιούνται οι καθημερινές ιστορίες των πρωταγωνιστών των αγώνων, όπως αυτές παρουσιάζονται μέσω της προφορικής ιστορίας και των ανάλογων αφηγήσεων, πλάι

στις κοσμοθεωρήσεις των λόγιων αρθρογράφων του τύπου για τον αθλητισμό. Όλα αυτά εμπλουτισμένα με τις οπτικές αναγνώσεις των φωτογράφων της εποχής. Η πολλαπλότητα των πηγών και η χρήση τους μέσα από την ερμηνευτική οπτική των ερευνητών τους επιτρέπει να αναλύσουν το δημόσιο λόγο και την μνήμη των Αρχαδίων αγώνων αναδεικνύοντας την ίδια στιγμή την ζώσα καθημερινότητα των αθλητικών κόσμων, την παρείστικη ατμόσφαιρα, την ταξιδιωτική περιπέτεια των μετακινούμενων αθλητών, την αίσθηση της γιορτής των θεατών, κ.ά.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Όψεις της κοινωνικής ιστορίας των Αρχαδίων αγώνων» επικεντρώνεται στην ιστορία του θεσμού από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τις μέρες μας. Αξιοποιεί υλικό που προέρχεται από εφημερίδες της εποχής ή και δευτερογενείς γραπτές μαρτυρίες. Η ανάλυση παρακολουθεί τη διαχρονική εξέλιξη των αγώνων και επικεντρώνεται σε ορισμένες σημαντικές αλλαγές, όπως ο μετασχηματισμός των αγώνων από παγκρήτιο αθλητικό θεσμό σε ένα επαρχιακό μίτινγκ πανελληνίας εμβέλειας και οι επιδράσεις της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας με ιδιαίτερη αναφορά στον τρόπο που οικειοποιήθηκε το θεσμό η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Επιπλέον, τίγονται ζητήματα που αφορούν στην έμφυλη διάσταση, στους ανταγωνισμούς των σωματείων, στην πορεία παρακμής των αγώνων τις τελευταίες δεκαετίες, στις διαμαρτυρίες για την υποβάθμισή τους, αλλά και την ανθεκτικότητα εν τέλει του θεσμού, ειδικά του Αρχαδίου δρόμου. Η ανάλυση αναδεικνύει τις προσπάθειες διατήρησης των Αρχαδίων ως σημαντικού αθλητικού γεγονότος μέσα από μνημονικές πρακτικές και πολιτισμικές και αθλητικές προσαρμογές τονίζοντας την σχέση του αθλητισμού με τις τελετουργίες μνήμης. Σε αυτήν την κατεύθυνση ο αθλητισμός εξετάζεται ως ένας παραγωγός συλλογικής μνήμης και πρακτικών που επιχειρούν να συνδέσουν την τοπική ιστορία, εν προκειμένω το ολοκαύτωμα του Αρχαδίου, με σύγχρονες αξίες και τρέχοντα επίδικα, και να διαπραγματευτούν όψεις μιας διαρκώς ανανεούμενης τοπικής συλλογικής ταυτότητας.

Το τρίτο κεφάλαιο, με τίτλο «Αφηγήσεις ζωής αθλητών και αθλητριών για τους Αρχαδίους αγώνες και τον αθλητισμό», διερευνά τους Αρχαδίους αγώνες μέσα από την οπτική της προφορικής ιστορίας του αθλητισμού. Βασίζεται σε δώδεκα συνεντεύξεις με παλαιόμαχους αθλητές και αθλήτριες των Αρχαδίων αγώνων (εννιά άνδρες αθλητές και οι τρεις αθλήτριες). Κάθε αφήγηση ζωής παρουσιάζεται ξεχωριστά, συνοδεύεται από βιογραφικές πληροφορίες και επιλεγμένα αποσπάσματα των συνεντεύξεων. Ο αναγνώστης θα συνταξιδέψει μαζί με αυτές τις δώδεκα ιστορίες στο παρελθόν των αγώνων, στο νόημα που αποδίδεται από τους αθλητές και τις αθλήτριες στη συμμετοχή τους, στο «πως» θυμούνται τη συμμετοχή τους. Μέσω της φιλοτέχνησης των πορτραίτων αυτών τίγονται σημαντικά κοινωνιολογικά ζητήματα, όπως αυτό της σχέσης φύλου και αθλητισμού, μνήμης και βιογραφίας, αθλητισμού και πολιτικής. Αυτό που οι συγγραφείς του κειμένου

αναδεικνύουν επιτυχώς είναι το πως ο αθλητισμός συνδέεται με το κοινωνικό γίγνεσθαι και τις αξίες του, οι οποίες δεν είναι αυτονόητο ότι ρέπουν προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση, καθώς συνιστούν μείζον επίδικο.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με το τέταρτο κεφάλαιο («Αγωνιστική δραστηριότητα, αποτελέσματα και φωτογραφικά τεκμήρια») στο οποίο παρουσιάζεται συνοπτικά η αγωνιστική ιστορία του θεσμού, έτσι όπως εξελίσσεται ανά χρονική περίοδο, από το 1936 έως και το 2020, με σύντομα σχόλια και συνοπτικές παρουσιάσεις σημαντικών αθλητών και αθλητριών των αγώνων. Επιπλέον, παρουσιάζονται μέσα από δύο σύντομες ενότητες τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και η αγωνιστική διαδρομή δύο τοπικών λαϊκών αγωνισμάτων, του Αρχάδιου δρόμου και του κρητικού βολιού. Στο ίδιο κεφάλαιο παρατίθεται αναλυτικός κατάλογος των τριών πρώτων νικητών και νικητριών όλων των αγωνισμάτων την περίοδο μελέτης τους, πλαισιωμένο με πολύ ενδιαφέρον φωτογραφικό υλικό. Οι φωτογραφίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο ώστε οι αναγνώστες και οι αναγνώστριες να οδηγηθούν σε κριτικούς προβληματισμούς για τους ιεραρχημένους κόσμους των αθλητικών αγώνων και τη σημασία των τελετουργικών και αγωνιστικών εκδηλώσεων. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, οι φωτογραφίες λειτουργούν ως επιταχυντές της διαδικασίας συγκρότησης μιας μνημονικής κοινότητας επιτρέποντας, μέσα από τη δημόσια έκθεση τον αναστοχασμό και τον προβληματισμό για ιδιαίτερα κοινωνικά και αθλητικά γεγονότα να διευκολύνουν την αισθητική και συναισθηματική προσέγγιση του παρελθόντος μέσα από την κριτική ανάγνωση των παρατιθέμενων οπτικών τεκμηρίων.

Μέσα από τη μελέτη των Αρχάδιων αγώνων αναδεικνύεται το ζήτημα των πολλαπλών προσώπων του αθλητισμού καθώς οι αθλητικές πρακτικές, ιδίως στις ερασιτεχνικές τους εκδοχές, ενίοτε έχουν λυτρωτικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα, συνεισφέροντας στο χτίσιμο κοινοτήτων αλληλεγγύης και συμμετοχής, ενισχύοντας τη συλλογική δράση και καλλιεργώντας το ομαδικό πνεύμα. Ωστόσο, άλλες φορές, όπως με σαφήνεια καταγράφεται στο βιβλίο, οι αθλητικές αυτές δραστηριότητες ενισχύουν τον ανταγωνισμό, τις αντιπαλότητες και τον ωφελιμισμό, εν ολίγοις το ναρκισσισμό και την εμπορευματοποίηση. Σε κάθε περίπτωση, σημειώνουν οι συγγραφείς, αυτό που θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου είναι ότι ο αθλητισμός συνιστά ένα σχετικά αυτόνομο πεδίο της κοινωνικής συμβίωσης που έχει τα δικά του χαρακτηριστικά και κανόνες, διαμορφωμένα σε σαφώς προσδιορισμένες ιστορικές συνθήκες. Δεν είναι ωστόσο μόνο ένα «αποτέλεσμα», ένα πεδίο σύγκρουσης προϋπαρχόντων δυνάμεων, αλλά ταυτόχρονα ένας εν ενεργεία μηχανισμός επεξεργασίας και παραγωγής σημασιών, ο οποίος επηρεάζει με τη σειρά του το κοινωνικό, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του κοινωνικού σχηματισμού εντός του οποίου αναπτύσσεται.

Πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλίο, αναμφισβήτητα πλούσιο σε καλά οργανωμένα τεκμήρια, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν αυτοτελώς από μελλοντικούς ερευνητές

και ερευνήτριες. Μια συνεισφορά στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο διασυνδέεται ο αθλητισμός, οι τοπικές ταυτότητες και οι μνημονικές πρακτικές.

ISSN: 2945-0608